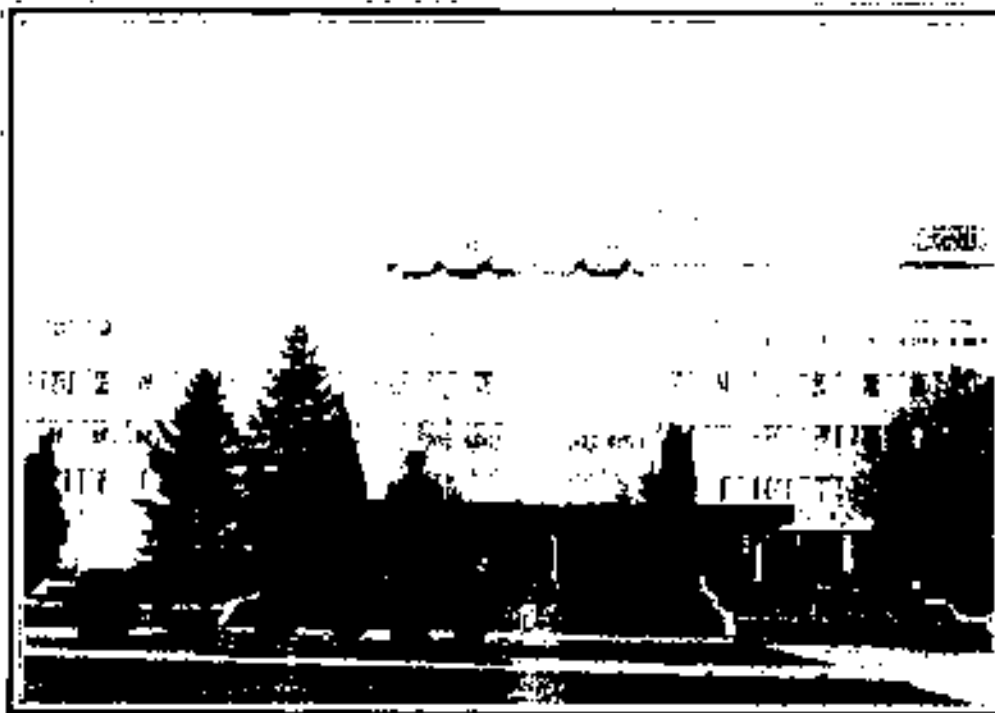

Тернопільський державний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: історія

ВІПУСК 2002 **3**

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 3

ТЕРНОПІЛЬ

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексівця
Вип. 3. – Тернопіль. – 2002. – 213 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 28.05.2002 р. (Протокол № 9).

Головний редактор

Микола Алексівець доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко доктор історичних наук, професор

Петро Брицький доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта доктор історичних наук, професор

Тетяна Гонтар – кандидат історичних наук, доцент

Іван Зуляк – кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко – доктор історичних наук, професор

Микола Титвин – доктор історичних наук, професор

Олександр Сич – доктор історичних наук, професор

Сергій Троян доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Олександр Каденюк – доктор історичних наук, професор

Георгій Стрицький – доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк – кандидат історичних наук, доцент

РОЗДІЛ

1

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

УДК 94 (477)

Олег Дерех

ПРЕДМЕТИ КІНСЬКОЇ ЗБРУЇ ГАЛЬШТАТСЬКОГО ПЕРІОДУ ПОДНІСТРОВ'Я

У статті аналізуються знахідки елементів кінського спорядження з території Подністров'я у Гальштатський період. Багато уваги приділено тлумаченню їх типології, хронології та закономірностей поширення.

Актуальним питанням проблематики Гальштатського періоду Дністровського регіону продовжує залишатись склад і використання кінської упряжі, яка виступає однією із найхарактерніших ознак ранньокочівницьких суспільств. Зумовлено це збільшенням знахідок елементів запрягу коня в даний період у комплексах культур як Заходу, так і Сходу, та їх зростаючим датуючим значенням у зв'язку з цим.

Дослідження типології, хронології та закономірностей поширення кінської упряжі у комплексах Подністров'я є однією з передумов реконструкції культурно-історичного розвитку даних територій у Гальштатський період.

Типологічний аналіз елементів кінського спорядження з Дністровського регіону дозволяє встановити основні особливості їх виготовлення та використання населенням вказаних територій.

Із розповсюдженням в басейні Середнього Дністра пам'яток культури Ноа (XIV/XIII – XII ст. до н.е. [29: 31]), поширення набувають псалії, що характеризуються отворами розташованими в двох площинах перпендикулярно одні одному та специфічними елементами орнаменту [7: 161]. Подібні вироби, до появи в матеріалах культури Ноа, поширення набули серед носіїв сабатинівської культури. Монтеору та Отомань [7: 161; 33: 182].

На основі цих даних Г.І.Смирнова, Е.А.Балагурі та деякі інші дослідники згадані псалії відносять до типу Боріаш [1: 486, 7: 161, 18: 24]. Л.І.Крушельницька вважає їх перехідним варіантом від типу Тосег до Боріаш [19: 24].

Аналіз знахідок із Бовшева та Острівця [1: 486; 19: 24] дозволяє знайти їм широкі аналогії серед подібних виробів типу Боріаш. Впливи традицій виготовлення псалії типу Тосег є мінімальними та прослідковуються виключно у деяких елементах орнаменту.

Зважаючи на відсутність знахідок серійного виробництва подібних елементів упряжі у матеріалах культури Ноа та знярядь, призначених для нанесення орнаменту, можна припускати про формування псаліїв типу Боріаш у Трансильванії чи Пруто-Дністровському межиріччі та принесення їх у Придністровський регіон у вже сформованому вигляді.

В результаті активної дії культури Ноа на тшинецько-комарівську спільноту, подібні елементи спорядження коня з'являються в археологічних комплексах останньої [18: 16, 19: 19].

У своїх працях Е.Балагурі та В.Олійник повідомляють про знахідки в комплексах культури Ноа поблизу Лисичників та Острівця кістяних псаліїв, структурно відмінних від Боріаш [1: 486; 26: 20, 23]. Типологічна їх приналежність авторами не відзначається.

Зважаючи на одиничність знахідок і відсутність аналогій у матеріалах культури Ноа та навколишніх територій, вказані екземпляри можемо віднести до локальних варіантів кінської упряжі, що не набули поширення на широких територіях та виготовлялись місцевими майстрами.

Типологічно близькі між собою кістяні псалії виявлені у комплексах із Усатового (тудорівський етап білозерської культури (XII – X ст. до н.е.)) [6: 142, 8: 25, 9: 13, 27: 524] та Кишинева (молдовська група фракійського гальштату (XI – IX/VIII ст. до н.е.)) [11: 194]. Характеризуються вони стержнеподібною основою та трьома підпрямокутними отворами в одній площині, причому центральний отвір більший за бокові [27: 524]. Залучаючи

широкі аналогії у матеріалах Північного Причорномор'я. О.І.Тереножкін подібні елементи упряжі відносив до чорногорівського типу [37: 102]

Зважаючи на типологічну подібність псалів із Кишинева та Усатового аналогічним виробам із землянки 6 Суботівського городища [37: 102] та одночасовість їх існування доцільним є віднесення вказаних елементів упряжі до суботівсько-усатівського типу виділеного Б.Н.Граковим [9: 163]. Такі вироби можна вважати завершальною ланкою в розвитку рогових і кістяних псалів євразійських степів епохи бронзи [6: 142]

Нові зразки кінської упряжі проникають на територію Подністров'я разом із носіями культур фракійського гальштату, що прийшли сюди на початку етапу В Гальштатського періоду [33: 51]

Середньоевропейські впливи визнані більшістю дослідників домінуючими у формуванні елементів спорядження коня голіградської культури, носії якої розселились на території Середнього Подністров'я [11: 189; 18: 97–99]. Цей факт підтверджується знахідками трубчастих псалів з трьома отворами, характерних для гальштатських культур Середньої Європи, у комплексах із Голіград, Медини та Підсадок [18: 97, 98; 35: 18]. Подібні аналогії знаходять прикраси кінської зброї виявлені у складі Голіградського та Михалківського скарбів, комплексів із Залісок, Кудринців, Смереківки та Лисичників [16: 27; 18: 97–99; 19: 35; 22: 97–98, 24: 18, 33; 163, 40: 98], хоча в їх формуванні простежуються і деякі киммерійські традиції [18: 98]. Зумовлені вони тісною взаємодією фракійської та киммерійської культур у вказаний період.

Знахідкою бронзових вудил з великими нерухомими кінцями представлений комплекс голіградської культури поблизу Заліщиків. Б.Н.Граковим вони віднесені до угорського типу [11: 189]

Зважаючи на масовість елементів упряжі, типових для голіградської культури, у пам'ятках Середньої Європи та відсутність знахідок ливарних форм з території Подністров'я, можемо судити про їх імпортування у вказаний регіон гальштатськими племенами.

Елементи упряжі молдовської групи фракійського гальштату дослідниками визнаються типологічно багатоманітнішими. Це зумовлено знахідками у Молдовському Подністров'ї зброї як фракійського, так і чорноліського зразків [14: 359; 15: 52, 16: 24, 25, 120; 17: 307; 24: 22; 36: 87, 88, 157].

Середньоевропейські впливи простежуються у конструкції вудил із Сахарни [15: 52, 16: 120, 17: 301; 24: 22] і псалія із Міндрешти [14: 359] та зумовлені проникненням фракійських племен на вказані території на етапі В Гальштатського періоду [33: 51]

Чорноліські традиції відобразились у знахідках псалів із Сахарної, Цахнауци та Царівки, що знаходять аналогії серед матеріалів II ступеня чорноліської культури [36: 87, 88]. Зумовлені вони походженням групи Сахарна-Солончени під впливом носіїв чорнолісько-жаботинських пам'яток, як це вважає В.Ільїнська [20: 205]. Опосередкований вплив на формування упряжі такого типу, вважаємо, справила і киммерійська культура. Прояснювати це може значна типологічна подібність псалів II ступеня чорноліської культури та чорногорівських зразків, помічена ще О.І.Тереножкіним [37: 188]. Киммерійські традиції, ймовірно, всього, на територію Молдовського Подністров'я поширювались через племена чорноліської культури.

Відсутність знахідок серійного виробництва чи ливарних форм кінської зброї у вказаному регіоні в Гальштатський період дозволяє припускати факт імпортування даних виробів із територій, розташованих за межами Подністров'я.

У своїх дослідженнях Л.І.Крушельницька згадує про знахідку кістяного псалія у комплексі непоротівської групи чорноліської культури із урочища Дубова поблизу Непоротова [20: 176]. Звертаючи увагу на сильно видовжений нижній кінець виробу, автор знаходить йому аналогії серед бронзових псалів із с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області та другого кургану в с. Єнджа в Болгарії [20: 176]

Враховуючи незначну спорідненість між вказаними екземплярами та непоротівським псалієм, вважаємо наведені аналогії умовними, що не дозволяє визначити типологічну приналежність згаданого виробу. Спираючись на відсутність аналогій непоротівському псалю в чорноліських пам'ятках, можемо припускати, що виробництво упряжі такого типу мало місцевий характер та не виходило за межі певних локальних територій. Зважа-

ючи на велику кількість майстерно виготовлених кістяних знарядь у комплексі, де було виявлено псалій із Непоротова [20: 176]. Його можемо вважати продуктом місцевого виробництва

Етапом В Гальштатського періоду датується Мошанецький скарб бронз, виявлений поблизу с. Мошанець Кельменецького району Чернівецької області [20: 186]. На підставі наявності у його складі пари псаліїв та лунниці чорногорівського типу. Г. І. Смирновою та В. М. Войнаровським скарб віднесений до речей, що засвідчують кіммерійську присутність на Середньому Дністрі [35: 137]

У комплексі скарбу із Мошанця виявлені також бляхи-фалари та хрещаті бляхи-фіксатори, що знаходять широкі аналогії у пам'ятках Центральної та Західної Європи [20: 186; 35: 137–138].

Спираючись на наведені факти та знахідку в одному комплексі, поряд із кінським спорядженням, бойової сокири-кельта [35: 138], можемо припускати, що Мошанецький скарб первісно міг належати представникам кіммерійської кінної аристократії, що вимушена була, покинувши історичну батьківщину, рухатись до Центральної Європи. На користь цієї думки свідчать знахідки вудил і псаліїв кіммерійського типу з IX – поч. VIII ст. до н. е. у похованнях центральноєвропейського регіону [39: 83].

Л. Крушельницька та М. Бандрівський вказують на наявність у комплексах висоцької культури із Золочева та Неділиськ прикрас кінської зброї із тисловими кіммерійськими зразками декору [4: 239]. Знахідка ливарної формочки біля Гочап [4: 239] свідчить про виготовлення подібних прикрас місцевими майстрами.

Із VIII ст. до н. е. у Середньому Подністров'ї багатьма дослідниками фіксуються пам'ятки, що характеризуються наявністю у комплексах предметів, властивих кочовим суспільствам. Л. Крушельницькою, М. Бандрівським, В. Захар'євим та О. Могиловим вони виділяються у специфічну «вершницьку» культуру, локалізовану в межиріччі Жванчику та Ушиці та придністровській частині Північної Буковини [3: 510; 18: 124; 20: 161–186; 25: 94–97]

Незважаючи на значну подібність окремих зразків вудил, елементи упряжі «вершницької» культури є типологічно неоднорідними. Спираючись на аналогії, дослідниками визначені основні типи вказаних знахідок. Зокрема вудила з Сокільця за формою центральноєвропейські, а за орнаментациєю – південносхідноєвропейські [3: 504–507; 20: 161–25: 93]; вудила з Теремців – типу Єнджі, Майкопу, Константинівки [13: 70; 25: 94; 36: 155]; вудила з Мервинців і, можливо, Ловаців – це в основному центральноєвропейські [18: 124; 20: 186; 25: 93]. О. Д. Могиловим вони датуються в межах VIII – VII ст. до н. е. [25: 93, 94]. Загалом, у спорядженні коня «вершницької» культури знайшли свій вияв центральноєвропейські та кіммерійські впливи.

Відсутність знахідок їх серійного виробництва та ливарних форм у Подністров'ї, дозволяє судити про те, що своєю більшістю подібні вироби були імпортованими з інших територій.

Поєднання у одному комплексі елементів спорядження коня фракійських та кіммерійських зразків та численні знахідки предметів озброєння дозволяють припускати, що носіями «вершницької» культури у Подністров'ї була військова верхівка місцевих племен, озброєна та екіпірована згідно з вимогами, які диктував той час.

Упряж черепино-лагодівської групи пам'яток Подністров'я представлена знахідкою кістяного псалія із Лагодова, описаного Л. І. Крушельницькою [19: 102]. За розміщенням отворів в одній площині подібні вироби являють собою варіант псаліїв передскіфського та скіфського типів, що знаходяться переважно в пам'ятках VII – VI ст. до н. е. [19: 102]. Одиничність знахідки не дозволяє судити про місцеве виробництво таких псаліїв.

На етапі С Гальштатського періоду значно змінюється вигляд кінського спорядження у пам'ятках молдовської групи фракійського гальштату. Ілюстрацією цьому стала знахідка вудил новочеркаського типу поблизу села Шолданешти [24: 19]. Подібні типи упряжі поширюються у Північному Причорномор'ї у 750 – 650 рр. до н. е. та характеризуються двома кільцями на зовнішніх кінцях [36: 16].

Вказані елементи кінського спорядження могли бути перейнятими фракійським населенням Молдовського Подністров'я у кіммерійців, як більш досконалі. Це може свідчити про тісний зв'язок даного регіону із Північним Причорномор'ям у VIII – VII ст. до н. е.

Із формуванням на території Середнього Подністров'я західноподільської групи (кін VII – VI ст до н е [34–60]), зразки кінської упряжі попереднього часу майже повністю витісняються зброєю скіфського типу, на чому стоїть більшість дослідників [2–6, 5–3, 4, 12–96, 16–99, 17–298, 25–94–99, 34–57–62, 64]. Зокрема етапом С Гальштатського періоду датуються бронзові та залізні стріменовидні вудила, типові для ранніх етапів скіфської культури. У Середньодністровському регіоні вони виявлені в матеріалах комплексів у Долинянах [17–298], Дуплиську [25–96], Заліссі [2–6, 25–96], Ленківцях [16–99, 25–97, 34–62], Новосілці-Гримайлівській [16–99, 25–97], Івахнівцях [25–97–98] та Перебиківцях [25–98, 34–64].

Проникнення скіфського звіриного стилю на територію Подністров'я у кін VII – поч VI ст до н е простежується в оформленні кістяного навершя псалія із с. Нівра Борщівського району Тернопільської області [5–3–5, 25–97].

Як свідчать археологічні матеріали, зміна вудил і псаліїв у кін VII ст до н е в Північному Причорномор'ї на більш досконалі потягнула за собою впровадження нових типів зброї у Подністров'ї [10–118–120, 16–101, 25–98–100, 28–9–38–98].

Етапом D Гальштатського періоду датуються знахідки залізних вудил із загнутим в петлю кінцем, виявлені в комплексах поблизу Іване-Пустого [16–100, 25–98, 28–9] та кургану 3 поблизу Перебиківців [25–99]. Прикраси кінської упряжі скіфського типу представлені у комплексі із Редвинців де О. Д. Могиловим вони датуються V – поч IV ст до н е [25–100–101].

Про вплив скіфських традицій не лише на матеріальну, а й на духовну культуру західноподільської групи, свідчить знахідка амулету із кургану у Верхніх Панівцях, що і С. Винокуром та Г. М. Хотюном датується кін VI – V ст до н е [10–120]. Хоча вказані автори не розглядають дану знахідку як елемент упряжі та про виконання нею саме цих функцій свідчать аналоги верхньопанівецькому амулету у кінській могилі Огуза [38–98] та у II кургані Мастюгинської групи [10–119]. У зазначених комплексах подібні вироби підвишувались до вузденки та складали її невід'ємну частину [38–98].

Спираючись на вказані знахідки елементів кінського спорядження, можемо стверджувати, що зброя західноподільської групи формувалась під домінуючим впливом скіфської культури.

Індикатором зв'язків західноподільської групи із фракійським світом стала поява елементів упряжі т зв «вехерцугського» типу у комплексі поблизу с. Перебиківці [25–99, 30–275]. Враховуючи одиничність знахідки, в Подністров'я подібні вудила могли потрапити в результаті імпорту з Карпато-Дунайського регіону, де вони набули поширення в цей час [30–275]. Наявність такого виробу підтверджує присутність фракійських елементів у населенні західноподільської групи.

Типово скіфські зразки кінського спорядження поширюються і у комплексах молдовської групи скіфського часу [21–409, 23–84, 24–20, 31–362, 32–427]. Представлені вони залізними вудилами із кінцями, утвореними шляхом загинання стержня, що виявлені в похованнях поблизу Селіште [23–20, 30–362, 32–427] та Пиржолтені [23–84]. У комплексі останнього знайдено також пару дводирчастих псаліїв із вдігнутими під кутом кінцями [21–409] та бронзові лунниця і кільце [23–84]. Всі вони знаходять аналоги у матеріалах скіфської культури та датуються O I Мелюковою VI – V ст до н е [23–83].

Виготовлення вудил, виявлених на території Молдовського Подністров'я у скіфський час, без використання ливарних форм, не дозволяє встановити їх місцевий чи привізний характер. Лунниця і псалії із Пиржолтен, ймовірно, за все, були імпортованими з територій, розташованих за межами Дністровського регіону. На користь цієї думки свідчать одиничність знахідок подібних виробів у матеріалах молдовської групи та масовість їх у комплексах Північного Причорномор'я з кін VI ст до н е.

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити те, що кінська зброя на території Дністровського регіону в Гальштатський період не була типологічно однорідною і змінювалась на протязі всього часу свого існування.

Проводячи аналоги зразкам зброї, імпортованої з інших територій, можемо виділити три основних культурно-історичних регіони, звідки вона поширювалась у Подністров'я: Південно-Східноєвропейський, Східноєвропейський і Середньоєвропейський.

Таке багатоманіття впливів, на нашу думку, зумовлювалось значною контактністю даної території у XII – V ст до н е, в межах якої відбувалась взаємодія культур Сходу та Заходу, ранньокочовницьких та осілих елементів.

Важливим фактором, який зумовлював основні закономірності поширення різних типів зброї у Подністров'ї, вважаємо природно-кліматичні умови регіону.

Зважаючи на те, що помірний клімат Подністров'я був сприятливим для розвитку землеробства, на етапах А-В Гальштатського періоду у вказаному регіоні поширювались менш досконалі у більшості своїй хістяні елементи упряжі. Зміни відбуваються лише наприкінці етапу В коли все відчутнішим на ці території стає вплив ранньокочівницьких суспільств, у яких верховому коню відводилось чільне місце у господарській структурі і побуті. Не випадково, плацдармом для наступу кочових киммерійців та скифів на землі Подністров'я стали багаті на пасовиська степи Північного Причорномор'я.

Нижче ми помістили таблицю часу поширення різних типів упряжі на території Подністров'я у Гальштатський період, укладену нами на основі проведеного дослідження. Її використання може допомогти при датуванні комплексів, у яких представлені подібні елементи спорядження.

Проблема складу і використання кінської упряжі на території Подністров'я у Гальштатський період залишається відкритою, оскільки багато її аспектів є нез'ясованими і досі. Допомогти у вирішенні можуть знахідки елементів кінського спорядження із Дністровського регіону та їх подальші дослідження.

Таблиця часу поширення різних типів упряжі на території Подністров'я у Гальштатський період:

Тип упряжі	Елемент упряжі	Час поширення ст. до н. е.	Аналоги у Дністровському регіоні
Боріаш	Псалі	XIII – XI	Белз, Бовшів, Острівець
Суботівсько-усатівський II ступеня чорноліської культури	Псалі	XII – IX/VIII	Усатово, Кишинів
Середньоевропейський, угорський	Псалі, прикраси збруї	Кін X – пер. пол VIII	Сахарна, Царівка, Цахнауци
Центральноевропейський	Вудила	друга пол. VIII – VII	Міндрешти, Голіграді, Записки, Медина, Підсадки, Заліщики, Кудринці, Смереківка, Лисичники, Михалків
Енджі, Майкопу, Константинівки	Вудила	перший пол. VII	Мервинці, Сокилець, Лосвиці, Сахарна, Теремці
Чорногорівський, Новочеркаський	Псалі, Вудила	Кін X – сер VIII Сер VIII – Сер VII	Мошанець, Шолданешти
Залізні, стріменовидні, скифського типу	Вудила	Сер VII – пер. пол VI	Долиняни, Новосілка-Гримайлівська, Івахнівці, Перебиківці
Бронзові, стріменовидні, скифського типу	Вудила	Сер VII – пер. пол VI	Дуплисько, Залісся, Ленківці
Кільчасті, скифського типу	Вудила	3-й другої пол. VI	Іване-Пусте, Шутківці, Пиржолтени, Селіште
Стержневидні, 3-дирчасті, скифського типу	Псалі	VII – VI	Лагодів, Іване-Пусте, Перебиківці
Залізні, 2-дирчасті, скифського типу	Псалі	3-й другої пол. VI	Пиржолтени
векерцугський	Псалі, вудила	VI – V	Перебиківці

Список використаних джерел

1. Бадагурі Е. А. Культура Ноа. Археологія Української ССР. В 3-х томах. К.: Наукова думка, 1985. Т. 1. Первобытная археология. под ред. Березанской С. С., Колосова Ю. Г. и др. С. 481 – 489.
2. Бандриаский М. Выявления скифских старожитностей на Борщівщині. Літопис Борщівщини. Боршів, 1993. Вып. 3. С. 3 – 10.
3. Бандриаский М., Захар'я В. Новая находка бронзовых стріменовидных вудил в Украине. Записки Научного товари-

- ства ім. Т.Шевченка. Праці Археологічної комісії - Львів, 1998. - Т.СХХХV. - С. 504 - 511. 4.Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку височинної культури (за матеріалами поховальних пам'яток) - Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці Археологічної комісії - Львів, 1998. - Т.СХХХV. - С. 197 - 248. 5.Бандрівський М., Соханський М. Кістяне навершя ранньоскіфського вестія з Ниври на Західному Подоллі - Літопис Борщівщини - Борщів, 1995. - Вип.7. - С. 3 - 7. 6.Березанская С.С., Огрощенко В.В., Черепниченко Н.Н., Шарафутдинова И.И. Культуры эпохи бронзы на территории Украины - К.: Наукова думка, 1986. - 163 с. 7.Березанская С.С., Цвек О.В., Кларко В.И., Дзянко С.М. Ремесло эпохи неолита - бронзы на Украине - К.: Наукова думка, 1994. - 192 с. 8.Ванчугов В.И. Памятники тудоровского типа в Северо-Западном Причерноморье (К вопросу о белозерской культуре) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Сборник научных трудов. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 114 - 131. 9.Ванчугов В.И., Черняков И.Г. Северо-Западное Причерноморье на рубеже эпох бронзы и железа // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья (сборник научных трудов). - К.: Наукова думка, 1984. - С. 5 - 24. 10.Винокур Г.С., Хотюн Г.М. Скіфський амулет // Археологія. - К., 1965. - С. 118 - 122. 11.Граков Б.И. Ранний железный век (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы) - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. - 229 с. 12.Граков Б.И. Скифы - М., 1971. - 200 с. 13.Гунак А.Ф. Рудковське городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп - Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник) - Кам'янець-Подільський, 2000. - С. 69 - 79. 14.Дергачев В.А., Данушняк В.Л., Мельюкова А.И. Исследования памятников бронзы и раннего железа в Молдавии // Археологические открытия 1969 года - М., 1970. - С. 359 - 360. 15.Несен А.А. К вопросу о памятниках VIII - VII вв. до н.э. на юге европейской части СССР (Новочеркасский клад 1939 г.) // Советская археология / отв. ред. Рыбаков Б.А. - М., 1953. - Т.ХVIII. - С. 49 - 111. 16.Львівська В.А., Тереножкин О.І. Скіфський період - Археологія Української РСР: В 3-х т. - К., 1971. - Т.2. Скіфо-сарматська та антична археологія - під ред. Анохіна В.О., Білецького А.О., Тереножкина О.І. і ін. - С. 8 - 180. 17.Львівська В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII - IV вв. до н.э. - К.: Наукова думка, 1983. - 378 с. 18.Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи - К.: Наукова думка, 1985. - 163 с. 19.Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. - К., 1976. - 144 с. 20.Крушельницька Л.І. Черноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). - Львів, 1998. - 224 с. 21.Данушняк В.Л., Попов С.И. Погребение V в. до н.э. из Молдавии // Археологические открытия 1971 года - М., 1972. - С. 409. 22.Малеєв Ю.И. Гальштатские городища в Западном Подольи и Прикарпатье. Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Сборник научных трудов. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 86 - 101. 23.Мельюкова А.И. Культура фракийских племен Днестрово-Прутского междуречья в VI - III вв. до н.э. - Археологія СССР. Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время - под ред. акад. Б.А. Рыбакова - М., 1989. - С. 83 - 87. 24.Мельюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Археологія СССР. Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время - под ред. акад. Б.А. Рыбакова. - М., 1989. - С. 16 - 29. 25.Могилев О.Д. Детали кінського спорядження у пам'ятках західноподільської групи скіфського часу - Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник) - Кам'янець-Подільський, 2000. - С. 93 - 103. 26.Олійник В. Робота Південно-Тернопільської експедиції - Наукові записки. Збірник Тернопільський краєзнавчий музей - Тернопіль, 1993. - С. 19 - 36. 27.Огрощенко В.В. Белозерская культура - Археологія Української ССР. В 3-х томах. - К.: Наукова думка, 1985. - Т.1. Первобытная археология - под ред. Березанской С.С., Колосова Ю.І. і др. - С. 519 - 527. 28.Петровський О.М. Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного віку на території Борщівського району (спроба каталогізації). - Літопис Борщівщини - Борщів, 1993. - Вип.2. - С. 8 - 11. 29.Петровський О.М. Тернопілля за доби бронзи та раннього залізного віку - Тернопільщина. сторінки історії - Тернопіль, 1995. - С. 25 - 42. 30.Польовий І. Куштановицька група пам'яток - Пам'ятки

Галльштанського періоду в межиріччя Вісти, Дністра і Прип'яті. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 250 – 287. 31. Рафалович И.А., Давушьян В.Л. Работы Реутской экспедиции. – Археологические открытия 1969 года. – М., 1970. – С. 361 – 362. 32. Рафалович И.А., Давушьян В.Л. Работы Реутской экспедиции. – Археологические открытия 1972 года. – М., 1973. – С. 427. 33. Словник-довідник з археології. Редактор, укладач і керівник авторів: Гаврилюк П.О. – К.: Наукова думка, 1996. – 437 с. 34. Смирнова Г.Г. Прогноз культурних змін в розвитку середньовістровського регіону в VII ст. до н. е. // Археологія. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 57 – 66. 35. Смирнова Г.Г., Воиновський В.М. Монашенський скарб бронзи киммерійського типу із Середнього Подністрів'я. // Археологія. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 137 – 144. 36. Тереновжкін А.И. Киммерійці. – К.: Наукова думка, 1976. – 224 с. 37. Тереновжкін А.И. Предкифський період на Дніпровському Правобережж'ї. – К., 1961. – 246 с. 38. Філіко О.С. Скіфські вуздечки з залізними нахрещниками // Археологія. – К., 1996. – Вип. 4. – С. 94 – 104. 39. Широкова П.С. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Ленинград, 1989. – 221 с. 40. Швайлер А. Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною. – Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – С. 3 – 7.

Oleh Derekh

THE OBJECTS OF THE HORSE EQUIPMENT FROM THE DNISTER-RIVER REGION IN THE PERIOD OF HALLSHTAT

This article is dedicated to the analysis of findings of the elements of horse equipment from the Dniester region dated by period of Hallsthat. The important place is given to exposing the typology, chronology and regularity of spreading of these remains.

УДК 94(477)

Лілія Справедлива

РИМСЬКІ МОНЕТИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС.Н.Е. НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті подано аналіз знахідок римських монет першої половини I тисячоліття н. е. на території Тернопільської області. Багато уваги приділено уясуванню їх типології, хронології та закономірностей поширення.

Монета як засіб товарного обігу, являє собою надзвичайно важливе історичне джерело, що висвітлює ступінь розвитку економіки давнього населення. Особливий інтерес дослідників викликають знахідки римських монет на території України.

Знахідки римських монет в Україні відомі з глибокої давнини – їх називали в народі «Івановими головами». В сучасній археологічній літературі є відомості про численні знахідки римських монет – як окремих, так і в складі скарбів [2: 4–5; 5: 52–53; 7: 15]. Вони поширені на території Наддністрянщини, Побужжя та Наддніпрянщини. Зазначена територія є районом масового розповсюдження римських монет першої половини I тисячоліття н. е. Слід зауважити, що саме ця територія є і ареалом поширення черняхівської культури [2: 10–11]. І хоч монети розповсюджені більш-менш рівномірно, проте найбільше їх зустрічається у Львівській, Тернопільській та частині Івано-Франківської і Київської областей.

Найбільшою насиченістю вирізняється Тернопілля. Тут одна знахідка припадає на кожні 110 км², в той час як в Україні в цілому – одна монета на 225 км² [2: 11]. На Тернопіллі знайдено близько 550 монет і 6 скарбів, проте розміщуються знахідки нерівномірно.

Картографування знахідок римських монет на території Тернопільської області дозволяє встановити, що концентруються вони переважно вздовж річок Серет, Гнізда, Збруч, Стрипа та на східному краї Тернопільської області, що межує з Хмельницькою областю (Додаток 2)

Відомо, що переважну більшість знайдених на території України монет становлять срібні денарії, значно рідше трапляються мідні й золоті. Це стосується і Тернопільської області. За нашими підрахунками, срібні монети становлять 54,4%, золоті – 2,1%, мідні і бронзові – 9,8% а невизначені – 32,2% (Додаток 1)

Можливо, срібло черняхівці брали із значно більшим бажанням, ніж золото через те, що купуючи простий товар, легше і зручніше розраховуватися срібними монетами

Абсолютна більшість римських монет карбована у другій половині I і II ст н е проте в обігу у середовищі черняхівського населення вони знаходилися аж до початку I століття н е. Емісії попереднього та наступного періодів трапляються значно рідше

Монети, карбовані до Нерона зустрічаються у нас дуже рідко а от карбовані від часу правління Нерона (54–68 рр н е) (3,5%), трапляються частіше. Справді масове поширення їх починається від часів Траяна (97–117 рр н е) (15,4%), тобто на межі I і II ст н е. Монети Антоніна Пія (138–161 рр н е) (16,8%) і Марка Аврелія (161–180 рр н е) (10,5%) зустрічаються найчастіше і в найбільшій кількості, часів Коммода (180–192 рр н е) вже менше (9,1%), а карбовані після Септимія Севера (193–211 рр н е) трапляються на наших землях надзвичайно рідко (2,1%) (Додаток 1)

Монети II–IV і особливо V ст н е зустрічаються або у вигляді окремих знахідок або у скарбах поодинокими екземплярами. Монети ж кінця I–II н е у скарбах налічують сотні і тисячі. Звідси випливає, що реально можна вести мову про широке розповсюдження в черняхівському суспільстві тільки монет кінця I і II ст н е

В літературі є інформація про знахідки скарбів на території Тернопільської області в селах Більче-Золоте Борщівського району, Колодрібка, Касперівці Заліщицького району, Гайворонка Теремовлянського району, Максимівка Збаразького району, Плоске Кременецького району [2: 220]. Отже, більшість скарбів трапляються на півдні Тернопільської області

Римські монети безумовно, поширювались на черняхівських землях протягом часу, що безпосередньо після їх виходу у світ

Наведені вище спостереження над хронологією монет знайдених на території Тернопільської області, показують, що основна кількість їх припадає на II ст н е саме на часи Антоніна Пія і Марка Аврелія. Вже для часів Коммода і Септимія Севера характерне значне зменшення припливу римського срібла на черняхівські землі, а після Септимія Севера масовий приплив припиняється зовсім. Тому напевно можна вважати, що в цей час сюди могли потрапляти більш ранні монети

Припинення масового розповсюдження римських монет на території черняхівської культури в Україні загалом і землях сучасного Тернопілля, зокрема, має безпосередній зв'язок з політичною і соціально-економічною ситуацією в Римській імперії в III ст н е. У цей час імперія переживала гостру кризу, яка охоплювала всі сторони суспільного життя і, зокрема, супроводжувалась глибокою фінансовою кризою. Для цього періоду характерним є явище так званого «псування монети» римський денарій втрачає свою пробу і вагу знецінюється, внаслідок чого повноцінний денарій II ст н е дуже швидко зникає з обігу. Відтак на черняхівські землі монети II ст н е могли потрапляти головним чином до початку кризи тобто протягом II ст н е [3: 149]

До середини I ст н е римські монети на території сучасної України ще не набули масового поширення, а починаючи від перших десятиліть III ст н е приплив їх сюди майже зовсім припинився [2: 17, 7–20]

Відрізок часу від середини I до початку II ст н е вважається основним періодом проникнення римських монет на черняхівські землі, а насправді масовий приплив почався на межі I і II ст н е

У більш-менш значних кількостях монети починають потрапляти на черняхівські землі з періоду правління Нерона (54–68 рр. н. е.)

На черняхівських могильниках монети трапляються не дуже часто. Наприклад з 250 поховань, відомих в Черняхові на Київщині, римські монети були знайдені лише в двох [2: 20]. Декілька монет знайдено в похованнях могильника у Чернеліві-Руському на Тернопіллі [4: 283–292]. Звідси можна зробити висновок, що покладання монет покійникам у черняхівських поховальних звичаях не набуло поширення.

Дискусійним є питання про місце карбування римських монет. Переважна більшість їх карбовані в самому Римі або при імператорських рудниках. Однак іноді зустрічаються і монети провінційного карбування, як, наприклад, знайдені у м. Збараж та с. Коцюбинчики Тернопільської області [2: 47].

Монети, карбовані у містах Північного Причорномор'я, зовсім не були поширені серед черняхівців [1: 7].

Закономірним є припущення, що римські монети і в черняхівському суспільстві відігравали роль грошей. Цілком очевидно, що непотрібні речі черняхівці не стали б заносити до себе ні шляхом торговельних операцій, ні будь-яким іншим способом, якщо монети потрапляли на черняхівські землі, то вони були тут для чогось потрібні [2: 27].

Деякі дослідники, виходячи з того, що черняхівське суспільство нібиго знаходилося на дуже низькому рівні розвитку, коли грошова торгівля виникнути ще не могла, схильні заперечувати роль римської монети в цьому суспільстві в прямому її призначенні, вважаючи, що вони мали у черняхівців якесь утилітарне застосування, наприклад як сировина для ювелірних виробів [4: 276, 5: 54, 6: 18].

У зв'язку з цим, постає питання про джерела одержання срібла черняхівськими ювелірами. Це питання має відношення до проблеми знахідок римських монет на черняхівських землях. Ймовірно, що сировину для срібних виробів наші предки ввозили частково саме у вигляді монети (спочатку римської, потім арабської), яку вони переплавляли у зливки.

Отже, нема нічого дивного в тому, що деяка частина римських монет могла бути перелита у зливки і використана в ювелірній справі. Але немає жодних підстав вважати, що це було єдиним чи, принаймні, головним призначенням римської монети у черняхівців [2: 30].

Припущенню про утилітарне призначення римських монет у черняхівському суспільстві, як звичайних злитків срібла суперечать відомі факти про місцеве карбування (наслідування) монет, яке не можна ігнорувати. Вважати ж, що римські монети переплавлялись у зливки для того, щоб з них знову карбувати монету, до того подібну до римської, навряд чи варто.

Отже, думка, що монети використовувалися черняхівцями переважно як сировина для виробництва срібних речей, є цілком не вірною [2: 30].

Важливо, що демонетизованими виявляються не ранні монети, а, навпаки, пізні.

Тому думка про використання черняхівцями римських монет за їх прямим призначенням, як грошового знака, як засобу обігу, є цілком природною і логічною.

Доказів, що римська монета у черняхівському суспільстві мала значення грошового знаку, на наш погляд, не бракує. Про це, наприклад, свідчить стертість значної кількості екземплярів. Звідси випливає, що вони були в обігу тривалий час, перш ніж потрапили у землю, причому обіг цей не міг, очевидно, мати іншого значення, ніж використання монети як грошового знака [2: 31; 6: 22].

Тільки усталеною звичкою населення у ставленні до цих монет як до грошового знака можна пояснити той факт, що місцеві монети наслідували саме римські взірці.

Масове розповсюдження римських монет на території черняхівських племен і головне, вивчення соціально-економічного укладу носіїв черняхівської культури привели нас до висновку, що основна їх функція у середовищі лісостепових племен першої половини I тисячоліття н. е. – це функція грошей. А отже, на землях України, заселених черняхівськими племенами, існували товарно-грошові відносини, а не просто товарообмін.

Таким чином, розглянуті нумізматичні матеріали римського часу на Тернопіллі (понад 500 окремих знахідок та шість скарбів) дають підстави говорити про те, що найбільше

були поширені срібні монети, дуже мало золотих і мідних. Срібні монети становлять 57,4%, тоді як разом узяті мідні, золоті та з невизначеного матеріалу – 42,6%. Переважна більшість монет була датована II–III ст. н.е.

Найчастіше зустрічалися денарії Траяна (98–117 рр. н.е.) (15,4%), Антоніна Пія (138–61 рр. н.е.) (16,8%), Марка Аврелія (161–180 рр. н.е.) (10,5%), Коммода (180–192 рр. н.е.) (9,1%). За цих імператорів Римська імперія досягла найбільшої могутності, розвивалися зовнішня торгівля і ремесла, проводився експорт товарів з римських провінцій за кордони імперії. Тоді ж розвивалися контакти між імперією і черняхівським населенням [8: 25]. Тернопілля у той час відіграло роль контактної зони, де були торговельні шляхи, перетинались економічні та політичні інтереси Риму й антського союзу.

Список використаних джерел

1. Баран В.Д. Культуры позднеримского времени // Археология Украинской ССР: В 3-х тт. - К.: Наукова думка, 1986. - Т.3. - С.70 - 100.
2. Брайтневський М.Ю. Римська монета на території України. - К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. - 244 с.
3. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–IV ст. н.е. - К.: Наукова думка, 1972. - 180 с.
4. Герета Н.П. Новые находки черняховской культуры Западной Подольи и Вельбарская культура // Kultura Wielbarska w młodszym okresie (złoty). - Люблін, 1989. - С.52 - 56.
5. Кропоткин В.В. Хронология черняховской культуры и римско-византийские импортные вещи в Восточной Европе. Проблемы изучения черняховской культуры. - М.: Наука, 1970. - С.52 - 56.
6. Цивоваров С. Матеріали нумізматики про зв'язки племен черняхівської культури з Римською імперією // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. - Чернівці, 1998. - Ч.1. - С.16 - 29.
7. Цивоваров С. Римські монети в старожитностіях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. - Чернівці, 1999. - Ч.2. - С.15 - 36.
8. Утченко С.Л. Древний Рим. - М.: Издательство Московского университета, 1966. - 256 с.

Lilia Spravedlyva

THE ROMAN COINS OF THE FIRST HALF OF THE FIRST MILLENIUM A.D. ON THE TERRITORY OF TERNOPIL REGION

The article «Roman coins of the first half of the 1st millennium A.D. on the territory of Ternopil region» by Lilia Spravedlyva is dedicated to the problem of artefacts of Roman's coins in the first half of the 1st millennium A.D. at the territory of the Western part of Ukraine – Ternopil region. Besides, the author tries to find out the character of partnership and connections between local tribe and Roman Empire.

УДК 291,2 (=16)

Наталія Заставецька

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Розкриті основні етапи формування дохристиянських вірувань давніх слов'ян, окреслені горизонтальна та вертикальна проєкції їх релігійного світу.

Людина – універсальна жива істота. Її мозок теоретично здатний сприймати, опрацьовувати і відтворювати величезну кількість інформації. Однак практично людина використовує лише кілька відсотків можливостей свого мозку. В той же час

наштовхнувшись на незрозуміле явище, вона піддається впливу підсвідомого прагнення пояснити його. Споконвіку проблематичними були економічні та соціальні питання. Для давніх людей в центрі проблеми стояла природа зі своїми силами та законами. Пошук відповідей народжував пояснення, які згодом отримали назву «релігійних вірувань».

Дохристиянські вірування слов'ян – один із чинників, що суттєво вплинув на формування психології та ментальності наших предків, отже, і нас, як нащадків. Ще на початку ХХ століття широко побутувала думка, що язичництво – уривчасті зв'язки слов'янської людності з примітивними божествами, негативний компонент у цілісному образі давньослов'янської культури. За порогом третього тисячоліття ця проблема залишається актуальною. Сьогодні тривають дискусії, чи варто назвати вірування давніх слов'ян язичництвом, чи, можливо, правильнішим буде термін «дохристиянські вірування»? Чи були вірування слов'ян оформлені у певну систему, чи, справді становили уривчасті погляди і боязнь перед силами природи? Велика кількість запитань спонукає до глибокого осмислення підґрунтя релігійних вірувань давніх слов'ян, етапів їх формування, та й узагалі сутності язичництва як такого. Авторка поставила собі за мету охарактеризувати дохристиянські вірування слов'ян у такому плані, щоб дати відповіді на вище поставлені запитання.

Насамперед слід відзначити, що давньослов'янські уявлення про природні та магічні ритуали в цілому вписуються у загальну схему еволюції релігії, хоча і характерною рисою слов'янських міфів є надзвичайна близькість до природних форм [1: 5]. Можна загалом визначити три етапи в уявленнях про надприродне – залишкові форми чуттєво-надчуттєвих вірувань, вірування демоністичного типу й сформовані теїстичні уявлення [2: 54].

Щоправда, спираючись на джерело ХІІ століття «Слово про ідолів» академік Б. О. Рибаків виділяє чотири стадії в розвитку язичництва, які відповідають певним історичним епохам у слов'янській історії: поклоніння й покладання треб (жертв) «упирям і берегиням»; ставлення страв («трапез») Роду й рожаницям; культ Перуна, після запровадження християнства – тасмні («отай») поклоніння різним богам, у тому числі й найдревнішим [3: 338].

Однак ми все ж будемо дотримуватися традиційних трьох етапів, перший з яких репрезентує найдавніші вірування, що склалися ще в епоху раньородового суспільства й відомі у формах фетишизму, тотемізму, анімізму первісної магії [4: 256, 257].

Так, скажімо, про полювання на вепра та урочисте споживання його м'яса розповідається в літописах і билинах. Існує припущення, що щелепи з іклами кабана вставляли в священні дерева після якихось жертвних церемоній. За ними вели постійний нагляд. Через це щелепи протягом тривалого часу залишалися цілими в стовбурах дерев. Дуби, відповідно, також зберігалися недоторканими [5: 17].

Для даного періоду були характерними уявлення про зрощеність надприродного з тілесним, його індивідуальність, зооморфність, обмеженість сфери впливу на довкілля [2: 54]. Це були успадковані вірування [5: 12].

Продуктом власного релігійстворення праслов'ян став другий, найважливіший і найпоширеніший тип вірувань у надприродне – демоністичний, який полягає у вірі в духів. Ці вірування, сформовані в умовах розвинутого родоплемінного суспільства, були уявленнями про безплотні надприродні істоти – духи, котрі мають широку сферу впливу на довкілля, можуть переселятися з речі в річ або в людину [2: 55].

Аналіз змісту цих вірувань дає підстави говорити про два основних історичних шаблони в еволюції демоністичних образів. Перший з них представлено віруваннями в духів, що так би мовити, групуються навколо уявлення про упирів і берегинь, другий – віруваннями в рожаниць, Рода, Леля, Ладу, Господаря, Зорю, Панну – Сонце, Громовака тощо [1: 13–20, 2: 57].

Упирі – не просто духи, що можуть існувати поза тілом, а різновид перевертнів. В українських міфах упирі – покійники, народжені від біса і відьми [6: 21]. В упирів проявляються риси духів-господарів, розпорядників, адже вони крадуть дощ, посиляють неврожай тощо, а також ознаки чуттєво-надчуттєвого типу вірувань і Нечуй-

Левицький повідомив, наприклад, про такі залишки стародавнього анімізму в образах упирів: «Коли упир помирає, на його «могилиці» буває дірочка чи нора, куди він вилазить мишею або ящіркою в глуху ніч, ходить по хатах і ссе кров з людей. Кажуть, що треба потрусити в хаті попелом або потерти сіллю, то зостануться сліди од його ніг на долі» [1: 65]. Упири – персонажі, які стоять на межі між зооморфними й антропоморфними істотами.

Перевертні, ворожбити й звичайні люди чаруваннями перевернуті на вовків, називаються вовкулаками [7]. Окрім упирів та вовкулаків до вірувань протослов'ян та літописних слов'ян належать також русалки, водяники, болотняки, відьми, чорти, домовики, лісовики, берегині тощо. За повідомленнями П. Чубинського, О. Афанасєва, В. Милорадовича [2: 60], І. Нечуя-Левицького [1] та ін., уявлення про них пов'язані з віруваннями у потойбічне, замогильне життя душ небіжчиків, що відлетіли в царство водяних духів [2: 60].

Русалки – демоністичні образи, в яких майже нема зооморфних рис [7]. Не менш поширеними були повір'я про відьом та чортів. Відьми – напівміфічні істоти, які мають таємничу силу чаклунства. Зовні вони наче не відрізняються від інших людей, проте можуть набирати подобу різних звірів, літати на мітлі, викликати дощ або посуху [6]. В одному з міфів говориться, що «межи жінками трапляються деякі відьми або опериці. Коли який отець має сім дочок, то сама наймолодша буде відьма» [7: 75]. Інший міф оповідає, що відьми «вміють багато щось зі звірами робити: напускати змії, зупиняти молоко, ... виводити тарганів» [7: 79], «... ще відьми видують кров, а коли на котру жінку лихі, то й од неї молоко заберуть, що дитині не буде» [7: 83].

Однак чи не найпотворнішими в язичницьких повір'ях є чорти. Вони водяться у болотах, очеретах, лісах тощо. Чорт – зловорожий дух, уособлення земних, небесних вад. Його ще називають дідьком, сатаною, дияволом, нечистим, куцим, бісом [2: 61]. Щоправда, Л. Нідерле зазначає, що першопочатково словом «біс» називали взагалі боги [9: 270].

На відміну від описаних вище «нечистих» сил, берегині є поліморфними образами добрих духів. Ймовірно, їх вважали за звичайних демонів, певним чином пов'язаних з водами [9: 16–17]. Берегині – жіночі духи, один з найдавніших демоністичних образів, з яким міфологічна уява пов'язала жіноче, материнське заступництво [2: 63].

Марина Семьонова, окреслюючи горизонтальну проекцію язичницького світу, населеного дрібними, нижчими божествами, говорить, що «у самому центрі цього світу жив Домовик, жив поруч з людиною і тому був найдобришим з усіх божеств цього ґатунку» [10: 51]. Починаючи будувати дім, йому приносили жертви. За деякими уявленнями, з душі жертвовної тварини і виникав домовик. Є легенди про народження домовика з душ дерев, зрубаних і використаних для будівництва житла [10: 52]. Якщо ж відштовхуватися від згадки у міфах про дружин і дітей домовиків [7], то можна говорити і про «природню» з'яву їх на світ. Ще один міф повідомляє, «Коли хто хоче мати домовика, то треба здібати когутяче яйце і прив'язати собі під ліву пахву, і носити дев'ять днів та дев'ять ночей. З того яйця вилізе малий домовик, його треба пустити на гору і годувати несолоними стравами. Як хто такого домовика має, то буде дуже багатий, бо що хоче, то буде мати, але по смерті душу того чоловіка бере собі той домовик» [7: 63].

Особливістю домовиків, польовиків, лісовиків тощо є обмеженість їхнього впливу: вони діють лише в порівняно вузьких сферах, мають обмежений рід занять і, що особливо важливо, не створюють, а лише відвертають, приносять, наводять хворобу, радість та ін.

Пізніший історично-щабель демоністичного типу вірувань починає складатися ще в золотому віці землеробсько-тваринницького господарства, розвитку металургії, панування общинної власності на землю, в надрах якої з часом виникає і поширюється соціальне та майнове розшарування, складається протистояння роду окремих сімей. Як наслідок останнього – йде зростання культу померлих предків

виділення поховань знаті, зникнення образу жінки в статуетках і заміна його чоловічим [2: 66].

Проаналізувавши паралелі археологічних розкопок і писемних джерел дослідники прийшли до висновку, що у слов'ян існували своєрідні релігійні уявлення про потойбічний світ. Загробне життя, за повір'ями давніх слов'ян, було породженням земного. Благополуччя людини на тому світі цілком залежало від благополуччя на цьому. Язичництво і в потойбічному світі об'цяло таке ж місце, яке вони посідали у реальному. Археологічні розкопки свідчать, що у слов'ян існував звичай спалювати разом з трупом померлого також частину матеріальних цінностей, які належали людині за життя [3: 329, 330, 333]. Очевидно вважали, чим з більшим скарбом входив померлий в інше життя, тим на більші блага він міг розраховувати в потойбічному світі [11: 39].

У цілому цей період позначений майже повним пануванням світогляду розвинутого первісного суспільства з характерними для нього віруваннями аграрного й астрального стилів [4: 262, 263].

У народних найменуваннях знаходить свій вираз й світоглядно істотне. Розглянемо у цьому плані образи рожаниць та Рода. Деякі дослідники вважають їх за дрібних демонів особистої людської долі або домовиків (С. Анічков, М. Гальковський, О. Веселовський, В. Комарович) [2: 67], інші – за божества родючості (Б. Рібаков) [3: 340], продовження людського роду (М. Крищук) [6: 12], які мали зв'язок із зірками [12: 5]. Безумовно, зв'язка рожаниць – Род виражає етимологічну спільність, що зводиться до слів «народжувати», «народжувач», але функціонально не є однозначною. Передусім, образи рожаниць і Рода певним чином пов'язані з культом предків [8: 274].

Також привертає увагу таємничий образ дива – міфічного духа, який у «Слові о полку Ігоревім» кричить, віщує з дерева й велить послухати землі незнанній про похід русичів. Дослідники тлумачать образ дива по-різному: одні називають його божком (І. Опієнко), дехто лісовиком (М. Сумцов, Є. Анічков), інші – драконом, змієм, лиховісною птахою. Можливо образи дива і Лади репрезентують різночасові метаморфози надприродного: див як дух-перевертень (раніший різновид демоністичного), див і Лада як синкретизоване ціле, як дух в образі матері-благодійниці (пізніший різновид демоністичного), Ладо як антропоморфний бог-дух, розпорядник природних явищ і деяких соціальних сфер (зокрема добробуту, кохання). Характерними для даних персонажів є їх зооморфне уособлення, дух як особа в тваринній зовнішності [2: 68]. Водночас М. Крищук визначає, що «Див – бог небесного склепіння, денного неба, дива (чуда), незрозумілих явищ природи, всього того, що ми називаємо дивним» [6: 9].

В умовах суспільства, що ставало на шлях диференційованого розвитку, поступово зароджується історично третій тип уявлень про надприродне – віра в богів. Він побутує спершу у вигляді політеїзму, а потім набирає й монотеїстичного змісту [4: 266–272]. Цей період був часом глибоких релігійних колізій у свідомості індивіда як особистості, котра виділялася з первісної общини і дедалі активніше шукала світоглядних та морально ціннісних орієнтацій для реалізації своїх потреб у самодіяльності.

Якщо взяти до уваги, що образ Рода репрезентує епоху між далекими рожаницями й дружинницьким язичництвом, передуючи Перуну, Хорсу та іншим політеїстичним богам [4: 262, 266, 268], то, ймовірно, що він зазнав значної еволюції – від уявлень про Духа-господаря до бога-духа [2: 71].

Феномен бога-духа в українській міфології представлений багатьма іншими образами, зокрема образом Лади – богині весни і кохання [2: 73], який відомий і в чоловічій формі – Лад або Ладо (бог злагоди, миру, порядку, добра, справедливості, краси і добрих людських взаємин) [6: 12]. Лада і Лад, як зазначає І. Опієнко «боги вірного подружжя, боги любові й веселощів, боги щастя та весни» [13: 210].

З виділенням індивіда з родової общини пов'язана й символізація образів богів-духів [2: 72]. На адресу цього можна віднести слова Е. Кассієра «Небесні явища

виглядали для неї як господарі і правителі світу, володарі людського життя і простір ще «був наповнений магічними, божественними й демоністичними силами» це була «перетворена форма символічного мислення, яка перша торувала шлях новому, справжньому символізму» ([14: 72–73]. В слов'янській міфології таку символізацію представлено в образах богів-духів Господаря, Панни-Сонце, Зорі, Хмар, Громовика, Весни тощо [15].

Одну з особливостей теїстичного типу надприродного становить єдиносудна двоїстість змісту образу богів [2: 75]. У давніх слов'ян уявлення про богів складалися зі специфічно сприйнятого людиною її ставлення не лише до природного класу речей, а й до суспільних явищ – до самого себе як соціально визначеного індивіда. Такими уявляли київські язичники всіх богів, починаючи з найдавніших – Рода и Білобога. Род видавався їм зачинателем усього живого, розпорядником долі людей, творцем Вірю [12: 5]. Його син Білобог був творцем землі, води й світла, а водночас й богом добра, що постійно вів боротьбу з Чорнобогом – носієм зла. Сюди ж належить і один з найголовніших богів Вірю – Сварог [16: 17–18] – бог неба, вогню, а також ремесел, ковальської справи і ковалів [6: 5]. Саме про такого бога писав візантійський історик Прокопій Кесарійський (VII ст.), зазначаючи, що слов'яни і анти вважають, що лише один Бог, творець блискавки, володарює над усіма [17: 297].

Із зміцненням князівської влади та дружинництва головні функції дедалі більше перебирав Перун [16: 19–20]. Показово, що в язичницькому пантеоні князя Володимира Перун – «а голова його срібна, а вус – золотий» – стоїть на чолі княжих кумирів [9: 133]. Перуна уявляли богом дощу, вогню й блискавки, а водночас – богом війни та воїнів. Він, як князівсько-дружинницький опікун, мав значення і загального, зокрема хліборобського культу [2: 78], бо навесні відмикав небо, пускав на землю тепло, давав дощ [6: 8].

Певні риси функціональної двоїстості характерні для Дажбога. Разом із Сварогом вони є головними богами у князівському пантеоні, яких характеризує розвинена функція владності [16].

Варто відзначити ще одного бога, який становив серйозну конкуренцію Перуну – Велеса (Волоса). В давньоруських джерелах він виступав як бог скотарства, покровитель домашніх тварин і бог багатства. Так звана «Велесова книга» – дощечки V століття, на яких містяться тексти «греко-римськими рунами» [18: 18] – історична доля котрих таємнича і цікава [19] – є основним джерелом інформації з цього питання. У Києві ідол Перуна стояв на горі, а Велеса – в нижній частині міста. Суперечності в соціальному плані між обома богами проявлялися в тому, що Велеса вважали спочатку богом «всія Русь», а Перуна – богом князівської дружини. Характерним є також переплетення культу Велеса-Власія із шануванням ведмедя як господаря тварин. Назва Бояна Велесовим внуком у «Слові о полку Ігоревім» може відбивати давній зв'язок культу з обрядовими піснями і поезією. Що ж стосується сільськогосподарських культів, то про «причетність» Велеса можна судити зі слов'янського звичаю залишати кілька недожатих колосків пшениці на полі (так звана «Волосова борідка») [20: 89].

Таким чином, основою язичництва стало поняття закону гармонії суспільства і природи [21: 360]. Однак язичницький світогляд на певному етапі, очевидно, перестав відповідати потребам розвитку держави. В цей час спостерігається своєрідна криза язичництва [11: 31]. Адже, як зазначає М. О. Чижов «універсальний закон ми зберегти своє державне значення лише в умовах стійкого суспільного виробництва» [21: 360]. Саме тому Русь, що почала швидко розвиватися, відмовилася від язичництва і перейшла до прогресивнішої на той час релігії – християнства.

Тим не менше, підсумувавши вищесказане, можна зробити висновок, що язичництво не було чимось примітивним, із жалюгідними богами, грубими культами і з обрядами.

Дохристиянські в'рування давніх слов'ян формувалися поетапно, вбираючи як зміни суспільних та економічних умов, так і зміни пов'язані з духовним становленням людини. У IX – X століттях на Русі існували не лише наївні забобони села, а й

державна релігія міста (т зв Володимирові боги) і соціальних верхів з добре виписаним космологічним епосом. Релігійні вірування давніх слов'ян становили певну систему як у плані історичного розвитку так і у вертикальній (від світлого що на вершині (Сварога), до темного найнижчого (Чорнобог : зла Марона)) та горизонтальній (домовик, банник, лісовик тощо) проєкціях. Тому вважаю, що їх з упевненістю можна назвати повноправною релігією, яка заслуговує не лише на визнання, а й на глибоке дослідження та осмислення.

Список використаних джерел

- 1 Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології – К. Обереги. 1992 – 88 с.
- 2 Історія релігії в Україні / Ред. Колодний А. М., Яроцький П. А. – К.: Знання, КОО, 1999. – 735 с.
- 3 Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
- 4 Релігії мира. Енциклопедія для дітей // Глав. ред. Исмаилова С. – Т. 6 – Ч. 1 – М.: Аванта+, 1996 – 720 с.
- 5 Моця М. О., Ричка В. М. Київська Русь від язичництва до християнства. – К.: Глобус, 1996 – 224 с.
- 6 Крищук М. Українська міфологія – Тернопіль. Тернопіль, 1994 – 112 с.
- 7 Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. Дмитренко М. К. – К. Муз Україна, 1992 – 144 с.
- 8 Нидерле Л. Славянские древности. Перев. с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова / Ред. А. Л. Монгайт – М. Изд. иностр. лит. 1956. – 450 с.
- 9 Повість воякиних літ. Літопис (за Іпатським списком) – К. Радянський письменник. 1990 – 558 с.
- 10 Семенова М. Быт и верования древних славян. 11. Глушак А., Наумова С. Язичничество і християнство: зміна світоглядних парадигм // Історія релігії в Україні: праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів 16–19 травня 2001 р.) – Кн. 1 – Львів. Голос, 2001 – 479 с.
- 12 Міфи стародавніх українців, греків, римлян пер з рос. упоряд. Буханенко О. Д. – Одеса. Маяк, РІНО, 1995. – 48 с.
- 13 Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу – К. – Обереги, 1992 – 424 с.
- 14 Кассирер. Людський світ простору і часу // Філософська і соціальна думка, 1994 – № 5 – С. 72–73.
- 15 Іваниченко М. Г. Дивосвіт прадавніх слов'ян. Наук.-попул. нарис. – К.: Рад. письменник, 1991 – 169 с.
- 16 Боровський Я. Е. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 72 с.
- 17 Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992 – 192 с.
- 18 Асов А. И. Он спас скрижали волхов // Наука и религия. – 2001. – № 8. – С. 16–18.
- 19 Асов А. И. «Дошки» Велеса: Возвращение к людям? // Наука и религия – 2001 – № 9 – С. 27–31.
- 20 Гладкий В. Д. Славянский мир I – XVI века. Энциклопедический словарь – М. ЗАО Из-во Центрполиграф, 2001 – 895 с.
- 21 Чмихов Н. А. Истоки язычества Руси – К. Либідь 1990 – 332 с.

Natalia Zastavetska

RELIGIOUS CREEDS OF THE ANCIENT SLAVS

In this article the main stages of forming the believes of the ancient Slavs before Christ are opened up and the horizontal and the vertical projections of their religious world are outlined.

УДК 94 (367)

Софія Дольна

ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ: ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ІДЕОЛОГІЧНА ВИГАДКА?

Висвітлено проблему давньоруської народності від її зародження в історичній науці до сьогодення. Зроблено спробу спростування розглядуваної теорії.

Чи міг існувати єдиний давньоруський етнос тисячу років тому на величезних обширах держави Русь, кордони якої сягали на півночі Балтії, на півдні – Чорного моря, на заході – Вісли, а на сході – Верхньої Волги. Враховуючи, що до складу давньоруської держави входила велика кількість неслов'янських племен. Літописи згадують балтські племена (летгали, земгали, лити), фіно-угрів (меря, мурома, черемиси, мордва), тюркські народності (печеніги, чорні клобуки та ін.) Навіть про слов'ян літописець Нестор писав: «Усі племена мали свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне свій норов» [1: 131].

Проте в радянських істориків відповідь була однозначна: так, давньоруська народність існувала. Держава Русь без серйозної наукової аргументації була оголошена першим етапом російської державності. Пізніше під тиском наукових фактів українцям відведена роль «молодшого брата», який у XIV–XVI ст. несподівано і невідомо звідки, з'явився в Україні вже як сформований народ. У середині XIX ст. сформульовано концепцію, згідно з якою провідним етносом на Русі були росіяни, але оскільки це суперечило тому, що етногенез останніх почався лише в XI ст., то було висунуто теорію, згідно з якою Київська Русь – «колиска трьох братніх народів» [1: 136–137].

Проте, виходячи з визначення народності й нації, можна з'ясувати, чи були властиві для давньоруської народності всі необхідні для неї ознаки.

Уже 200 років тому фундатор російської імперської історіографії М. М. Карамзін постановляючи Київську Русь визначив як народження Росії, а Київ – як «матір городів російських» [1: 136].

У середині XIX ст. М. Погодін висунув думку, що до XIII ст. у Києві жили росіяни. Після татарського погрому Середнього Подніпров'я в 1240 р. вони емігрували в межиріччя Верхньої Волги і Охи. Лише в XIV ст., на думку М. Погодіна, українці заселили Середнє Подніпров'я, прийшовши туди з Волині та Галичини [1: 137].

Проте слід сказати, що не всі російські історики дотримувалися такої антинаукової позиції. Класик російської науки В. Ключевський (1841–1911) вважав, що росіяни з'явилися на історичній арені лише після розпаду Київської Русі, тобто не раніше другої половини XII ст. З позицій М. Грушевського, викладених уперше в праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» розглядала етнічні процеси в Київській Русі й офіційна радянська історична наука на чолі з академіком М. Покровським – аж до погрому його школи в 1936 р. Ця школа починала російську історію з Володимиро-Суздальського князівства, отже, Київську Русь у неї не включала [2: 55].

У 1946 р. в Ленінграді була опублікована праця В. Мавродіна «Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства)» саме в ній висунуто гіпотезу давньоруської народності: «Можно считать установленным, что во времена Киевского государства восточнославянский мир сложился в единый русский народ, или конкретизируя, в единую русскую народность» [2: 56].

У лютому 1951 р. в Інституті історії АН СРСР відбулася теоретична конференція з проблеми утворення російської народності й становлення її в націю. Основну доповідь на цій конференції зробив В. Мавродін, з приводу якої відбулася широка наукова дискусія. Різку критику з боку істориків та філологів отримала теза В. Мавродіна про те, що «в VIII–IX вв. в связи с раскладом первобытно-общинного строя и развитием феодальных

отношений, приведших к образованию Киевского государства, племена восточных славян сложились в единую древнерусскую народность с общим для всего государства языком» [2: 56]. На одностайну думку учасників дискусії, частина доповіді В. Мавродіна, присвячена давньоруському періодові, гіпотетична і малопереконлива. Стало зрозуміло, що розв'язання проблеми етногенезу російського та інших народів може бути досягнуто лише об'єднаними зусиллями істориків, етнографів, мистецтвознавців. У заключному слові В. Мавродін погодився з низкою принципівих критичних зауважень: навіть обіцяв переглянути свої погляди.

У концепції В. Мавродіна тодішні ідеологи знайшли чудове обґрунтування національної політики радянського керівництва. Оскільки давньоруська народність нібито розпалася через напад хана Батия, то будь-яке об'єднання росіян, українців та білорусів в єдиній державі вони мали сприймати як відновлення історичної справедливості. Тому не дивно, що вказана гіпотеза була схвалена у ЦК КПРС і офіційно проголошена в «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією». Цими тезами покладено край дискусії, невизнання запропонованої доктрини вважали політичною незрілістю, а її критику прирівнювали до державного злочину.

Критику концепції давньоруської народності продовжили лише історики української діаспори в Канаді та США. Однак цей історичний міф про національну єдність трьох народів сприйняли також провідні політики, навіть вчені Заходу і, на жаль, дотримуються його. Ще й нині західні історики, мовознавці, літературознавці, археологи безпідставно приписують росіянам історичне минуле, до якого вони непричетні [2: 58].

Обговорення цієї доктрини розгорнулося з новою силою у 1990-ті роки. Науковці поділилися знову на два табори. Але тепер прихильники теорії давньоруської народності намагаються її модернізувати, розуміючи, що вона погано аргументована і малопереконлива.

Дослідження етнічної історії наштовхується на проблеми через те, що самі поняття – етнос, народ, народність, нація потребують уточнення. Оскільки сьогодні сучасна наука оперує такими термінами, як ментальність, етнічна свідомість, національна свідомість тощо, очевидно, було б доцільно, щоб вони якось фігурували і в сучасному визначенні етносу, народності, нації [2: 58].

Але відштовхуючись від означення народності як одного з етапів становлення нації, можемо сказати, що це первісно вичленені з людського загалу племена, що утворилися з окремих родів, об'єднувалися з близькими їм за походженням племенами чи підкорили інші племена, розуміли себе як одне ціле, тобто мали зародки національної свідомості й ідентифікувалися через самоназву [5: 140]. Таким чином, єдиній народності повинні бути властиві: територія, на якій вона проживає, спільне історичне минуле, культура, мова, самоусвідомлення у членів народності, приналежності до неї.

Про спільність економічного життя як необхідну ознаку давньоруського суспільства говорити не доводиться, бо спільний ринок формується не в межах етносу чи народності, а в межах держави, незалежно від того, скільки в ній народностей [2: 61].

Якщо до 1990-х років основними аргументами на захист розглядуваної гіпотези були певні спільності матеріальної культури, риси схожості в живописі, скульптурі, кераміці, а також у фольклорі, до того ж висували думку, що розбіжності не були властиві для абсолютної більшості населення [6: 103], то сьогодні прихильники давньоруської народності аргументи намагаються зробити глибшими, зачіпаючи проблему етнічного самоусвідомлення [3: 24].

Щодо спільності території сумнівів, на перший погляд, нема давньоруська народність займала компактну територію держави Київська Русь [3: 24]. Але з іншого боку, «Літопис руський» свідчить, що до цієї держави входили, крім слов'янських, балтські, тюркські, фіно-угорські племена. Територія була спільна саме для держави і ні в якому випадку для народності. Крім того, в кожного із слов'янських племен була своя споконвічна територія, на якій воно формувало свої звичаї, матеріальну та духовну культуру і мабуть не розглядало території віддалених племен і свою як єдине ціле, враховуючи специфіку тодішніх транспортних засобів, шляхів сполучення, природних перешкод.

Адже територія Київської Русі була заселена нерівномірно, її частини розмежовувалися дуже широкими і майже непрохідними лісами й болотами [2: 59]

Безперечно, існування народності неможливе без спільної для всіх її регіонів мови. Спільною для всієї території Київської Русі була давньокиївська писемно-літературна мова. Але вона була наддіалектною, значною мірою штучною, коли окремі її стилі були щедро пересипані церковнослов'янськими словами, граматичними формами, стилістичними конструкціями [2: 60]

Претендувати на роль мови гіпотетичної давньоруської народності може не давньокиївська писемно-літературна і не церковнослов'янська, а жива народорозмовна мова. Сьогодні є твердження, що мова не була позбавлена діалектів – окрім того, існувала різниця між мовою князя і ремісника, але вона була єдиною і це усвідомлювали літописці [3: 25]. Проте не слід забувати, що єдиною була офіційна державна мова. Навіть ті розбіжності, що трапляються у літописах, вчені намагаються пояснювати як опіски книжників [2: 60]

Але спільні риси будь-якої групи споріднених мов не обов'язково мусять бути спадщиною єдиної прамови. Також вірогіднішою видається й виникнення окремих діалектних рис спочатку на обмежених територіях з пізнішим поширенням на інші діалектні ареали [2: 60–61]

Народне мовлення в епоху Київської Русі було сукупністю багатьох близькосторіднених, але виразно відмінних між собою діалектів, які не становили єдиної східнослов'янської мови [2: 61]

На користь положення про єдність давньоруської культури можна знайти чимало аргументів. Наприклад, спільна православна християнська віра, існування спільних рис в архітектурі, малярстві, книжковому мистецтві. Проте спільні риси ще не говорять про те, що це єдина культура. Адже ми знаємо, що вони могли бути просто наслідком контактів сусідніх між собою народностей. Щодо цього цікаву думку висловив П. Півторак. Він вважає, що в Київській Русі існувало дві культури. Одна з них – офіційна, наднаціональна, створювана державними структурами і спрямована церковною ідеологією. Ця кирило-мефодіївська християнська культура була спільною не лише для Русі, а й для християнської Болгарії, Румунії, Моравії. Вона могла привести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Крім того, слід узяти до уваги, що вона утворилася в Києві та інших містах Південної Русі й із Київської метрополії поширювалася на північ та північний схід разом з переселенцями-колоністами [2: 62]

Друга культура Київської Русі – це культура простих людей, що виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі. Вона різко відрізняється від офіційної, бо базувалася на язичництві, а не на християнстві. У кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковчі звичаї та обряди своїх предків, свій фольклор і духовний світ [2: 61–62]

Ті науковці, які наводять відому цитату з «Літопису руського» «Імяху бо [слов'ян] обичаї свої і закон отець своїх преданья, каждо свой нрав» та на її основі будують гіпотезу про спільні звичаї слов'ян [7: 13] просто невідало комплікують факти, бо замовчують те, що далі пише літописець: «Так, поляни мали звичай своїх батьків тихий і лагідний. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили ввечері, а на завтра просили, що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, і вбивали один одного і весіль в них не було, а умикали вони дівчат біля води. А радимичі і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали» [8: 8]. Мабуть, ці рядки переконують все-таки у значній відмінності звичаїв, на якій наголошував літописець.

Існує цікава думка про те, що магістральним напрямком формування й розвитку етнічної спільності східних слов'ян, як й інших народів середньовічного світу, був конфесійний. А християнізація Русі 80-х років Х ст. привела до важливих змін у суспільно-політичному і культурному житті, сприяла поширенню єдиних для всього населення християнських морально-етичних норм, звичаїв, літературної мови, згуртувала суспільство теологічною єдністю [4: 7–8]. З такою думкою важко погодитись, оскільки реально християнство поширилося після повали монголо-татар, тоді коли про давньоруську народність не говорять навіть її прихильники. А у Х ст. про яке йдеться у вищенаведеній гіпотезі християнство прийняла лише верхівка руської держави.

Найважливішою ознакою народності є, на нашу думку, усвідомлення її членами приналежності до неї. Практично всі науковці, які є прихильниками згаданої теорії, визначають, що назва Русь стосувалася країни і населення, яке в ній проживало, що, на їх думку, свідчить про активний процес етнокультурної спільності руського народу [9: 15–3: 26]

Але сьогодні достеменно невідомо, що вкладали в цю назву етнічне поняття чи лише свою приналежність до держави «Київська Русь».

Існує цікава думка (О. П. Моця) про безетнічність середньовічного селянства у сучасному розумінні цього слова. Ремісник під Галичем мало переймався долею Києва, сумнівно й те, щоб, враховуючи особливості території та тодішні засоби зв'язку, він міг відчувати спорідненість з таким самим ремісником, який проживав на віддаленій території [10-23]. Але відразу постає питання «Чи можна говорити сьогодні про те, що міг відчувати чи не відчувати русин?», навіть у ХІХ ст. не кожен селянин міг впевнено визначити свою приналежність до нації.

Тут варто пригадати концепцію «уявного суспільства» Б. Андерсона. Вона говорить про те, що члени етносу зв'язані не кровними чи лінгвістичними зв'язками, а уявними (переживання приналежності до даної групи) [11, 32]. Відповідно постає питання: скільки людей на Русі могли відчувати приналежність до єдиної народності.

Вважаємо, що відповідь на це запитання дає одна подія. 1240 рік – навала хана Батия. Елітарний прошарок країни – князі, дружинники, бояри – знищений. Той факт, що після панування монголів уже не існувало одної народності, говорить про те, що і до цього її не було. Просто загинули носії єдиних переживань приналежності до даної групи – держави Київська Русь, і через історичні обставини, що склалися, припинила своє існування дана держава, але не етноси, які її населяли.

Отже, виходячи з поняття народності як групи людей, яка сформувалася на певній території, визначається єдиною мовою, культурою, психічними особливостями, а також усвідомленням усіх її членами своєї спільності; можна зробити висновок, що давньоруської народності не існувало, інакше потрібно переглядати вищенаведене визначення.

Про давньоруське суспільство слід говорити не як про єдину народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією. Не слід плутати поняття давньоруської державності, яка реалізувалася в утворенні Київської Русі, з відповідною народністю, яка нібито неминуче мала б сформуватись у цій державі.

Список використаних джерел

- 1.Зелізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
- 2.Півторак П. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов. – К.: Академія, 2001. – 148 с.
- 3.Загоррульський О. М. О времени и условиях формирования древнерусской народности //Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 23-28.
- 4.Ричка В. М. Церква і етнокультурний розвиток давньоруського суспільства //Середньовічна Україна. – К.: Наукова думка, 1994. – 149 с.
- 5.Льострова І. Енциклопедія історії України. – К.: Смолар, 1998. – 215 с.
- 6.Котляр Н. Ф. Киевская Русь в исторических судьбах восточных славян //Древнерусское государство и славяне. – Минск: Наука и техника, 1983. – С. 103-106.
- 7.Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. – С.-П.: Алтей, 1998. – 343 с.
- 8.Історія руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
- 9.Голоцько О. П. До проблеми етнічної історії Київської Русі //Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 14-15.
- 10.Моця О. П. Дві імперії – два етноси? //Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 22-23.
- 11.Голоцько О. П. Воображенная народность //Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 32-34.

Sophia Dolna

OLD RUS NATIONALITY: HISTORICAL REALITY OR IDEOLOGICAL FICTION?

The paper presents the problem of the Old Rus nationality from its origin in Historical science till nowadays, as well as the attempt of simplification of this theory.

УДК 94(477)

Оксана Чубата

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано національну політику російського царизму на Правобережжі щодо українців, поляків та євреїв у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Особливості проведення процесу національної політики царизму на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – цілком актуальне й неоднозначне питання вітчизняної та зарубіжної історіографії. Загалом джерелознавча база поставленої проблеми є надзвичайно обширною. Основні її аспекти присвячені висвітленню складних сторінок денационалізованої суспільно-політичної й економічної ситуації тих народностей, які населяли територію Правобережного краю у зазначений період. У даному випадку це стосується українського, польського та єврейського народів.

Кожна з присвячених згаданій проблемі наукових праць – монографій, збірників, посібників, періодичних видань, зокрема таких вчених-науковців, як В. Й. Борисенка [1: 2], Д. І. Дорошенка [3: 350], Н. О. Щербак [4: 2], М. Д. Демковича-Добрянського [2: 4], В. П. Жаботинського [5: 22], А. А. Кондрацького [7: 83], С. М. Дубнова [6: 3] та ряду інших дослідників, висвітлює свої окремі моменти історичної долі Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ століть, що взаємодоповнюють один одного.

Коли ми детально заглибимось у таємниці прадавньої правобережної історії нашої держави, то усвідомимо, що довготривалий період панування російського царизму на теренах правобережних земель характеризувався постійним підривом правового законодавства українського народу, його територіальними обмеженнями, насильницькою русифікаторською політикою. Української нації як самостійної соціальної структури не визнавали, а лише підпорядкованою місцевим вказівкам царського урядового режиму. Загострених національних утисків та насильницького гноблення у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зазнавали не тільки українське населення, а й сусідні національності: поляки, євреї, німці, чехи, які проживали на території Правобережної України.

Актуальність проблеми вищевказаного процесу зумовлена, насамперед, своєрідністю національних політичних порядків царського уряду на Правобережній Україні щодо українського, польського та єврейського населення. Адже на Правобережжі національна політика російського уряду в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мала певні особливості, що характеризувалися як економічними та політичними причинами, так і етнічним складом населення цього краю. Правлячі кола, керуючись принципом самозбереження, розуміли, що їхня імперія зможе існувати лише в умовах уніфікації пригноблених народів, ліквідації їхніх культур і національного самоусвідомлення інтелігенції. Усі зусилля були спрямовані на зміцнення єдності Російської імперії шляхом денационалізації і насильницької русифікації «іногородців» [4: 4].

Актуальним моментом тут можна вважати і диференційованість національної політичної системи царизму щодо цих трьох «іногородних» національностей. Слід відзначити, що репресивні заходи царя щодо українців, поляків та євреїв Правобережної України були різними: одних обмежували у виборі професій та місць проживання, другим забороняли користуватися рідною мовою, а третім взагалі забороняли вважати себе окремим народом.

Територія Правобережжя України на той час включала в себе Київську, Волинську та Подільську губернії, які були об'єднані в адміністративно-територіальну одиницю – Південно-Західний край. Вони відрізнялися своєю історією, складом населення і навіть законодавством.

Підкоривши та приєднавши велику кількість народів і народностей, російський царизм проводив політику, яка мала сприяти поступовому злиттю національних окраїн в єдину державу шляхом денационалізації.

У кінці XIX – на початку XX ст. український народ поділений між двома імперіями. – Російською і Австро-Угорською був найчисленнішою етнічною групою в Європі, що не мала своєї державності. У Російській імперії, якій належало приблизно 9/10 усієї етнічної української території, проживало, за даними перепису 1897 р., 25,3 млн. українців [1: 503]. У трьох губерніях Південно-Західного краю проживало близько 7,5 млн. українського люду, що становило 77,6% всього населення краю. Саме серед української нації цар передбачав втілити найзначнішу русифікаторську ідеологію. Щодо українців ця політика виходила із впевненості про тотожність українського і російського народів, і якщо віра в них була одна – православна, то й мова і все інше повинні були бути однаковими. Суть такої політики влучно охарактеризував Микола І «Один закон, одна мова, одна віра» [2: 13]. Коріння цієї політики сягало в далеке минуле.

На Правобережній Україні політику насильницької русифікації почала проводитися після входження її до складу Російської імперії за другим і третім поділами Польщі 1793 та 1795 рр. Проте це робили поступово.

Виршальним рушійним стимулом антиукраїнських дій царського уряду стало польське повстання 1863 р., яке було жорстоко придушене. Ще з початку 1860-х рр. поляки, таємно готуючи заворушення, щоб відвернути від себе увагу, почали публічні цькування всього українського.

Суттєвим перехрестям українського культурного розвитку виявилися Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 р. та Емський указ 18 травня 1876 р. Обидва цих законодавчих акти стали ударом по всьому українському, намагалися придушити український рух у зародку, мову та культурний розвиток українців. На цілих 30 років були накладені кайдани на українське слово [11: 226].

Такою ж подібною, як бачимо, реакційною була політика царизму урядів Олександра І, Олександра ІІ, Олександра ІІІ та Миколи ІІ щодо українського народу та його культури в 70–80-х рр. XIX ст. Царизм абсолютно ігнорував інтереси українського народу, національні особливості цього краю, перетворивши його в колонію. Русифікаторська політика самодержавства в галузі народної освіти призвела до того, що рівень грамотності українського населення Правобережної України у ті часи був дуже низьким. Рідну мову українців вигнали не лише зі шкіл та вузів, а й з усіх державних установ.

Проте, незважаючи на будь-які репресивні заходи царизму, український рух продовжував існувати та діяти. На початку 70-х рр. XIX ст. активізувалася широка літературна, наукова і просвітницька діяльність української інтелігенції через Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства, заснованого в 1873 р. Відділ мав свій орган – газету «Київський телеграф». Активними українофілами у цей період виступали В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Грушевський. У зв'язку з еміграцією багатьох українських діячів розвивалася наша культурно-просвітницька діяльність і за кордоном [9: 58].

Поряд з громадсько-політичною роботою в Україні тривала наукова робота з вивчення історії України, українського народу. Товариства, які займалися вивченням історії краю, були створені й на Правобережній Україні. Українська культура завойовувала почесне місце. Під час революції 1905–1907 рр. в Україні активізувалася діяльність і численних політичних партій ліберально-демократичного, соціал-демократичного і національно-радикального спрямувань. У вирі революційних подій на території нашої держави виникли культурно-освітні організації «Просвіти» [10: 29]. Кінцевою метою самодержавства залишалося досягнення повного злиття українців з панівною нацією та знищення в українців своїх національних особливостей.

Щодо польського населення на Правобережжі ситуація з царськими порядками спершу була дещо привабливішою. У кінці XVIII – на початку XIX ст. вплив поляків у цих краях залишався досить значним. Політику поступок полякам проводила ще Катерина ІІ, продовжував її і Олександр І. Під владою Росії на Правобережній Україні успішно розвивалася польська культура [4: 43].

Проте ставлення російського уряду до поляків змінилося дуже швидко. Уже цар Микола I виступав за активне знешкодження польських коренів на правобережному ґрунті Пільги, якими користувалося польське самоуправління, були скасовані. Робилися всі спроби русифікації спольщеної Правобережної України [3: 321].

Особливо після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд твердо і послідовно став на шлях різнобічних обмежень «польського елемента» і перетворення Правобережного краю на одну з невід'ємних частин Російської імперії. Були вжиті законодавчі заходи, спрямовані на послаблення могутнього польського землеволодіння і зростання кількості землевласників з російського населення. Паралельно з цим здійснювалися кроки щодо обмеження впливу католицької церкви і піднесення ролі православної. Антипольську політику продовжували Олександр I, Олександр II, Микола II. Польсько-литовське законодавство за розпорядженням верхів переводили на російське [4: 46].

Намагаючись русифікувати Правобережну Україну і викоринити там усе польське, царське самодержавство у 1880-ті рр. продовжувало заохочувати приплив сюди російських чиновників, учителів, православного духовенства. Представники місцевої влади вважали, що в «польському питанні» нема дрібниць, якими можна було б знехтувати. Місцеве підростаюче покоління планували виховати в проросійському дусі [7: 83].

А тим часом представники царської влади відчували, що хоча відкритих виступів польського населення нема, проте поляки не змирились із втратою незалежності своєї держави і виношують плани й надії на її відродження в історичних кордонах. Ця інтуїція не підвела. У польському середовищі справді широко пропитували ідеї «відновити Польщу шляхом поділу Росії в попередніх кордонах від моря Балтійського до Чорного» [4: 53]. В пропаганді подібних думок, незважаючи на репресивні царські дії, особливо виділялося католицьке духовенство.

Дискримінаційною щодо єврейських меншин Південно-Західного краю у другій половині XIX ст. виявилась ідеологія російського царизму. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Правобережжі друге місце за чисельністю після корінного населення – українців займали євреї, які були розміщені нерівномірно. Переважна їх більшість проживала в містах і містечках краю.

Царський уряд по-різному обмежував територію розселення євреїв в імперії, і, зокрема, в Україні – низкою законодавчих актів. Ще за часів Катерини II для проживання єврейської нації було виділено так звану «смугу єврейської осідлості» [1: 506]. Вона охоплювала Правобережну Україну, Білорусію і Литву та ряд інших українських губерній, тобто ту територію, де євреї проживали ще до приєднання її до Росії. Дана «смуга» стала основою подальшого законодавства про єврейський народ.

Як вважав наш славетний історик М. С. Грушевський, однією з головних причин територіальних обмежень єврейського населення було намагання тримати його в безпосередній залежності від уряду як «рентовне джерело державного скарбу» [12: 111]. Законодавство Російської імперії відносило євреїв до цієї категорії «инородцев», чий права визначали особливими законами [13: 413]. Репресивна політика царського свавілля щодо євреїв пояснювалася двома мотивами – економічним і релігійним. У кінці XIX ст. виник і третій мотив – активна участь євреїв у революційному русі.

Обмеження євреїв у правах на кінець 1890-х рр. стосувалися не лише економічного, а й громадсько-політичного життя [1: 507]. Заборони для єврейського люду діяли у сфері шкільної освіти, культури, військових обов'язків. За новим земським положенням 1890 р. євреїв зовсім усунули від участі в земському самоуправлінні. Спостерігалися масові вигнання єврейського люду з тих або інших місцевостей імперії [5: 4].

Щоб обійти обмежувальні закони, євреї підкуповували місцевих чиновників, обходили обмеження різноманітними способами. Вони організовували низку революційних заворушень. Значна кількість російських євреїв стала палестинофілами і прихильниками відродження національно-релігійних традицій. Найпопулярнішою виразницею єврейських поглядів виявилася створена у 1897 р. Всесвітня сїоністська організація (ВСО), що проголосила своєю метою створення держави для євреїв усього світу [8: 61]. Під час революції 1905–1907 рр. частина єврейської молоді з ентузіазмом влилась у вихор революційних дій.

У відповідь на участь євреїв у революційному русі урядова реакція розгорнула широкомасштабну погромну кампанію. Рух проти єврейських меншин отримав назву антисемітизму. Для законодавчого посилення антисемітського цькування на рубежі XIX – XX ст. були сфабриковані спеціальні акти – «Протоколи сіонських мудреців» [6–10]. Цей несприятливий клімат призводив у кінцевому підсумку до розорення значної частини євреїв і перетворення їх на біженців.

Враховуючи наведений вище фактичний матеріал, ми яскраво побачили всю складність неспокоїної суспільно-політичної та економічної атмосфери на теренах Правобережної України у далеких реаліях другої половини XIX – початку XX ст. Однією з найважливіших складових частин внутрішньої політики царського уряду в національних окраїнах, як випливає з дослідженого, була політика русифікації місцевих народів. На Правобережжі особливо виразно русифікаторська ідеологія царизму серед українців простежувалась у сфері народної освіти. Все навчання в освітніх закладах проводили незрозумілою для українських дітей російською мовою. Це зумовило той факт, що рівень писемності українського населення був одним з найнижчих в європейській частині Росії.

Царизм намагався не тільки духовно знищити українську націю, а й перетворити губернії України на джерело прибутку для своєї імперії. За допомогою політики циноутворення правлячі імперські кола вільно перекачували капітал з України, зробивши її ринком збуту російських товарів та джерелом сировини для російських підприємств [10–25].

Намагаючись русифікувати Правобережну Україну і зменшити там польський вплив, царський уряд захоплював приплив сюди, як нам уже відомо, російськомовних чиновників, учителів та православних священиків. Цим він намагався викоринити культурні польські традиції із правобережних земель Української держави.

Актуальним на Правобережній Україні залишалось єврейське питання. Саме євреї становили окрему категорію «іногородців», права яких ще із минулих десятиліть визначали особливим обмежувальним законодавством. Як свідчить аналіз звітів губернаторів, переважна більшість представників місцевої адміністрації дивилася на єврейство як на суцільне зло, з яким потрібно постійно боротися. Проте найбільш далекоглядні урядовці, зокрема К. Пален, С. Вітте, С. Урусов, вважали, що вирішити єврейське питання в Російській імперії можна лише наданням євреям рівних з іншими національностями громадянських прав.

Під час першої російської революції 1905–1907 рр. царизм змушений був іти на поступки національно-визвольним рухам і відмінити найреакційніші законодавчі акти з національного питання (Валуєвський циркуляр, Емський указ тощо). Були зняті заборони з української та польської мов, розширені права поляків і євреїв. Проте після поразки революції більшість цих обмежень і заборон відновили в новій формі.

Період наступу реакції збігався з посиленням націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які у своїй внутрішній політиці спирався реакціонер Столипін. У 1910 р. за його розпорядженням були закриті українські просвітницькі організації та видавництва, заборонена українська преса. У циркулярах Міністерства внутрішніх справ боротьбу з українським «сепаратизмом» проголошували важливим державним завданням.

Проте, як свідчить історичний досвід, будь-яка спроба заборон і обмежень національних прав призводить до соціальних вибухів і потрясінь.

Саме ця національна насильницька політика царизму стала однією з основних причин розпаду могутньої Російської імперії.

І на сьогоднішньому етапі проблема національно-політичних порядків царизму на Правобережжі нашого краю в другій половині XIX – на початку XX ст. продовжує залишатись актуальною за ступенем складності.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. Навч. посібник. – К.: Львів, 1996. – 616 с.
2. Добрянський М. Д. Україна і Росія. – Львів - Краків - Варшав. Видавнича спілка «Просвіта», 1993. – 205 с.
3. Дорощенко Д. І. Варшавська історія України в 2-х томах. Том II (від половини XII століття). – К.: Львів, 1992. – 349 с.
4. Щербак Н. О., Щербак М. І. Національна політика царизму на Правобережній Україні

(друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с. 5. Жаботинський В. П. Вибрані статті з національного питання. – К.: Республіканська асоціація українців, 1991. – 136 с. 6. Дубнов С. М. Краткая история евреев. Часть I. Древнейшая (библейская) история. 13-е издание. – Санкт-Петербург: Типография 1-ва «Общественная польза». Большая Подьяческая, № 39, 1912. – 158 с. 7. Кондратьев А. А. Поляки на Україні в X – XX ст. – Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 83–96. 8. Кабузан В. М., Пауко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення. – Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68. 9. Сарбей В. П. Становлення і консолідація нації та пізнання національного руху на Україні в другій половині XIX ст. – Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3–16. 10. Шин Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. – Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 25–33. 11. Щербак Н. Емський указ // Історичний календар: Науково-популярний альманах. – Вип. VII. К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв, 2001. – 424 с. 12. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання України», 1991. – 240 с. 13. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К.: «Артіко», 1998. – 728 с.

Oxana Chubata

THE NATIONAL POLITICS OF TSARIZM ON THE RIGHT-BANK UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The paper presents the analysis of the national politics of the Russian tsarism concerning the Ukrainians, Poles and Jews on the Right-bank Ukraine at the end of the 19th – the beginning of the 20th century.

УДК 94(477)

Зоряна Погоріла-Удич

РОЗВИТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ОСВІТИ (КІНЕЦЬ XIX СТ. – ДО 1939 Р.)

Розглянуто систему освітньо-виховних закладів Української Греко-католицької Церкви на теренах Західної України (кін. XIX ст. – до 1939 р.), які готували своїх вихованців як до церковної, так і до громадсько-політичної діяльності, також прищеплювали підростаючому поколінню засади християнського способу життя.

Рубіж XIX ст. – 1939-го року для українців Правобережжя був періодом випробування на національну свідомість і, зрештою, становленням Української державності. Не останню роль у цьому процесі відіграла Українська Греко-католицька Церква, яка тоді стала оплотом українського духу на теренах Західної України. На той час священник – це єдина особа, яка поєднувала українську національність, університетську освіту, економічну незалежність та санкціоновану владу. Підтримка священниками національного руху відіграла важливу роль у його поширенні серед мас [1: 94]. Про це красномовно свідчить той факт, що першими речниками українського національного відродження у Галичині, Закарпатті були греко-католицькі священники: і Могильницький, і Лаврійський, і Снігурський, П. Паславський, Й. Левицький, М. Тарасевич, І. Лозинський, А. Могильницький, М. Шашкевич, Я. Головацький, і Вагилевич, С. Устиянович, О. Духнович та багато інших [2: 106]. Саме через це УГКЦ велику роль відводила навчанню і вихованню підростаючого покоління і не дивно, що з її ініціативи було ство-

рено ряд освітніх закладів для підготовки як церковних служителів, так і світських свідомо-релігійних громадян. У кінці XIX ст. – до 1939 р. УГКЦ і розвиток української національної свідомості й культури на західноукраїнських землях невіддільні.

Найперше греко-католицькі засади виховання втілювали ще у світських школах. У шкільному курсі релігії основним завданням було ознайомити учнів із загальними засадами УГКЦ і розвинути у дітях моральні основи поведінки і християнський спосіб життя. Загалом, щоб зрозуміти яким був шкільний курс релігії, перечислимо релігійні дисципліни, котрі викладалися в школах: катехизм [3], Історія Старого Заповіту [4], Історія Нового Заповіту [5], Літургіка греко-католицької Церкви [6], Християнсько-католицька етика [7], Фундаментальна догматика (наука віри) [8], Часткова Християнська Догматика [14], Історія Християнсько-католицької Церкви [8].

Августин Штефан в одній із своїх монографій, де він подавав історію Закарпатської України, згадував: «1899 року зачав я ходити до греко-католицької народної школи в Нижніх Реметах. Наука велася по-мадярськи за винятком релігії та руської мови. Учебниками релігії були Катехизм каноніка Олександра Микити, «Мала Біблія» Августина Волошина» [10: 217]. На Закарпатті тоді існували греко-католицькі церковні школи, їх чисельність сягала 155 одиниць, мовою навчання була словацька [11: 28]. Таким чином всі землі Західної України вкривала густа мережа світських шкіл, в яких втілювали систему релігійного виховання дітей за допомогою та підтримки самої Греко-католицької Церкви.

Щодо суто релігійних освітніх закладів, то найнижчою структурною одиницею в системі греко-католицької освіти були семінарії. 1891 р. у Львові відбувся черговий Церковний Собор УГКЦ, який вирішив ряд необхідних завдань. Особливу увагу було звернено на виховання та підготовку духівництва. Тому прийняли рішення про заснування так званих малих і великих семінарій. Завдання малих семінарій – підготувати молодих хлопців солідною середньою освітою та аскетичними вправами до студій у великій духовній семінарії. Саме тому в прийнятті до великих духовних семінарій першість мали ті, хто закінчив навчання у малій семінарії і виявив своє покликання до духовного сану [12: 38].

Рішення про заснування семінарій через несприятливе зовнішньо- і внутрішньополітичне становище реалізували тільки у 1919 р. Після Першої світової війни було відновлено Львівську семінарію під проводом оо. Василіан, ректором якої був Теодозій Галущинський. За неповних 8 років цю семінарію розбудували до розмірів Львівської Богословської академії [13: 135]. Саме цю Львівську першу малу семінарію засновали з благословення митрополита Андрея Шептицького. Протягом перших років свого існування мала семінарія була своєрідним інтернатом, де проживали учні, а на навчання вони ходили до державних середніх шкіл. Подібного типу була заснована пізніше Станіславська мала семінарія. Найбільшого поширення малі академії набули у 1930-х рр., коли, за словами о. др. Мирослава Марусина, «... щораз важчає окупаційний режим, що ставить собі за ціль знищити українську культуру, отже своє нищення зачинає від шкільництва» [12: 42]. Ще з кінця XIX ст. у Львівській семінарії діяла «Читальня студентів-богословів ім. М. Шашкевича», яка готувала їх у різних секціях до широкої громадської праці. Крім цього, велику антиалкогольну та протинікотинову діяльність проводило серед населення семінарське товариство «Відродження» [14: 54].

У 1930 р. були закриті українські школи у Станіславові, Тернополі, Львові, Рогатині та в інших містах. Тисячі українських юнаків та дівчат залишилися без можливості завершити своє навчання. У деяких містах вдалося відновити діяльність українських шкіл, але туди відразу прибула польська поліція, яка проводила арешти. Тому митрополит Андрей Шептицький вирішив організувати у Львові повну малу семінарію, тобто, не тільки інтернат, а й гімназію при ньому. Ректором цієї семінарії став Іван Бучко. Незабаром о. Івана Бучка Апостольський престол іменував львівським єпископом-помічником, тому місце ректора посів отець Яків Перрідон, колишній голландський священик відданий українській справі. Саме він заснував на західноєвропейських зразках школу малої семінарії. Спочатку вона мала тільки вищі гімназійні класи (шостий, сьомий і восьмий), але вже з 1931 р. було утворено всі класи, починаючи від першого. За короткий час вплив до малої семінарії став настільки великим, що довелося відкрити її філіал в м. Рогатині. Вже у 1938 р. Львівська мала семінарія нараховувала 223 учнів, а в інтернаті проживало

105 вихованців. Незважаючи на те, що ці дві малі семінарії мали добре знаних професорів, бо це були фахівці з державних гімназій, все ж польські університети не визнавали їхніх іспитів зрілості. Але ці ж самі іспити визнавали за кордоном університети Відня, Праги, Загреба, Рима. Очевидно, що їх визнавали і Богословська Академія у Львові та всі інші духовні семінарії в Галичині й поза межами Західної України, а також ті духовні семінарії, які діяли поза межами Польщі.

У вихованні кандидатів духовного стану разом із Львівською духовною семінарією відігравали ту ж саму роль інші українські духовні семінарії – в Перемишлі, Станіславові, Ужгороді, Пряшеві [11: 28].

Про плідний розвиток Перемиської духовної семінарії може свідчити захоплення, яке виявив о. Іван Дженоккі, Апостольський Візитатор України, після відвідання Перемишля 23 березня 1923 р. В духовній семінарії Апостольський Візитатор під спільною фотографією написав так: «*Filli tui sicut novellae olivarum*» – тобто, відомі слова псалмоспівця «Синове твої яко новосажденія маслічна». Подібні враження були і в о. Івана Гудечека у 1934 р. – редемпториста, який з доручення Апостольського престолу відбував подорож по Галичині. У стінах семінарії його приймали 26 листопада 1934 р. він взяв участь у академії, присвяченій святому Йосафатові, виголосив промову, підкреслюючи глибокий «церковний дух», що панує в мурах духовної семінарії. Він також похвалив рівень науки, дисципліну та побожність вихованців.

Августин Штефан, автор монографії «За правду і волю», розповів про теологічний лицей в Ужгороді, де він навчався протягом 1910–1914 рр. Зокрема, відзначив, що після закінчення навчання всі студенти складали так звані куралійні, тобто випускні іспити, які підтверджували освіту греко-католицьких священників у перших роках ХХ ст. серед цих іспитів були загальна догматика богослов'я, церковне право тощо [10: 217].

Отже, духовні малі та великі семінарії не лише готували до духовної служби отців, а й давали ґрунтовну освіту світським особам, котрі після закінчення навчання в цих семінаріях отримували змогу студіювати у таких престижних європейських вищих навчальних закладах, як Ягеллонський університет у Кракові, Варшавський університет, Католицький Університет Любелський та ін.

Львівський Собор 1891 р. ухвалив також рішення про створення вищої греко-католицької школи на теренах Західної України. Однак її утворення розтягнулось у тривалий процес пошуків оптимальних шляхів і реальних можливостей становлення такого закладу.

З метою створення згаданого осередку релігійного виховання і навчання Йосиф Сліпий, за сприяння митрополита Андрея Шептицького побував у деяких країнах Європи, щоб ознайомитися з новим устроєм вищих шкіл, опрацювати їхні статuti і мати змогу втілити у життя ідею створення вищої богословської школи в Україні. Для цього вже 11 листопада 1927 р. був скликаний науковий збір, який ухвалив рішення про створення Богословської Академії у Львові. Її відкриття після тривалої і скрупульозної підготовки відбулося 6 жовтня 1929 р., чому було приурочене свято, яке складалося з: Богослужіння, промови отця-ректора Йосифа Сліпого про «Значіння й устрій Богословської Академії у Львові», виступу хору, читання телеграм і привітань [15: 267].

Про те, що відкриття Богословської Академії відіграло важливу роль у розвитку як освіти, так і самої УГКЦ, свідчать відгуки у тогочасних часописах.

Про відкриття Богословської Академії у Львові писали:

* Львівські газети:

- 1 «Діло» – ч. 224 за 9 жовтня та ч. 230 за 16 жовтня 1929 р.;
- 2 «Новий час» – ч. 117 за 21 жовтня 1929 р.
- 3 «Нива» – ч. 10 за 1929 р.

* Римський щоденник:

«*L'osservatore Romano*» – ч. 227 за 28 листопада 1929 р.

* Французька періодика:

- 1 «*Revue des sciences Philosophiques et Theologiques*» – том 19 – 1930 р. – С. 183–184.
- 2 «*Nouvelle revue theologique*» – 1 червня 1930 р.

3. «Theologische revue» № 5 за 1930 р

4. «La Croix» – 12 липня 1930 р

* Польська газета

«Cazeta Koscielna» – № 4 за 27 жовтня 1929 р

* Хорватський тримісячник

«Bogoslovska Smotra» – ч 3 за 1929 р [15: 285–310]

У загальному всі статті про відкриття Богословської Академії у Львові передавали зміст цього свята і схвалювали утворення такого закладу. Так львівська газета «Діло» у ч. 230 за 16 жовтня 1929 р (стаття «Греко-католицька Богословська Академія у Львові (з нагоди її відкриття)», автор під криптонімом К. Д.) крім опису свята, приуроченого відкриттю Богословської Академії, подає і причини та необхідність виникнення такого закладу.

«Повстання Греко-католицької Богословської Академії у Львові стоїть у тісному зв'язку із нашою університетською справою. Коли 1919 р. усунуто українські кафедри з львівського університету, тоді позбавлено також Греко-католицьку Церкву тих прав на богословським факультеті, які вона досі там мала. З одного боку праця в сих невеликих розмірах показала, що існують у нас дані створити вищу богословську школу з повним університетським характером, а з другого боку всесторонній культурний розвій нашої нації ставив категоричне домагання створити щонайменше для богословських наук інституцію, яка, крім практичної цілі – виховувати душпастирів, стала би розсадником богословських наук.» [15: 291–292]

Щоб дати змогу великому числу молоді отримати освіту в єдиному, на той час, вищому навчальному закладі в Україні, Андрей Шептицький та Йосиф Сліпий приймали до Богословської Академії замість 16–30 необхідних студентів близько 100 [16: 53]. Загалом, все навчання в Богословській Академії було спрямоване на освітньо-виховну діяльність. Аналіз навчальних предметів показує, що поруч із суто релігійними науками викладали і суспільні. Так, усі предмети в Богословській Академії були поділені між двома факультетами, так званими відділами – богословським і філософським. На богословському відділі викладали такі предмети: біблійні; апологетика і догматика; теологія моральна і пасторальна; історія Церкви, патрологія, канонічне право. В свою чергу, вони поділялися на ряд курсів, які в сумі займали 73 навчальні години. А на філософському вивчали наступні дисципліни: християнська філософія, філологія, історія мистецтва, археологія і музика; гієна. Вони також поділялися на ряд курсів: історія філософії, педагогіка, соціологія, логіка, історія і культура українського народу, археологія, антропологія тощо. Вивчали грецьку, єврейську і церковнослов'янську мови. На навчальні предмети на філософському відділі виділяли 54 год., що не так уже й мало для релігійного навчального закладу [15].

Академія у першому десятиріччі своєї діяльності нараховувала 2 750 звичайних і надзвичайних слухачів, випустила 425 абсолювентів: священників та світських діячів.

Крім лекцій і різних доповідей, рефератів на конгресах, Академія зазначила свою наукову діяльність 22 томами: «Праця Греко-католицької Академії у Львові». Академія збрала окрему спеціалізовану бібліотеку, що у 1939 р. нараховувала 8,5 тис. томів особливо цінних видань; створила свій музей, який мав кілька відділів. Заходами музею Академії було здійснено і розкопки старовинних церков Галичини [13: 359].

Таким чином, Богословська Академія здійснила великий поступ у розвитку як релігійної освіти, так і науки. Багато її випускників прославили на світовому рівні наш край.

Отже, греко-католицька освіта на західних теренах України була представлена не лише окремими релігійними предметами у світських школах, а й розгалуженою системою навчальних закладів – малих та великих семінарій, в яких викладали як релігійні, так і світські предмети. Велику роль у подальшому піднесенні та розвитку греко-католицької освіти відіграло відкриття у Львові Богословської Академії – вищого навчального закладу європейського зразка, в якому використовували новітні знання та досягнення Церкви й науки. Демократичні перетворення і зміни, що відбулися останніми роками у нашому суспільстві, сприяли пошукові нових методів і напрямків навчання та виховання підрастаючого покоління. Тому сьогодні варто звернутися до історичного до-

свіду навчання і виховання молоді, яке проводила УГКЦ, й використати найкращі його здобутки.

Список використаних джерел

1. Химка Іван-Павло. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772 - 1918 рр. – Львів, 1993. – 190 с.
2. Паславський І. Між Сходом і Заходом. – Львів, 1990. – №10 (552), жовтень. – С. 100-107.
3. Деревич Ю. Катехизм для першої і другої класи вселюдних шкіл. – Львів, Греко-католицька богословська Академія у Львові, 223 с.
4. Горонський А. Історія біблійна Старого Завіта. – Львів, Красвий фонд, 1899. – 221 с.
5. Горонський А. Історія біблійна Нового Завіта. – Львів, Красвий фонд, 1901. – 224 с.
6. Горонський А. Літургіка греко-католицької церкви. – Львів, накладом красвого фонду, 1906. – 117 с.
7. Дорожинський Д. Християнсько-католицька етика. – Львів, накладом власним, 1904. – 174 с.
8. Горонський А. Догматика фундаментальна і апологетика. – Львів, накладом красвого фонду, 1893. – 150 с.
9. Горонський А. Християнсько-католицька догматика частна (наука віри). – Львів, накладом красвого фонду, 1895. – 139 с.
10. Стефан Августин. За правду і волю. – Ки. 1. – Торонто, 1973. – 352 с. – іл.
11. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939рр. – Торонто, 1965. – 288 с.
12. о. Др. Мирослав Марусин. Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні. – Рим, 1964. – 55 с.
13. о. Софрон Мудрий. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим-Львів, 1995. – 405 с.
14. о. Кость Панає. Історія Української Церкви. – Львів, 1992. – 160 с.
15. Твори Кир Носифа Верховного Архиспискона і Кардинала зібрані о. проф. др. І.Хома, о. др. Ю.Федорів. – Т. 3-4. – Рим, 1970. – 900 с. – іл.
16. Герета І. Українська Греко-католицька Церква і проблеми культури та виховання. / Духовні скарби українського народу в житті молоді. – 36 статей і матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 1994. – 255 с.

Zoriana Pogorila-Udych

DEVELOPMENT OF THE GREEK CATHOLIC EDUCATION (AT END OF THE 19TH CENTURY TO 1939)

The paper investigates the system of the educational institutitons of Ukrainian Greek Catholic Church on the territory of the Western Ukraine (the end of the 19th century to 1939), which made their pupils ready both to church and public-and-political activity, and trained the principles of the Christian way of life.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ЗУНР У 1918–1919 РР.

Робота присвячена актуальній темі дипломатичної діяльності уряду ЗУНР в період від виникнення до падіння цієї держави. У дослідженні висвітлюється дипломатична діяльність Державного Секретаріату – уряду ЗУНР, зокрема взамовідносини з урядом УНР, переговори з країнами Антанти, поляками.

Україна виникла на перетині давніх торговельних, переселенських, культурних шляхів між Заходом і Сходом. А тут ще поряд сильні сусіди – Річ Посполита, Османська, Московська, Австро-Угорська імперії. Тому не дивно, що українське питання в міжнародних відносинах у цьому регіоні Європи завжди було на одному з чільних місць. Протягом близько шести століть Україна не мала власної державності. Але до кайданів звикнути важко. Майже все ХІХ ст. на західноукраїнських землях зароджувалися пере-

думови, що мали розбити ці кайдани. Крах Габсбурзької і Романівської імперій та утворення незалежних Польщі, Угорщини, Югославії підтвердили закономірне право на відродження української державності. Ці обставини спричинили вибух національно-демократичної революції і проголошення Західно-Української Народної Республіки у листопаді 1918 р. Владу в краї перебрала Українська Національна Рада, яку очолив Є.Петрушевич, створено Центральний Військовий Комітет (згодом Начальна Команда) і розпочато формування Української Галицької Армії, виник уряд – Тимчасовий Державний Секретаріат на чолі з К.Левицьким. Але такий розвиток подій не задовільнив відновлену Польську державу. Використовуючи підтримку ще в минулому абсолютистської Австрії і тепер з боку США і країн Антанти, що вбачали в сильній і великій Польщі протизагро більшовизму і могутній Німеччині, Друга Річ Посполита заявила так звані історичні претензії на територію Галичини, де крім українців, євреїв та представників інших національностей проживали й поляки. У Львові та інших містах виникли військові протистояння, що означало початок українсько-польської війни за Галичину у 1918–1919 рр.

Оцінюючи польсько-українські відносини, відомий польський історик Ю.Левандовський стверджує, що національна політика Другої Речі Посполитої належить до тих сторінок історії, які найважче захищати. Для цієї політики характерні круті зигзаги і вагання, половинчасті рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи. Польща, яка сама довгий час була в неволі, відродившись відмовила українцям у їхніх правах [9: 11–12].

Виходячи з політики доконаних фактів, вже 1 листопада 1918 р., коли почались військові заворушення, президія ради Львова створила Польський Національний Комітет, який вирішив звернутися до УНРади з пропозицією провести переговори [6: 79]. Галичани погоджувались на перемир'я за умови визнання поляками української державної влади. Наступного дня, прийшовши на переговори, поляки вже не шукали примирення [1: 418]. Вони висунули вимоги: всі публічні будинки вивільняються від залог українського і польського війська до створення спільної міліції в складі переважно поляків (III пункт); організуються спільна оперативна команда для придушення можливих грабежів (IV пункт). Термін домовленості – 10 днів з 3 до 13 листопада. Українська сторона погодилася обговорювати пункти, крім третього, що суперечив суверенності молодій державі [6: 87].

3–4 листопада, коли новоприбулий загін Українських Січових Стрільців кинувся на львівський залізничний вокзал, що зуміли прибрати поляки до своїх рук до цього часу, останні запросили переговори. Але польська залога захопила українську групу, яка прибула на переговори, і роззброїла її. Правда 5 листопада легіоністи знову пропонували встановити відносини – мабуть далась взнаки активність галичан. Після довгих вагань на нараді УНРади перемир'я 6 листопада врешті було підписано на добу, протягом якої мали відбутись обмін трупами, звільнення інтернованих тощо. Проте вже в середині дня 6 листопада перемир'я було порушене. В цьому сторони звинувачували один одного, але очевидно, що полякам передишка потрібна була, доки надійде допомога.

З 9 листопада ініціатива переходить до рук українців. Це посягло паніку серед поляків. Відомий віденський діяч Галецький запропонував Є.Петрушевичу мир в обмін на автономію Галичини в рамках Польщі, але отримав відмову. 17 листопада до осідку УНРади і НКГА прибула польська делегація з пропозицією дводенного перемир'я для забезпечення потреб мирного населення Львова. Отаман УСС О.Букішований і поручник Л.де Лав'ю підписали угоду на термін з 18 по 20 листопада. Війська залишались на своїх позиціях, перехід лінії фронту не допускався нікому, за винятком санітарних стеж. 19 листопада відбулася нова зустріч сторін за участю представника французької місії поручника Віллема [5: 89–90]. Він підтримав пропозицію поляків продовжити перемир'я до 21 листопада. На вимогу галичан припинити бої польська сторона заявила, що ніколи не зречеться своїх прав на Львів. Ці наміри підтвердив і Віллем, який сказав, що Польщу Антанта визнала, а Україні ніколи не визнає. Переговори, таким чином, зайшли в безвихідь [4: 63]. Але причина самопевненості поляків існувала – до Львова підходила підмога.

У Перемишлі українці і поляки також вдалися до перемир'я, що передбачало: обидві сторони зупиняють воєнні дії на лінії Сяну, протягом перемир'я українці видаватимуть польській армії потрібну кількість (50%) харчів, сторони зобов'язуються, що не будуть переслідувати іншого населення, випускають на волю полонених старшин зі зброєю тощо. Але вже 5 листопада поляки підступом роззброїли український полк і перейшли до наступу, отримавши поміч з Кракова [2: 53–57].

Перша фаза війни закінчилася поразкою ЗУНР і УГА, зате поляки отримали вигідний плацдарм для розгортання агресії у Східній Галичині. Але досягли вони перемоги не зовсім цивілізованим і справедливим шляхом. Вже далі дипломатична діяльність була покладена зі сторони супротивників уряду ЗУНР на антантівських представників.

Проблема прийдешнього західноукраїнських земель посіла помітне місце в діяльності паризького аеропагу. Це був складний вузол, в якому переплелися суперечні геополітичні, економічні, міжнаціональні, ідеологічні та військостратегічні інтереси. Головну роль у вирішенні східногалицької проблеми серед країн Заходу відігравала позиція Франції, яка усіма способами підтримувала Польщу як союзника для протидії своєму споконвічному ворогу Німеччині. Невизначеною довгий час залишалася позиція США. Зрештою було віддано перевагу федеративним розв'язкам, що мало забезпечити право націй на самовизначення і запобігти утворенню малих нежиттєздатних держав. Єдиним винятком в антиукраїнському хорі країн Антанти була Великобританія. В той час радником британського міністерства закордонних справ у справах Галичини, референтом розвідки (Фореїн Офісу) із польських питань був Л. Намієр, що народився і виріс в Україні. Він переконував англійців виступити захисниками української справи. Однак військові втрачали британську холоднокровність, коли йшлося про їхнє місце в загальній інтервенції на Схід. Звідси звивистість англійської політики.

Щоб вивчити ситуацію в краї і підготувати рекомендації для Верховної Ради в Парижі, було утворено ряд місій. Зокрема, на чолі з Ж. Камбоном, Ж. Нулансом. Зачастили антантівські делегати після окупації поляками Львова. 13 грудня 1918 р. з Ясс до Тернополя прибули члени англійської місії Джонстон і Бідерман, які увійшли під підпорядкування військового аташе Г. Вейда. Британці пропонували Східну Галичину окупувати антантівським військом, встановити демаркаційну лінію Буг-Дністер. Але позиція українців щодо лінії по Сяну лишалась незмінною [5: 259–260]. Узимку 1919 р. у Львові з'явилися і заокеанські місії, які висловлювали незалежну оцінку ситуації в краї і цим розлючували поляків.

Делегація французького генерала Ю. Бартелемі здійснила найважливішу військово-дипломатичну акцію Антанти у Східній Галичині. Спочатку місія відвідала Польщу і ознайомилася з позицією поляків, а прибувши у Львів, активізувалася після успіхів Вовчухівської операції УГА. У відповідь на вимогу Вищої Ради 18 лютого 1919 р. припинити вогонь в районі залізниці, делегацію було пропущено, але «під її покровом» – 14 тис. гвинтівок з боєприпасами. Далі Бартелемі прибув до галицької ставки – Ходорова, де проявив себе вкрай нетактовно [4: 166]. Він виклав проект демаркаційної лінії згідно якого до Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, велика частина Східної Галичини. Переговори перенеслися до Львова, де всупереч військовим уряд ЗУНР все-таки погодився на перемир'я, але згоди досягти не вдалось. 27 лютого в Ходорові переговори продовжились за участю С. Петлюри, який радив пристати на умови Антанти [5: 267]. Увірвався терпець Бартелемі 28 лютого він вручив у Львові галичанам проект перемир'я і пригрозив армією Галлера. Умови були вкрай несправедливі: визнання лінії Бартелемі, припинення бойових дій тощо. В умовах військових успіхів керівництво УГА і уряд ЗУНР не могли прийняти таких вимог.

В березні Найвища Рада виступила знову ініціатором переговорів, на які уряд ЗУНР погодився, не знаючи, що Антанта вже дала згоду направити війська Галлера в Західну Україну. 27 березня в окупованому поляками Хирові почались переговори між делегаціями ЗУНР і Польщі за участю посла з Парижа Кернана. Зразу ж поляки поставили вимогу визнати лінію Бартелемі. В цей же день в Ходорові відбулась нарада на чолі з Є. Петрушевичем за участю урядових і військових діячів ЗУНР і УНР. Вирішено надіслати делегацію в столицю Франції і добиватися миру. 17 квітня міністри Д. Вітовський і

М Лозинський виїхали в Париж, де вже перебував В Панейко у складі делегації Директорії.

В роботі Паризької мирної конференції взяли участь 27 держав, але за офіційний стіл переговорів не були допущені ani УНР, ani ЗУНР. За пропозицією президента США В Вільсона 2 квітня було створено спеціальну комісію для примирення між ЗУНР і Польщею на чолі з південноафриканським генералом Л Ботою [6: 130]. Проекти перемир'я і лінії роз'їму, пропонувані галичанами, були відкинуті, натомість проголошувалась демаркаційна лінія, що залишила українцям Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. Коли українські делегати запропонували незаперечні докази наступу армії Галлера, то їх запросили 21 травня на засідання Ради Чотирьох. Але галичан лише закидали безглуздими запитаннями. А 25 червня було винесено остаточну постанову щодо Східної Галичини, в якій дозволялося вести полякам збройні операції аж до р. Збруч і використати сили Галлера. Це уповноваження, як стверджувалось далі в постанові, «в ніякому разі не стосується рішення, яке могло бути прийняте Верховною Радою з метою політичного встановлення статусу Галичини» [9: 32]. Делегація ЗУНР ще висловлювала ноти протесту, але по суті доля Східної Галичини вже була вирішена.

Хоч імперіалістична зверхність сильних світу цього найвідчутніше вдарила по українській нації, тим не менше великі держави змушені були рахуватись з фактичним існуванням ЗУНР, що стала фактором міжнародних відносин. Принципове значення для державного будівництва ЗУНР мала злука західноукраїнських земель з УНР. Цей акт стверджував вікову ідею й одвічне прагнення українського народу до возз'єднання в єдиній національній державі. Крім того, до злуки спонукали і військові потреби. У цьому відношенні конструктивним був діалог з Директорією УНР [7: 4–5].

Заходи щодо об'єднання двох українських республік почали відбуватися з жовтня 1918 р. 10 листопада УНРада доручила Державному Секретаріату підготувати такі заходи. 1 грудня у Фастові було укладено передвступний договір про «маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю» [6: 65]. 3 січня 1919 р. у тимчасовій столиці Станіславі західноукраїнські парламентарі ухвалили в кінотеатрі «Австрія» постанову про злуку УНР і ЗУНР. 16 січня із Станіслава галицька делегація виїхала в Київ.

22 січня, в день урочистого акту злуки, хияни поспішали на Софіївську площу, яку оточило військо, пропускаючи до середини лише членів уряду, дипломатів. Спочатку держсекретар Л Цегельський зачитав ухвалу УНРади від 3 січня. У відповідь член Директорії Ф Швець обнародував Універсал УНР, що оцінював злуку так: «Однини воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини Єдиної України. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України» [8: 164–165].

Однак через півроку січневий акт фактично перестав бути чинним. В пошуках союзників проти більшовицької і білогвардійської навали С Петлюра звернув сво. погляди на Польщу, з якою контакти почались ще наприкінці 1918 р. і закінчились підписанням політичного договору і військової конвенції у квітні 1920 р. УНР відступала Польщі Східну Галичину і Західну Волинь. Звичайно галицькі діячі розцінили це грубою національною зрадою. Відтак уряд ЗУНР розірвав акт про злуку. Про ставлення Директорії до галичан М. Лозинський висловився так: «Для боротьби з більшовиками вона конче потребувала галицької армії, однак для замирення з Польщею їй заважало галицьке правительство» [3: 141].

Сумний фінал історичного акту 22 січня 1919 р. не применшив його значення, оскільки злука відповідала життєвим інтересам українців по обох берегах Дніпра. На жаль, в цей драматичний час взаємне побороювання, неспроможність втілити в життя всенародне прагнення до возз'єднання, соціально-політичний консерватизм і схиляння перед сильними світу цього далеко розвели ЗУНР і УНР.

Таким чином, проіснувавши всього вісім з половиною місяців ЗУНР впала. Існує кілька причин, від яких залежить успіх чи невдача національно-демократичної революції. Це – наявність стійкого демократичного провладу – розвинутих організаційно-територіальних структур, боєздатної армії, власної інформаційної служби і сприятливої міжнародної кон'юнктури. Безперечно, ЗУНР існувала в умовах державного правопоряд-

ку, що ґрунтувався на демократичних засадах. На рахунок УГА, то це було боєздатне, високоморальне і високодисципліноване військо. На жаль, ЗУНР опинилася в інформаційній блокаді і робила спроби вирватися з неї. Але найнесприятливішою для молоді держави виявилась міжнародна кон'юнктура. Сильні визнають тільки того, в кому зацікавлені, або кого вже не можна не визнати. Тому у новому порядку в Європі українська нація не здобула визнання і була «четвертована» на користь Росії і країн Антанти. Молоді українські дипломати уміло відстоювали національні інтереси. Їхні успіхи чи невдачі спричинювалися політикою великих держав. Безперечно, поразку ЗУНР зумовила низка факторів. Однак жоден з них не спроможний перекреслити ролі цього державного утворення в історичному поступові нашого народу на шляху до національної свободи й державної незалежності.

На початку XXI століття міжнародні відносини знову ж таки посідають доленосне значення для молоді Української держави. За нинішніх умов, коли Східна Європа, вийшовши зі сфери безпосередніх інтересів Росії, переходить під переважаючий вплив Заходу, Україна, опираючись на історичний досвід, має чітко визначитися щодо стратегічного напрямку. Враховуючи основну умову розвитку української державності (міжнародний фактор на 90% визначає долю України), нашій державі бажано зайняти правильну позицію між США, країнами Західної Європи і Росією, що засвідчить силу і здатність України демократично впливати на міжнародний світопорядок. На стику інтересів цих держав вона повинна виробити свої умови розвитку, формулу міжнародного зміцнення свого суверенітету.

Список використаних джерел

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. - Т.1. - Жовква, 1998.
2. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 р. на західних землях України. - К., 1993.
3. Історія України: нове бачення. - Т.2. - К., 1996.
4. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. - Львів, 1995.
5. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. - Львів, 1998.
6. Макаруч С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. - Львів, 1997.
7. Полянський О. Відродження української державності (1917-1923 рр.). - Тернопіль, 1992.
8. Україна в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів (1900-1939). - К., 1997.
9. Україна-Польща: важкі питання //Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 рр.». - Варшава, 1997.

Inna Chujko

DIPLOMATIC ACTIVITY OF THE WESTERN UKRAINIAN PUBLIC REPUBLIC GOVERNMENT IN 1918-1919

Our research work is devoted to the vital topic about diplomatic activity of the Western Ukrainian Public Republic Government during the time from foundation till the fall of this state. This research work shows the diplomatic activity of the State Secretariate, the Western Ukrainian Public Republic Government, the relationships with Ukrainian Public Republic Government, negotiations with the countries of Antanta and Poles, in particular.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1919–1939)

У статті основна увага приділена особливостям польської політики на західноукраїнських землях у 1919–1939 рр.

Після Першої світової війни, з розпадом могутніх імперій українські землі – Західна Україна, Північна Буковина, Закарпаття і Бессарабія – відійшли до Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. З 1919 р. Польщею було окуповано 125,7 тис. кв. км земель Східної Галичини та Західної Волині, що становило третину усієї території тодішньої Польщі. На цій території в 1931 р. проживало 8,9 млн осіб – 5,6 млн українців, 2,2 млн поляків. Ці землі стали для Польщі новими джерелами сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту. Водночас вони спричинили появу і загострення зовнішніх і внутрішніх проблем, що суттєво дестабілізувало ситуацію в польській державі. Впродовж 20–30-х років польська політика в українському питанні мала свої особливості. В 1919–1923 рр. Польща ще не цілком закріпилася в Західній Україні. З погляду міжнародного права і держав Антан-ти її влада тут вважалася спірною і не визначеною.

Прийнятий 26 вересня 1922 р. закон надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському. Але у гарантії так і залишилися на папері. Водночас вони відіграли певну роль в остаточному вирішенні долі західноукраїнських земель Радою послів Англії, Франції, Італії і Японії 14 березня 1923 р. у Парижі, яка визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною. У 1923–1926 рр. в Польщі при владі перебував уряд народної демократії, який в українському питанні відстоював «інкорпораційну» програму. Суть її полягала в окупації західних земель України, Білорусії та Литви. Уряд мав на меті домогтися визнання нових східних кордонів Польщі, а згодом шляхом примусової колонізації народів створити однонаціональну польську державу.

Внутрішня політика Польщі була спрямована на поглинення «кресів» – земель із переважно непольським етнографічним складом. Поглинення мало бути поетапним: спочатку державним, а вже потім – етнічним. Державна колонізація означала підпорядкування непольського населення установам, обов'язкам і правилам, які існували в усій Польщі, а також витіснення на периферію суспільного життя або й цілковиту ліквідацію організацій, створених українцями на попередньому історичному етапі. Етнічна колонізація була розрахована на тривалий період і передбачала передусім вплив на свідомість українського населення, а етнічна строкатість населення використовувалася польською владою для проведення наступальної політики національно-культурної асиміляції українців.

Польська держава не мала наміру колонізувати національні меншини, в яких не бачила загрози своєму існуванню в реальних кордонах. Люди різних національностей, якщо вони жили розсіяно серед поляків, могли розвивати свою культуру, розбудовувати шкільництво. Проте українці на території «східних кресів» цілком обґрунтовано не вважали себе національною меншиною й не збиралися миритися із втратою національної державності. Усвідомлюючи небезпеку «українського фактора» для державних інтересів Другої Речі Посполитої, польська політична еліта готова була вдаватися до найбільш недемократичних методів, щоб колонізувати Схід.

Важливим і першочерговим завданням нашого дослідження є аналіз особливостей польської політики у міжвоєнний період. У 20–30 – ті роки ХХ ст. східногалицькі українці

вступили в основному національно скристалізованою спільнотою, тому дискримінаційна політика польської влади тільки каталізувала завершення формування української нації.

Згідно так званого «Статуту Східної Галичини», у якому шостий пункт «зобов'язував Польщу дати громадянам Галичини свободу і публічних зборів та організацій, живого й друкованого слова. 7 пункт ставив польську і руську мови в Галичині нарівні, як урядові мови того краю: кожна руська громада мала вирішувати, котра мова, польська чи руська, чи обидві, викладатимуться в початкових школах» [1. 252–253]. Та Польща відкинула цей статут, «тримаючи силою зброї Сх. Галичину в своїх руках» [2. 246].

У статті «Польська політика на «кресах», зазначалося, що «креси для Польщі – це невичерпний фонд землі, її багатств, ліса, людей і т. д. За те населення тих «кресів» є на кожному полі крайно покривджене. Отже «креси» для польських фінансистів існують, але «меншости» доля польської політики не існують» [3]. Згідно статистичних даних у Східній Галичині на 1938 рік була така кількість неграмотних українських громадян – «...воєводство-львівське, повіт Лесько: на 79 тисяч українців 46 тисяч неграмотних. Турка над Стриєм: на 92 тисяч – 56 тисяч неписьменних. Дрогобич, на 92 тисяч – 25 тисяч неписьменних, і т. д. і т. д. а в сумі української національності – 304 тис. неписьменних, тобто 31 %. Значить на кожних наших 100 громадян 31 не вміє ні читати, ні писати.

Тернопільське воєводство, Борщівщина: на 59 тисяч українців – 20 тис. неписьм., Заліщичинна, на 45 тисяч – 14 тисяч неграмотних; Чортківщина, на 38 тиняю – 10 тисяч незрячих, а разом у 17 – их повітах терн. воє. На 871 тисяч українців 212 тисяч не вміє ні читати ні писати.

Станиславівське воєводство: у 12-их повітах на мільйон 79 тисяч громадян укр. національності 318 тисяч неграмотних. В названих трьох воєводствах на 3 мільйони 200 тисяч українців – маємо 836 тисяч неписьменних, тобто на кожних 100 наших громадян 34 неграмотні. Коли йде про вік, то львина частина з цього припадає на громадян вище 10-ох років «[4].

Тобто така ситуація була прямим наслідком польської колонізаційної державної політики, яка спрямовувалася на закріплення «польського національного стану посідання» (шовіністична концепція польських правлячих кіл, які спирались на своє панівне становище в краї у сфері політики, економіки і культури, основне її завдання полягало у тому, щоб довести польський характер Східної Галичини – примітка автора). Тому що метою політики польського уряду «було колонізувати Галичину, позбавивши українців їхньої національної ідентичності» [5. 204]. Хоча в Польщі згідно конституції, законодавчо було гарантовано вільний розвиток національних меншин, однак на практиці було зовсім по-іншому.

З березня 1920 року заборонялося вживати назву «Галичина», «українець», «український». До речі термін «український» заборонялося вживати, тому що «дальший допуск цієї назви для Речі Посполитої є шкідливим і небезпечним» [6. арк. 8]. У зв'язку з таким складним становищем у вживанні самоназви, депутати сеймового Українського клубу звернулися 14 червня 1923 року до міністра віросповідань і публічної освіти у справі заборони кураторії Львівського шкільного округу вживати в українських середніх школах і публічних документах слова «український». В зверненні зокрема наголошувалося на тому, що «Президія кураторії львівського шкільного округу письмом з дня 25. березня ч. 2735, адресованого до Дирекції середніх шкіл з українською викладовою мовою (державних і приватних) заборонила в будуччині уживати в середніх школах, як державних – так і приватних, на шкільних печатках, у свідоцтвах і інших публічних документах, виставлених згаданими школами, як взагалі в цілیم урядуванні терміну «український», наказуючи натомість, щоби ті школи уживали виключно замість терміну «український» термін «руський» [7].

Польський дослідник М. Феліньскі зазначав, що «назва «Українець», «український» признається однаке в публічному житті без ніяких застережень, а навіть в офіціальних еунунціяціях репрезентантів уряду її не поминається, відноситься вона виключно до українського табору, а не охоплює тих широких мас населення, які вважають себе за Русинів» [8. 7]. Однак згадуваний автор монографії далі наголошує на тому, що «...відкидаючи перелони політичного характеру, мусимо ствердити, що українці і Русини,

це один і той самий народ, який має повне право рішати про свою назву, до якого і належить ліквідація існуючого з цієї причини внутрішнього спору» [8–12]

Особливо активізувала свою діяльність польська влада у ліквідації української мови культури і шкільництва зокрема після прийняття 31 липня 1924 року закону про мову навчання. План ліквідації української мови передбачав запровадження навчання польською мовою починаючи від третього класу народної школи, перетворення українських вчительських семінарій в утраквістичні, викладання польської мови, історії і географії, заміни директорів-українців поляками тощо [9–12–13]. Мова навчання визначалася через шкільні плебісцити (волевиявлення загалу певної території у справі державної приналежності цієї території чи визначення її міжнародного статусу) [10–1073]. Якщо у певному населеному пункті декларації щодо навчання дітей рідною мовою подавали 40 і більше батьків, то в школі залишалася українська мова навчання, а якщо декларацій було менше, то в школі залишалася державна (польська) мова навчання, якщо ж батьки більш як 40 учнів подавали декларації про навчання своїх дітей рідною мовою, а батьки 20 учнів – про державну (польську) мову навчання, то школа перетворювалася в утраквістичну (двомовну). Польська влада для відкриття середніх шкіл з українською мовою вимагала декларацію від батьків 150 учнів [11–28].

В складних умовах переслідування української мови і культури велику роль відігравали товариства «Просвіта», «Рідна Школа», які були справжніми осередками національно-культурного виховання, саме через це влада чинила найрізноманітніші перешкоди у роботі цих інституцій. «У дні 13-го і 14-го грудня перезела поліція в Золочеві ряд ревізій і арештувань серед місцевої молоді. По двох днях частину випустила на волю, частину відставили до золочівської тюрми.

Перевели також ревізію й арештували голову місцевої філії «Просвіти» і пов. Союзу кр. «Р. ш.» («Рідної школи» – примітка автора) дир. Українбанку Михайла Вагулу. По дводеннім придержанні в поліційному арешті випустили його на волю без подання причин арештування» [12]. «Золочівське староство заборонило Читальні «Просвіти» в Олеську-Теребичах і Кружком р. Ш. в Олеську-місті й Почанах уладити в дні св. Миколи відповідні імпрези з обдаруванням дітвори гостинцями.

Читальням у Белзці й Вороняках не дозволено уладити ювілейних свят «Просвіти».

Ювілейна академія в честь І. Котляревського, яка мала відбутися в Золочеві дня 22 м. м. (грудня 1938 – примітка автора) старанням студ. Т-ва «Молода Громада», теж не відбулася з тієї ж причини» [13].

Польська поліція забороняла співати український національний гімн «Заходом читальні «Просвіти» в Надіїві пов. Долина відбулася дня 28. серпня ц. р. (1923 – примітка автора) аматорська вистава. По виставі як звичайно, почали співати «Ще не вмерла Україна». На це впали до Читальні два паньствова поліцаї з наженими багнетами і в «intel prawa» визвали публику, щоби перестала співати, грозючи рівночасно, що «to jest ostatnie przedstawienie w Nadziejowie» [14].

Влада змушувала українське православне і греко-католицьке населення Східної Галичини святкувати римо-католицькі свята, хоча офіційно урядового розпорядження ще навіть і не було. «Примус святкування свята латинського свята після латинського обряду не є ще нині обнятий ніяким законом, а сойм у Варшаві розглядає щойно проєкт закону відносно примусу святкування латинських свят в промислово-торговельних підприємствах. Польська поліція береже страшно цього примусу і змушує українських громадян греко-кат. і православного обряду – промисловців, ремісників і купців залишати працю в всі польські свята, а так само українські кооперативи та інші наші промислові і торговельні інституції. Поліція замикає силою наші склепи і підприємства в часі латинських свят, а властителів Українців, або начальників українських інституцій подає до суду. Увільнюючі судові вирокі, як пр. в справі Нар. Торговлі в Тернополі, якого звільнено від вини і кари правосильним вирокем суду повітового в Тернополі з 22. марта 1923 за це, що дня 8. грудня 1922 не замкнув склепу Нар. Торговлі, не мають на поліцію ніякого впливу і вона протизаконно змушує далі наших промисловців, ремісників і купців святкувати польські свята» [15].

Міжвоєнну Польщу не можна назвати розвинутою країною. Однак «східні креси» особливо вражали своєю відсталістю. Основою промислового виробництва були сировинні галузі – нафтозокеритна і лісова. Певне значення мала переробка сільськогосподарської та мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р. більшість найманих робітників у Західній Україні працювала у сільському господарстві. Підприємства належали в основному закордонному або польському капіталу. Українці переважали тільки в кооперації.

Економічна криза 1929–1933 рр. («Велика депресія») болуче адарила по Польщі. Реальні заробітки робітників іще до кризи не досягали довоєнного рівня, а під час кризи вони істотно впали. Особливо руйнівний вплив на робітників мало безробіття [16: 280].

Земельний голод на селі в роки «Великої депресії» відчувався особливо гостро. Більшість селянських дворів господарювала без будь-яких технологічних удосконалень. За цих умов господарювання було нерентабельним. Податковий тиск довершував руйнування господарств.

Економічна політика Польщі в українських землях переслідувала мету гальмування розвитку і перетворення їх на аграрно-сировинний придаток до корінних польських земель. Внаслідок такої політики економіка Західної України була доведена до катастрофічного стану. Так, на чотири воєводства – Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське – припадало 25 % території і 28 % населення Польщі, але тільки 16,6 % промислових підприємств і 9,8 % робітників. Штучне стримування промислового розвитку створювало труднощі в аграрному секторі. Надлишок робочої сили і малоземелля посилювали аграрне перенаселення. У 1921 р. питома вага малоземельних селянських господарств (до 5 га) становила в Західній Україні 81,1 %, а в центральній Польщі – 53,7 %. Таке становище посилювалося так званім осадництвом, коли кращі землі, вилучені у поміщиків, віддавалися полякам, переважно відставним військовим. Осадники мали сприяти ополяченню українців і в разі потреби виконувати каральні функції. Впродовж 1919–1929 рр. 77 тис. осадників отримали тут понад 600 тис. га землі [17: 306].

В економіці протидія офіційній лінії на гальмування розвитку українських земель здійснювалася через кооперативний рух. Так, якщо в 1921 р. в Галичині діяло 580 кооперативів, то в 1939 р. їх було до 4000. Коли антиукраїнський тиск польської влади ставав нестерпним, відповідна реакція українців виходила за межі легальних форм боротьби. Якщо у 1922 р. в Західній Україні відбулося лише 59 страйків, то в 1934–1939 рр. – 1118. З весни 1930 р. посилілися виступи селян. Тільки на території Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств відбулося понад 3000 актидержавних політичних виступів, в тому числі 160 збройних. Відповіддю уряду була кампанія пацифікації – умиротворення за допомогою поліції та війська. Під час ексекуцій селян змушували вигукувати: «Хай живе маршал Пілсудський» або співати «Єще Польска не згінєла». Жорстоким репресіям було піддано 800 сіл, 1739 осіб було заарештовано. Послідовна асиміляторська політика польських властей за фактичної відсутності єдності українських політичних сил зумовила застосування більш радикальних форм боротьби [17: 308].

Після приходу до влади Пілсудського у травні 1926 р. Польща стала на шлях відновлення держави «від моря до моря». Суть нової влади полягала у державній асиміляції національних меншин і у відмові від національної асиміляції, особливо мовної шляхом примусу. Для її здійснення у 1926 р. було створено спеціальний відділ національностей, а в березні 1934 р. почали діяти Національний комітет і Бюро національної політики. В 1928–1930 рр. було зроблено поступки українській буржуазії у формі фінансової підтримки кооперативних об'єднань. У відповідь найчисельніша українська партія УНДО (Українське Народнo-демократичне Об'єднання) у жовтні 1935 р. взяла курс на нормалізацію польсько-українських відносин. В свою чергу, уряд пішов на деякі поступки. Лідер УНДО В. Мудрий був обраний одним із п'яти віце-маршалів сейму.

Проте політика поступок українській буржуазії була нетривкою. Напередодні Другої світової війни, побоюючись позиції в українському питанні Німеччини, польський уряд різко змінює акценти у своїй національній політиці: повертається до доктрини однонаці-

ональної Польщі. Це зумовило певну опозиційність українців, що виражалася як легально, так і нелегально.

Таким чином, практично усі суспільні верстви зазнавали переслідувань, заборон з боку офіційної польської влади, це свідчило про те, що влада проводила планомірну, цілеспрямовану і тотальну асиміляційну і колонізаційну політику у відношенні до українців західноукраїнських земель, обмежувала їхні природні права на рідну мову і самобутню культуру, у кінцевому результаті це приводило до загострення етнічних протистоянь і поглиблення кризових явищ в українсько-польських відносинах.

Список використаних джерел

1. Нагаєвський Г. Історія української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1994. – С. 252–253.
2. Народний Ілюстрований Календар Товариства «Прогрес» за звичайний рік 1926. Річник 48. – Львів: Коштом Товариства «Прогрес» у Львові в друкарні видавничої спілки «Діло», Ринок ч. 10, 1925. – С. 246.
3. Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 209 (10090). Рік ХІІ. – Львів, четвер 27 грудня 1923.
4. М. Полоницький. До сонця – Наш прапор Ілюстрований дводенник. Виходить щодругий день: у понеділок, середу і п'ятницю. Рік VI. Ч. 124 (721). – Львів, серeda, 4 листопада 1938.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 204.
6. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 179. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 8.
7. Львівська кураторія «самовизначає». Інтерпеляція послів Українського Клубу до міністра віросповідань і публичної освіти в справі заборони Кураторії львівського шкільництва округу уживати в українських середніх школах в публичних документах слова «український» // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 61. (9.942). Рік ХІІ. – Львів, серeda 20 червня 1923.
8. Федівські М. Українці у відродженій Польщі. Накладом Польського Інституту Співпраці з Закордоном у Варшаві. – Львів: Друкарня Ставропігійського Інституту у Львові, 1931. – С. 7, 12.
9. Учитель. – 1923. – Ч. 1. – С. 12–13.
10. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – Київ: «Тризна», 1999. – С. 1073.
11. Podreczny poradnik dla kierownikow i nauczycieli szkół powszechnych. – Łódź, 1935. – S. 28.
12. Арештування в Золочеві // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 285 (4485). Рік XVI. – Львів, четвер, 22 грудня 1938.
13. Заборона імпрез // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 2. (4494). Рік XVII. – Львів, вівторок, 3 січня 1939.
14. Поліція забороняє співати український національний гимн // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 123. (10.004). Рік ХІІ. – Львів, вівторок 4 вересня 1923.
15. Баран С. Примус святкування латинських свят // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 119. (10.000). Рік ХІІ. – Львів, четвер 30 серпня 1923.
16. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.
17. Історія України: Посібник / За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тулічівка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 480 с.

Ivan Zuliak

PECULIARITIES OF THE POLISH POLITICS IN THE WESTERN UKRAINE (1919–1939)

The article attracts main attention to the peculiarities of the Polish politics in the Western Ukraine in 1919–1939.

УДК 94 (477)

Володимир Іващук

**ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ УПА
ВОЮЮЧОЮ СТОРОНОЮ У II СВІТОВІЙ ВІЙНІ**

У статті розповідається про історико-політичну обґрунтованість боротьби УПА проти окупантів в часі II світової війни та на прикладі оригінальних документів доводиться необхідність юридичного визнання УПА воюючою стороною.

Варто зазначити, що проблема визнання ОУН-УПА воюючою стороною останнім часом постає надзвичайно гостро. Адже в Україні склалася парадоксальна (якщо не абсурдна ситуація) і політико-правовий казус, ті, хто воював за Українську державу, нею ж не визнані. В той же час визнано заслуги тих, хто боровся проти української незалежності, – деякі ветерани органів держбезпеки отримують пенсії саме за те, що власноручно знищували українських патріотів у воєнний та післявоєнний час. Відомо, що у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях місцева влада прирівняла ветеранів ОУН-УПА до ветеранів ВВВ. Однак, оскільки їх пільги фінансуються з обласних бюджетів, то вони суттєво менші. В березні 1997 року був підготовлений відповідний законопроект, поданий на розгляд ВР, який, однак, не був прийнятий.

Отже, встановлення історичної справедливості і визнання ОУН-УПА воюючою стороною є якраз на часі.

Досліджуючи історико-політичний аспект визнання УПА воюючою стороною, слід поглянути в генезу їх військової доктрини, на якій ґрунтувалися дії у боротьбі з окупантами, і яка, як відомо, походить з царини ОУН.

М. Колодзінський, військовий ідеолог ОУН, так визначив зміст феномену українського опору взагалі. «Є щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність. Спільність пролитої крові за спільні політичні ідеали – це перша ознака нації. Кожний здоровий нарід мусить з почуттям радісного фаталізму вести боротьбу за все, що підшептє йому зов крові й до чого тягне його історичне призначення» [5: 20], [5: 31–54].

Тут важливо зрозуміти самі цілі боротьби повстанської армії – завоювання незалежності для своєї нації. Більше того, боротьбу ОУН-УПА можна пояснити з огляду на психологічні риси українського народу.

УПА була всенародною армією, яка не могла існувати без підтримки народу, а тому відбивала особливий характер психіки українців. Кадри для збройної боротьби треба було підбирати у дуже складних умовах Другої світової війни. ОУН відтворила не тільки здатність народу до опору окупантам, але й до організації господарського та адміністративного життя. Виникли окремі території, де нація жила за власною волею. Перефразовуючи Ніцше, можна сказати, що нація – це линва, напнута між етносом, який споконвіку мешкає на своїй території, та національною державою. І сучасне поняття нації не мовне (економічне, культурне), а політичне, де відправний момент – державні рамки, що ними етнос намагається оволодіти, з якими він зливається. Геополітичне розташування України обумовило екстремальні умови становлення національної самосвідомості, коли українці постійно (збройно і мирно) утверджували право на існування цілісного етнічного організму. Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства – чи не найстійкіший інваріант українського характеру. Звідси нестримний потяг до волі, який разом з комплексом меншовартості зумовлює настанову до агресії (тихий, покірний Галайда Панаса Мирного, «мов скажений мертвих риже»...). Таким чином український вибір, з одного боку, обмежений особливими рисами національного характеру, а з другого – героїчна боротьба УПА створила тоді умови для того, щоб переломити бездержавну тенденцію української культурно-історичної традиції [1: 91–92].

З секретного повідомлення № 15 з окупованих територій Сходу тої ж таки німецької СБ від 07.08.1942 р. в рубриці про український рух опору зазначається: «українство боролось і бореться за власну державу, а не за нову Європу [фашистську Європу - Авт.]».

буде боротись далі. « що є чи не найважливішим і найосновнішим (1) аргументом в наданні ОУН-УПА статусу воюючої сторони незважаючи на закиди в її колабораціонізмі з фашистами [10: 221]

На Нюрберзькому процесі в 1945–1946 рр. над головними німецькими військовими злочинцями радянська делегація на чолі з прокурором Р. Руденком домогалася притягнути до судової відповідальності керівників ОУН-УПА. Однак американський суддя Лоуренс усі ці домагання категорично відкинув, зславшись на ряд незаперечних документів, які спростовували співпрацю українського руху Опору з німцями. Ось лише деякі з них: таємне донесення СД за № 26 від 29.04.1942 р. В ньому повідомлялося, що в Україні відбулася нелегально II Конференція ОУН-Б, яка винесла рішення не розпорошувати своїх сил на дрібну партизанщину, а готуватися до широкомасштабного повстанського руху [2: 29–32]

Більше того, відомий дослідник історії УПА Микола Лебідь у своїй праці про УПА, виданій 1946 року, стверджує, що в 1944 році поодинокі штаби німецьких армій, корпусів чи дивізій зверталися до УПА й ОУН з пропозицією про перемир'я та співпрацю проти спільного ворога – більшовизму. «Іхні пропозиції йшли в напрямі вільного переходу через українські землі, вірніш через якийсь терен та спільних акцій проти більшовиків чи червоної партизанки», – стверджував М. Лебідь. За це вони обіцяли не атакувати УПА й відділів ОУН. Свідомі того, що Провід ОУН чи Команда УПА не піде з ними на переговори, вони зверталися до скремних комендантів теренових відділів. Для характеристики тих часів можна навести два документи з останніх місяців побуту німців на українській території. Шеф СД в Кобрині – Рідгер у своєму зверненні від 22.05.1944 р. до провідника УПА в Дивинському районі (нині територія Білорусь) зазначає: «Ми, німці, нічого не маємо до теперішнього Українського національного почуття та руху за відбудову незалежної Української Держави. Ми 100% вірим в те, що ніколи це Ваше бажання не сповниться і сповнитись не може, оскільки не підуть Українські Націоналісти до спільної праці, з нами, німцями. Ми ... закликаємо Вас до спільної праці – боротьби проти нашого спільного ворога жидо-більшовизма. ... тільки таким шляхом можете спасти своє життя, долю батьківщини і Українського народу». Відповідь загону «Помста Полісся» була такою: «Про спільну працю й боротьбу ми не можемо нічого сказати. Зробимо все, що нам накаже наше командування. Ми знаємо, як нас трактували німці досі, наряд має перед очима картини німецько-українських відносин 1941–1943 рр., які будуть вірними свідками на суді історії». М. Лебідь зазначає, що команда УПА видала була суворий наказ, що за будь-які розмови чи переговори з німцями буде карати польовим судом. Такий суд було виконано у двох випадках: 7 березня 1944 року наказом Команди УПА-Північ, Військовий Польовий Суд засудив до страти за переговори з німцями хурінного Антоюка, Сосенка та Кліща. Через день вирок було приведено в дію у великодню суботу цього ж року, з наказу Головної Команди УПА був розстріляний перед збіраною до наказу сотнею її сотенний Орел (псевдо) в терені Кам'янки Струмилської Львівської області – за змову з крайстаптаном Неріном і здійсненням за його згодою антипольських акцій [7: 71–74]

Висновком з цього аргументу є самодостатність УПА у боротьбі за незалежну українську державу, а тому, виходячи з матеріалів Нюрберзького процесу як джерела міжнародного права, де не було жодного документа про співпрацю ОУН-УПА і фашистів, статус ОУН-УПА як воюючої сторони є цілковито резонним.

Отже, з усіх вищенаведених свідчень хоча б в ідеологічному аспекті ОУН-УПА сміливо можна присвоїти статус воюючої сторони, оскільки кінцевою метою її боротьби було створення незалежної української держави. Більше того, виходячи зі свого статусу, це підтверджують і вищенаведені документи ОУН-УПА займаючі виразно антинімецьку позицію, що з точки зору міжнародного права дуже важливо для юридичного визнання в Україні ОУН-УПА воюючою стороною у світовому військовому конфлікті 1939–1945 рр.

Якщо припустити, що Акт відновлення української держави 30.06.1941 р. мав юридичну силу (так, у справі проголошення Акта відновлення незалежності був прецедент: коли 05.07.1941 р. було приготовлено інформацію для Гітлера, в якій сказано, що тоді як у Литві німецькі військові власті входили в контакт з самопроголошеним литовським урядом, створеним подібно як у Львові, це вважалося визнанням де-факто у Львові цю-

го не сталося, то, виходячи з положень Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року та пізніших доповнень до неї, Український рух опору, який інституалізувався у вигляді УПА, є законним, а, отже, цілком може вважатися воюючою стороною, оскільки представляв невизнану Українську державу і не є бандформуванням як це було з точки зору радянського права. Пункт 4-ий цієї Конвенції свідчить, «Жителі окупованих територій можуть організовуватись в рухи опору. Такі рухи повинні відповідати вимогам, які ставляться до збройних сил. Учасники рухів опору є комбатантами. Вони можуть брати участь у бойових діях, у випадку полонення мають статус військовополоненого». Більше того, ця ж Конвенція стверджує, що «члени будь-яких організованих рухів опору є повноправними бійцями, якщо «вони перебувають під керівництвом особи, відповідальної за дії і вчинки своїх підлеглих (головкомандування УПА Р. Шухевичем, поділ на тактичні відтинки тощо як це мало місце, свідчить про це)» [9: 16–17, 107, 10: 5].

Таким чином, присвоєння УПА статусу воюючої сторони слід розглядати з сучасної точки зору, з того, яким чином боротьба військової формації УПА вплинула на державницькі традиції сьогоднішньої Української держави.

Важливе значення для розуміння ролі і місця УПА має висновок понад 70 науковців, який вони подали у часописі «Військо України» за червень 1993 року «Українська повстанська армія в 1940–1950 роках була єдиною організованою військовою силою, яка відкрито виступала спочатку проти гітлерівців а відтак – сталінського тоталітарно-імперіалістичного окупаційного режиму за повну самостійність і соборність нашої Батьківщини» [12: 84–85].

Нещодавно С. Кульчицьким було підготовлено положення історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Ці положення випливають з аналізу величезного фактографічного матеріалу, що на ній ґрунтувалася історична довідка, видана Інститутом історії НАН України у Києві також у 2000 р. під заголовком «Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка».

Найважливішими є такі положення:

– створена на основі збройних сил ОУН(Б) та інших антирадянських загонів у західних областях УРСР Українська Повстанська Армія відразу опинилася в конфронтації з окупантами: останні не могли дозволити існування не контрольованих ними збройних формувань в тилу вермахта;

– завдяки тактиці вичкування, обраній керівництвом ОУН(Б), УПА з осені 1942 р. до весни 1943 р. не вела безпосередніх бойових дій з окупаційними силами, разом з тим вона розбудовувалася не тільки як військова, але й як державна структура;

– з весни 1943 р. до кінця окупації західних областей УРСР Українська Повстанська Армія провадила бойові дії з німецькими гарнізонами і каральними загонами, в міру наближення Червоної Армії масштаби та інтенсивність цих бойових дій зменшувалися, однак керівництво ОУН(Б)-УПА не мало наміру вступати в політичний союз зі стороною, яка явно програвала війну;

– на всіх етапах існування УПА головним ворогом українських націоналістів була радянська влада з усіма її політичними та силовими структурами (партизанські загони, армійські підрозділи, сили державної безпеки, внутрішні війська);

– війна УПА з радянськими силовими структурами хронологічно співпала з війною між Об'єднаними Націями, серед них – Радянським Союзом, проти блоку фашистських країн, однак це зовсім різні за характером і природою війни;

– війна УПА з німецькими окупантами розпочалася вже тоді, коли сподіванням націоналістів на допомогу Німеччині у відродженні Української держави було покладено край; вона переслідувала тільки одну мету – захисту цивільного населення;

– війна УПА з радянськими силовими структурами після визнання Великою Британією, США і Польщею легітимності поглинення Радянським Союзом західноукраїнських земель та їх возз'єднання з Українською РСР (де факто – до цього визнання) була війною громадянською; українські націоналісти вели війну за реальну незалежність України; найбільша трагедія історичного моменту полягала в тому, що це була братовбивча війна.

– УПА, так само як Радянська армія, була воюючою стороною у протистоянні Об'єднаних Націй і блоку фашистських держав. Нема фактів, які свідчать про участь УПА як військової формації у війні з Об'єднаними Націями на боці Німеччини [3].

Треба сказати, що в Україні робиться неспілива спроба ідеологічної «легалізації» Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії. Принаймні саме такий висновок можна зробити з документа, який був процитований вище, підготовленого робочою групою урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА.

Цікавою в цьому відношенні є стаття Андрія Дуди у журналі «Точка зору» № 14 (62). Як уже згадувалося, у 1997 році Постановою Кабінету Міністрів України була утворена урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА. Ця комісія при Інституті історії України НАН України створила робочу групу для підготовки історичного висновку щодо діяльності ОУН-УПА. Метою діяльності комісії було встановлено «визначення офіційної позиції» щодо діяльності ОУН-УПА. Включення до робочої групи таких відомих українських істориків, як С.Кульчицький (керівник групи), Ю.Шаповал, В.Сергійчук, С.Здіорук, давало надію, що «офіційна позиція» буде недалекою від об'єктивної. Нещодавно інститут Історії України опублікував «Проміжний звіт Робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА». Не можна закинути авторам звіту упередженість чи необ'єктивність в аналізі діяльності ОУН-УПА, але говорити про грубі помилки доводиться.

Автори постійно вдаються до незрозумілої абсолютизації історичних явищ. Судить самі: «вона (війна УПА проти німецьких окупантів) переслідувала одну мету: захист цивільного населення», «на всіх етапах існування УПА головним ворогом українських націоналістів була радянська влада». Таких фактологічних огріхів в роботі, на жаль, дуже багато, автори ніяк не можуть зрозуміти, що ОУН і УПА представляли українську політику, а в політиці абсолютизувати нічого не можна [4].

Та основним недоліком роботи видається неправильно вибраний концептуальний підхід до дослідження. Підготовка висновку, а саме це є метою комісії, пов'язана з оцінкою явища. Тому із самого початку є необхідним вказати «опорні точки» оцінки, критерії, за якими ми маємо виділити позитиви і негативи явища, пріоритети. Очевидно, що засадничою позицією, з якої має розглядатися діяльність ОУН-УПА, є визнання основною цінністю боротьби за утворення незалежної держави, національні інтереси України. Автори Звіту ж чомусь за основну цінність вибрали позицію українських повстанців до «Об'єднаних Націй», пріоритет норм міжнародного права. Це, звичайно, дуже важливо при юридичному визнанні Україною ОУН-УПА воюючою стороною. Але подібна концепція передбачає, що в разі коли «Об'єднані Нації» проти утворення незалежної Української держави, то за неї боротися не треба. За логікою авторів Звіту, якщо українські політичні сили для утворення держави йдуть на співпрацю з противником «Об'єднаних Націй», то це злочин. Але ж це абсурд. Згадаймо позицію Ліги Націй у міжвоєнний період щодо українського питання, згадаймо мандатну систему. Багато ми від Об'єднаних Націй отримали? На безпрецедентні акти голоду, пацифікації, репресій Ліга Націй скромно промовчала. Тому нашим бойовикам у лісах було однаково, що про них думають «Об'єднані Нації», вони виконували обов'язок перед своєю нацією [4].

Або інший момент. Автори Звіту піддалися загальній тенденції в сучасній українській історіографії і намагаються виправдати українських націоналістів за співпрацю з німцями. Нікого виправдовувати не треба: історію не можна судити за результатами Нюрнберзького процесу. А якщо вже судити, то судити треба: французів і англійців, і американців. Судити за те, що до війни вони активно вели торг з країнами осі про поділ світу, зустрічалися з Муссоліні і Гітлером, називали їх геніальними політиками. А що таке «Мюнхенська змова», а що таке пакт Молотова-Ріббентропа. Це не співпраця? А чому українці не могли вести переговори з німецькими чинниками, якщо це було в інтересах України!

Важливим джерелом питання, яке важливе при ствердженні ОУН-УПА як воюючої сторони, так само, як і для усвідомлення її критеріїв боротьби і суті держави як суспільно-політичної формації за яку вони боролися В.Чайка стверджує цілі боротьби українського національного Руху опору: «Боротьба за такий новий прогресивний соціально-економічний і політичний устрій у майбутній Самостійній Українській Державі, а також по

зможі й у всьому світі – устрій який гарантував би «свободу людині» та неможливість її експлуатації будь-ким і давав би вільні і рівні для кожної людини можливості найкращого індивідуального розвитку та свободної діяльності. при найбільш доцільному використанні на добро нації та одиниць народно-господарчих ресурсів країни. Суспільно-економічне визволення українських народних мас можливе лише при усуненні так приватно-капіталістичного, як і державно-капіталістичного способу народно-господарчого виробництва, сполученого з класовою або державною експлуатацією народних мас, що гальмує їхній вільний розвиток, а тим самим зріст і застосування творчих сил нації та її культурний і господарчий прогрес» [8: 103].

За В.Чайкою політичний устрій майбутньої держави, за яку боролося УПА, визначено в платформі УГВР. Там зазначено про демократичний спосіб його визначення та характер побудови суспільно-економічних відносин «Це заздалегідь усуває можливість будь-якої форми політичної диктатури, яка не в'яжеться ані з настроями українських народних мас, ані з виразно окресленим демократичним характером суспільно-економічного устрою. Боротьба за одночасне національне соціально-економічне і політичне визволення українського народу йшла в часі визвольних змагань, зокрема під час останньої світової війни та після неї. Ця одночасність національного і соціально-економічного та політичного визволення українських народних мас є основною концепцією визвольної боротьби, порушення якої неминуче веде до неуспіху цієї боротьби. Конечність цієї концепції української визвольної боротьби і сполученого з нею демократичного устрою майбутньої самостійної держави впливає із сучасних історичних обставин, історичного шляху розвитку української нації та її традицій, характеру українського народу і його органічних потреб, а також з організаційних вимог нашої визвольної боротьби, зв'язаних з особливостями суспільної структури української нації», – стверджує він [8: 104]. Отже, розглянемо в цьому відношенні основоположний документ української національної збройної сили часів II світової війни: «За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)?» [11: 17–21].

В документі зазначається: «В Українській Державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів у своїй державі народня влада в Україні не витрачатиме часу енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народня влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу».

Отже, таким чином можна стверджувати в вищезгаданих положеннях цієї декларації якщо, порівнювати їх із сучасною Конституцією України, видно, що УПА обстоювала створення демократичної держави, котра б існувала на засадах вільного громадянського суспільства. На моє переконання, поза всяким сумнівом – це вагомий аргумент для того щоб зрозуміти, що УПА боролося фактично за сьогоднішню Українську державу. Тому безумовно, заслуговує статусу воюючої сторони де-юре. Більше того новаторськими і вартими наслідування є положення шосте і восьме, які можна назвати прогресивною суспільно-політичною думкою не тільки того часу, а й сьогоднішніх днів.

Отже, головним критерієм оцінки будь-якої політичної чи військової структури повинно стати головне стратегічне завдання, безумовно, якщо воно справедливе і гуманне, а можливість його вирішення – реальна. Для ОУН і УПА таким завданням було створення Української Самостійної Соборної Держави. Ось що має стати основою для позитивної їх оцінки при визнанні її воюючою стороною законодавчим органом України.

Список використаних джерел

1. Гайова О. Боротьба ОУН-УПА з огляду на психологічні риси українського народу: Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА, 16–17 січня 1993 р.м. Івано-Франківськ. – Стрий, 1993. – С. 91–92.
2. Гришин-Гришук І. Визволення боротьби ОУН-УПА на Заході Європи: Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА, 16–17 січня 1993 р.м. Івано-Франківськ. – Стрий, 1993. – С. 29–32.
3. Гук Б. До визнання Верховною Радою України ОУН-УПА воюючою стороною Другої світової війни: Наше слово. – 2001. – №1. Available: <http://www.free.ngo.pl/instowy/wyznan>.

html. 4. Дуда А. ОУН-УПА В законі /Точка зору. – 2000 – №1-4(62). Available: http://www.perehid.kiev.ua/book/20_11_2000.html. 5. Колотинський М. Українська воєнна доктрина. Ч.1. – Торонто, 1957. – 64 с. 6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с. 7. Дебель М. Українська Повстанська Армія УПА. – Мюнхен, 1946. – 127 с. 8. Потінко В. Соціально-політична концепція української національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. Літопис УПА. Т.26. Книга 4. Українська Головна Визвольна Рада. – Торонто-Львів, 2001. – С.97-143. 9. Право війни. Порадник для командного складу Збройних сил України. – К.: Любава, 1997. – 128 с. 10. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). Т.2. Упорядкування Володимира Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1998. – 384 с. 11. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942-50 рр. Ч.1. – М.в.п.-Видання Закарпатських Части ОУН, 1957. – 451 с. 12. Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. XX ст.). – Луцьк: Вежа, 1999. – 184 с.

Volodymyr Ivashchuk

HISTORICAL-AND-POLITICAL ASPECTS OF THE RECOGNITION OF THE UKRAINIAN INSURRECTIONAL ARMY AS A BELLIGERENT SIDE IN THE SECOND WORLD WAR

The clause «Historical-and-political aspects of the recognition of the Ukrainian Insurrectional Army as a belligerent side in World War II» narrates about the main historical and political sides of UIA's activity. On the basis of the documents, the necessity of the de jure recognition of the UIA as a belligerent side is proved.

УДК 94 (477)

Микола Сивирин

ВІДОБРАЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В 1944 ТА СЕРЕДИНІ 50-Х РОКІВ В АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

В статті розглядаються міграційні процеси в Західній Україні, зокрема Львівській та Тернопільській областях в повоєнний період. Визначаються суспільно-політичні чинники, які впливали на міграцію населення.

Міграційні процеси, які відбувалися в західноукраїнських областях в післявоєнний період мають свої певні особливості, що визначаються соціальними та політичними чинниками. Це було пов'язано з тим, що після жовтня 1944 року радянська армія повністю звільнила територію України від німецько-фашистських загарбників і вийшла на довоєнні кордони.

В західноукраїнських областях під час перебування їх під владою Речі Посполитої та німецько-фашистської окупації під час Другої Світової війни досить сильно був розвинений рух опору з боку українського населення. Після звільнення цих територій почалося відновлення радянської влади, що викликало у місцевого населення громадянську непокору. Офіційні органи влади охарактеризували це явище як бандитизм, не вдаючись у коментарі щодо причин виникнення цього руху. Проти представників і учасників опору застосовувались методи силового впливу.

У 40-ві роки змінився національний склад населення західноукраїнських земель. Це сталося головним чином через обмін населенням між Україною та Польщею, що здійс-

нювався, як завжди в ті часи, стаханівськими темпами за допомогою брутальних поліцейських методів. У радянських документах того періоду відзначалося загострення стосунків між українським та польським населенням західноукраїнських земель. 12 червня 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, в якій зазначалося «У визволених від німецьких окупантів західних областях України німці німецько-українські націоналісти і польські націоналісти проводили політику нацькування поляків на українців та українців на поляків, внаслідок чого зараз можливе на цьому ґрунті виникнення різних проблем, потребуючих організаційного вирішення» Цією постановою ЦК КП(б)У призначалися інструктори по кожній із західних областей спеціально для «вирішення» проблем українсько-польських стосунків [1].

Вивчаючи архівні матеріали Державних архівів Львівської, Тернопільської областей архівів прослідковується загальна тенденція протистояння місцевого населення заходам радянізації західноукраїнських областей. Суспільно-політичне життя в західному регіоні вирувало за рахунок того, що утворювались націоналістичні організації (ОУН), створювались бойові групи, які вели активну боротьбу з представниками офіційних органів влади – все це зумовило політичну нестабільність у регіоні. І під егідою ЦК КП(б)У впроваджувались заходи, які були обов'язкові для виконання органам радянської влади та військовим підрозділам по стабілізації громадського життя. Одним із таких заходів було обов'язкове виселення національно свідомих громадян з політично-небезпечних регіонів в інші райони України та СРСР. Все це проводилося силовими методами: насильницьке виселення, переселення, арешт не тільки активних учасників, а також членів їх сімей. Досить показовим є фонди Львівського Обкому КП(б)У (Державний архів Львівської області – Ф.3. – Оп.1. – Спр.93; Ф.3. – Оп.1. – Спр.191). В цих документах йдеться мова про механізми розселення сімей оунівців та активних учасників ОУН [2].

Також органами радянської влади України впроваджувались заходи щодо насичення західного регіону представниками інших територій України, переважно зі сходу серед яких були вчителі, лікарі, радянські та партійні працівники (Ф.3. – Оп.1. – Спр.76; Державний архів Тернопільської області – далі ДАТО Ф.1 – Оп.1. – Спр.170). З матеріалів фондів можна прослідкувати кількість прибулих у Львівську та Тернопільську області з Східних областей України станом на 1.01.1945 року. Так, у Львівську область прибуло.

Разом	12469
Партійні працівники	471
Комсомольські працівники	256
Працівники радянських органів	1599
Працівники с.г. и заготівельних органів	247
Працівники органів НКВС, НКДБ, прокуратури и суда	3473
Працівники промисловості, транспорта и зв'язку	2279
Працівники органів науки, охорони здоров'я, культури і мистецтва	2555
Інші працівники	1589

[2]

арк. 42; арк. 2, арк. 72-73].

Національний склад населення західноукраїнських земель змінювався також в результаті кадрової політики. До кінця 40-х років сотні тисяч людей приїхали сюди із східних районів України, Росії та інших тодішніх республік СРСР. Тільки вчителів до сільської місцевості було направлено майже 44 тис. чоловік. Хоча цей факт і можна пояснити значним розширенням мережі загальноосвітніх шкіл у повоєнний період, у той же час представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через нібито політичну неблагонадійність.

Недовіра до місцевого населення була визначальною рисою сталінської кадрової політики у західних областях України. Таке ставлення до місцевого населення, на нашу думку, не можна виправдовувати його боротьбою проти більшовиків. Сказати, що на боротьбу проти радянської влади повстало все населення західних областей України, було б явним перебільшенням. Частина населення, а серед нього і певні кола інтелігенції, виявила бажання співпрацювати з новою владою. Але більшовицька адміністрація в регіоні формувалася майже виключно з приїжджих – вони призначалися на всі більш-менш відповідальні посади.

Особливе місце в повоєнній кампанії ідеологічного «виховання» відводилося населенню західного регіону республіки і зокрема, західноукраїнській інтелігенції «Ми не можемо забувати, що з приєднанням західних областей України до складу населення республіки влилося кілька мільйонів робітників і селян, які не пройшли складного й важливого шляху боротьби за радянську владу та її зміцнення і тільки прилучаються до справи соціалістичного будівництва. Там лише починається ламання старих уявлень і виховання соціалістичного світогляду». – відзначалося в передовій статті «Більшовика України». У ній також наголошувалося, що інтелігенція західних областей виховувалася «в дусі буржуазно-націоналістичної ідеології та німецької орієнтації. Більшість її чесно служить народові, перебудовує свій світогляд. Проте частина її не відмовилась від своїх поглядів і, прикриваючись маскою лояльності до радянської влади, проводить і далі націоналістичну пропаганду» [2: арк. 54].

Починаючи з весни 1944 року на території звільненої від фашистських загарбників Західної України оголошується мобілізація військовозобов'язаних 1908–1926 років народження. В Львівській області з 5229 чоловік, які підлягали мобілізації, всього мобілізовано станом на 22 травня 1944 року – 4596 чоловік, що становило 87,9% від загальної кількості, де поляків – 16,55%, чехів – 0,66%, українців та інших національностей – 81,46% (національності 60 чоловік не вказуються, вони становлять – 1,33%). Всі призовники розбивалися на 5 груп: перша група – поляки, друга – чехи, третя – всі решта національностей, четверта – колишні військовослужбовці, які знаходилися в німецькому полоні чи в оточенні, п'ята група – відведені від призову в армію по політико-моральним міркуванням (колишні поліцейські, старости та націоналістичні елементи), яких НКВС не вважали за потрібне ізолювати. Такий розподіл робився для того, щоб поляки йшли служити в польське військо, а чехи – в чехословацьку народну армію. Контроль за ходом мобілізації здійснював обком КП(б)У (Ф. 3 – Оп. 1. – Спр. 93) [2: арк. 54].

Молодь непризованого віку направлялась на навчання в промислові райони України, зокрема на Донбас, на навчання в системі ФЗО (Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 461).

Велика увага приділялася забезпеченню нормальної безперебійної роботи промисловості Донбасу і пред'являлися серйозні вимоги в справі виконання поставлених перед нею завдань.

Однією з важливих умов успішної роботи і виконання завдань, покладених на промисловість Донбасу було своєчасне забезпечення шахт, заводів і фабрик кваліфікованими кадрами. Це завдання виконували школи ФЗО і ремісничі училища області, в які було призвано з Львівської області у вересні, листопаді 1947 року 1499 чоловік і зараховано в школи ФЗО для навчання різним спеціальностям.

З числа прибулої з Львівської області молоді самовільно залишили школи і поїхали додому 154 чоловік.

Ворошиловградським обласним управлінням Міністерства Трудових Резервів були прийняті міри до розшуку і повернення в школи самовільно тих, хто залишив навчання, в зв'язку з чим витрачалися велика кількість коштів і часу, на відрядження працівників шкіл ФЗО для повернення самовільно тих, хто залишив навчання. До того ж, заходи, які вживалися Обласним управлінням Міністерства Трудових Резервів, давали малий ефект, так як міськкоми, райкоми КП(б)У і місцеві органи влади не завжди сприяли в справі повернення і розшуку самовільно залишивших навчання, а часом приховували їх, видавали довідки про їх відсутність в районі, області та інше [2: арк. 3].

На практиці кількість молодих людей, які підлягали направленню на навчання та роботу в район Донбасу з Західної України була значно більшою, ніж планувалося. Так згідно плану, потрібно було направити 900 чоловік, а фактично з Львівської області виїхало 965 [2: арк. 158].

В період формування післявоєнного кордону СРСР в прикордонній смузі військовим командуванням проводилось відселення мирних жителів з так званої 800 метрової зони (Ф. 3 – Оп. 2. – Спр. 479).

Згідно листа начальника МВС від 2 II – 48 р. виконком Львівської облради депутатів трудящих повідомляв про стан відселення жителів з 800 – метрової прикордонної смуги по районах області: прикордонних військ станом на 7 лютого 1948 р.

Назви районів	Всього підлягало відселенню господарств	Відселено станом на 7 лютого	Залишалось відселити
Сохальський	391	344	47
Вел. Мостовський	229	190	39
Рава-Руський	465	262	203
Краковецький	181	165	16

[2 арк. 39].

Всі заходи щодо відселення контролювались обласним комітетом КП(б)У про що свідчать матеріали архівних справ. В матеріалах фонду вказано, що контроль здійснювався щоденно [2 арк. 43].

Переслідувань з боку радянської влади зазнали і представники різних релігійних конфесій, які висилались за межі Західної України, заарештовувались органами НКВС (Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 527).

Так, особливо ворожою вважалася діяльність релігійної секти «Єгови́стів» (на той момент секта нелегальна). В її складі було близько 1000 членів. Очевидно половина з них молодь, так як з 27 членів цієї секти, які були заарештовані в 1947 р. 14 чоловік віком від 18 до 23 років [2 арк. 9].

Таким чином, політика сталінського керівництва СРСР щодо західноукраїнського населення, підвалини якої були закладені ще у вересні 1939 р. в повоєнний час залишилася фактично незмінною у своїх основних рисах. Для цієї політики характерними були політична недовіра до місцевої інтелігенції, систематичні кампанії щодо її ідеологічного «виховання», насаджування на всіх більш-менш відповідальних посадах надісланої зі східних районів України та з Росії номенклатури, моральні та фізичні репресії по відношенню до галицької інтелігенції. Саме радянська номенклатура виступала провідником русифікації регіону, спричиняла розпалювання недовіри до місцевої інтелігенції та загальом усіх жителів західноукраїнського регіону.

Список використаних джерел

1. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.) - К.: Наукова думка, 1994. - 352 с.
2. Державний архів Львівської області (далі - ДАЛЮ) - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 93. - Арк. 42; Спр. 191. - Арк. 2; Спр. 76. - Арк. 72-73; Державний архів Тернопільської області (далі - ДАТЮ) - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 12-14; Спр. 93. - Арк. 54; Спр. 461. - Арк. 3; Спр. 461. - Арк. 158; Спр. 479. - Арк. 39; Спр. 93. - Арк. 43; Спр. 527. - Арк. 9.
3. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.) - К.: Наукова думка, 1994. - 352 с.

Mykola Syvuryu

DESCRIPTION OF THE MIGRATION PROCESSES IN 1944 AND MIDDLE 50TH IN ARCHIVE SOURCES OF TERNOPIL AND LVIV REGIONS

The article deals with the migration processes in the Western Ukraine, Lviv and Ternopil regions of post-war period in particular. It also defines the social-political factors which influenced the migration of the population.

УДК 94 (477)

Ольга Кобельська

ЖІНКИ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (XX СТОЛІТТЯ)

У статті на основі документальних джерел розповідається про участь жінок у національно-визвольному русі українського народу (XX ст.).

Найвищим ступенем у процесі багатомірного суспільно-історичного розвитку кожного народу є формування його національної самовиразності та створення власної держави. Проте, часто, коли вже визріли внутрішні передумови становлення національної держави, перешкодою на цьому шляху стають негативні геополітичні фактори зовнішнього характеру. Закономірний процес самоствердження нації у таких випадках ускладнюється і наступний його етап пов'язаний з національно-визвольною боротьбою, що, як правило, ведеться збройними методами. Таким чином, національно-визвольна боротьба кожного народу становить стержневу основу його національної історії. Визвольні змагання відображають глибоко повчальний зміст і є своєрідною історичною пам'яткою, в якій закарбовуються суспільно-політичні ідеали, світоглядні орієнтири, духовно-практичний досвід поколінь на їхньому шляху до незалежності.

Актуальність даної проблеми обумовлює ґрунтовне наукове дослідження різних її сторін. Одним з аспектів національно-визвольних змагань українців є питання участі жінок у визвольно-патріотичному русі українського народу.

З одного боку, можемо говорити про певну емансипацію українських жінок, які свідомо вступали в лави збройних формувань Українського Січового Стрільцтва, Української Військової Організації, Організації Українських Націоналістів, Української Повстанської Армії та нарівні з чоловіками вели боротьбу за національне визволення українства. Тобто, вони не вбачали статеву відмінність чи біосоціальні (стереотипізовані) ролі жінки та чоловіка перешкодою для участі жінок в народно-визвольному русі. З іншого боку, патріотична діяльність засвідчує високий рівень громадянської (жінки – частина українського народу, суспільства) та національної (жінки – власне українки, а не польки, єврейки і т. д.) свідомості українського жіноцтва.

Українки з розумінням та відповідальністю оцінили політичну ситуацію напередодні Першої та в час Другої світових воєн, і не залишились осторонь вирішення долі свого народу. Беручи участь у визвольних змаганнях українців, вони продемонстрували свій дійсний патріотизм, спрактикований на межі між життям і смертю. Зрештою, справедливо характеризував феномен жінки І. Тургенєв, який говорив: «Жінка не лише здатна зрозуміти самопожертву – вона сама вмінє пожертвувати собою». А самопожертва є свідченням найбільшого героїзму, благородності, любові до тих, заради кого вона здійснена, і відданості тій ідеї, в ім'я якої людина служить своїм покликанням і життям.

Отже, спробуємо розглянути доступні сторінки історії національно-визвольних змагань українського народу, власне з жіночим обличчям...

14 грудня 1912 р. у Львові відбулися Великі Жіночі Збори, на яких К. Малицька доповідала про «Політичне положення на теперішню хвилю», а Олена Степанів про «Завдання жінки на випадок війни». Українське жіноцтво заявило себе рішучим прихильником державницької ідеї і стало «під знак бойового клича» – «ми ждемо такої рокової лискавки, що вкаже нам наш власний шлях, до власної поведи цілі» [1: 27]. Незабаром частина жіночої молоді вступила до існуючих стрільцьких гуртків, з яких потім утворилась окрема жіноча чота при товаристві «Січові Стрільці II» у Львові. Інша частина жінок стали учасницями санітарних курсів, а управа жіночої організації приступила до збірки матеріальних засобів для потреб стрільцького руху.

18 лютого 1913 р. у часописах з'явилася відозва Комітету жіночої організації за підписом К. Малицької, Олени Степанів та інших шести діячок жіночого руху із закликом до

українського громадянства складати грошові внески на Фонд «Потреби України». Коли безпосередня загроза війни тимчасово минула, Комітет видав наступну відозву – Фонд «Потреби України» перейменовано на «Невгасаючий Фонд України». У відозві говорилося, що війна буде, або не буде, а потреби України будуть завжди. І зібрані кошти є призначеними на «той критичний час, коли український народ опиниться востаннє перед фатальним питанням: бути чи не бути?» [1: 28]. Велике почуття історичної відповідальності, глибоке розуміння становища українського народу, всеукраїнське соборницьке наставлення, бойовий, революційний ентузіазм та непохитна віра у перемогу української справи, – що з такою силою б'ють із кожного слова наведених вище закликів українського жіноцтва, – це один із найкращих доказів його історичної ролі в ті буремні дні.

На відозви Комітету жіночої організації українська громадськість охоче відгукнулася складаючи багатотисячні суми на бойовий фонд. В такий спосіб поклали тверду основу для здійснення великої ідеї: власними силами, власними засобами творити самостійне життя та за нього боротись. Коли у серпні-вересні 1914 року Легіон Українських Січових Стрільців вийшов на бойовий фронт, то за зібрані жіноцтвом кошти вояки могли протриматись перші кілька тижнів.

У збройних лавах Легіону УСС, який був створений з дозволу австрійських властей і в умовах війни прагнув добитися звільнення України, існувала окрема жіноча чота. Її безпосередніми організаторками були Ольга Басараб та Олена Степанів.

Уродженка Рогатинщини, Ольга Басараб створила на західноукраїнських теренах перші жіночі дружини Пласту. У ході Першої світової війни здійснювала добротинну і освітню роботу у Комітеті допомоги пораненим і полоненим у Відні та Комітеті допомоги цивільному населенню, за що була відзначена організацією Міжнародного Червоного Хреста [2: 47]. Ольга Басараб виконувала обов'язки секретаря амбасади українського уряду в Гельсінкі, а згодом у Відні до 1923 р., коли рада амбасади віддала Польщі протекторат над Галичиною.

Ольга організувала у Відні українські військові частини із демобілізованих вояків австрійської армії. Вона також належала до жіночих допомогових комітетів, була однією з організаторів, членом Головної Управи і скарбником Союзу українок у Львові [3: 89–247].

Коли 1920 р. виникла підпільна Українська Військова Організація, яка продовжувала визвольну боротьбу, Ольга Басараб стає в ряди борців. За дорученням УВО вона переїжджає на постійне місце проживання до Львова. 9 лютого польська поліція вчинила обшук на квартирі Басараб, виявила документи УВО: арештувала дячку. Допити Ольги Басараб вів комісар львівської поліції Кайдан. Вона не видала жодного прізвища, не зрадила жодної таємниці. У ніч з 12 на 13 лютого 1924 р. Ольга Басараб померла, скатована у в'язниці. Перед смертю вона написала власною кров'ю на стіні камери «Умираю замучена Помстіть!» [4: 6]. Похована героїня на Янівському цвинтарі у Львові. А як пише В. Подуфалій, у 20–30-ті роки аж до 1939 р. щорічно 12 лютого гуртки Пласту, «Просвіти», Союзу українок відзначали день пам'яті Ольги Басараб, закатованої у Львівській тюрмі «Бригідки» [4: 6].

Ольга Басараб стала героїнею, її ж доля – свідченням того, що життя звичайної жінки не позбавлене героїзму та самопожертви.

Друга співорганізаторка жіночої чоти УСС Олена Степанів записана в аналі історії як «легендарна дівчина-хорунжий» українського стрілецтва. Цікаво про неї розповідає М. Богачевська-Хом'як: «Першою жінкою в Австрійській монархії, яка зголосилась до військової служби, була українка Олена Степанів. Про неї широко писала вся австрійська преса, і віденські газети проводили з нею довгі інтерв'ю. На всіх інтерв'ю вона підкреслювала змагання українського народу за свої права.» [3: 60].

Будучи студенткою Львівської семінарії Українського Педагогічного Товариства Олена входила до таємної організації середньошкільників. Мета цієї організації – самоосвіта, знайомство з українською історією, соціологією, економікою. Багата бібліотека дала змогу ближче познайомитись із російськими революційними рухами з жінками Французької революції, основними засадами соціалізму, анархізму, поглядами Драгоманова [40: 20]. Олена була активною пластункою. Коли у грудні 1912 р. українки зібрались на

нараду. О. Степанів, від секції студенток, виступила «про конечну участь і працю жінки в політичній житті, про її роботу на випадок війни, про намагання допустити жінок до евентуальної Національної Ради, яка могла би повстати з вибухом війни» [5: 20].

25 січня 1913 р. на перших загальних зборах товариства «Січові Стрільці II» Олена Степанів увійшла до складу старшин і очолила жіночу соту. Жінки з усіма членами товариства давали присягу, отримували стрілецькі відзнаки. У листопаді 1914 р. стрільці вели бої у Карпатах. Їхню успішну участь невдовзі відзначив командир 55-ї дивізії генерал Гнат Фляйшман, який прибув до Лепону, щоб вручити Медалі Хоробрості II класу старшинам З. Носковському, Я. Струхманчуку, вистуну І. Андруху, хорунжій Олені Степанівні, а також Софії Галечко [6: 13]. У квітні-травні 1915 року відбулись героїчні бої за гору Маківка у Карпатах, в яких добре відзначились Свідерській, Сушко, Кучабський, Степанівна, С. Ріпецький з цього приводу зазначає, що героїчний виступ на бойовому фронті в рядах УСС старшини-жінки (Олени Степанівни) викликав «правдиві вислови загального подиву і звернув особливу увагу всієї тодішньої різнонаціональної преси» [7: 108]. Серед українського народу теж поширювалася думка про легендарну сотову, образ якої став символом патріотизму та героїзму.

Влітку 1915 року угорський воєнний кореспондент Франц Мольнар побував у Легіоні УСС. Він був здивований зустріччю з дівчатами-стрільцями і навіть підстаршинами, чого не було в австрійській армії. Франц Мольнар записав про О. Степанівну «Олена Степанівна, яка від початку війни стояла в перших рядах, є в російському полоні. 19-літньою вона не тільки кинулась у боротьбу за українську справу, але була теж активною в організуванні добровольців. Вона була провідником стеж. і незвичайно хороброю дівчиною» [6: 18].

Як військовополонену Олену заслали в Ташкент. І лише 12 січня 1918 р. хорунжу «визнали оправданою». Будучи членом Головної Військової Управи, О. Степанів бере участь в підготовці листопадових подій у Львові 1918 р. Під час боїв за Львів пройшла разом із Золочівською бригадою до Кам'янця-Подільського. Тут вчилася в університеті і працювала референтом преси в міністерстві закордонних справ ЗУНР. Захистивши дисертацію «Поділ і розвиток суспільства в Давній Русі до половини XIII ст.» і здобувши звання доктора філософії у Віденському університеті, О. Степанів повертається в Галичину, де викладає географію та історію в жіночій гімназії сестер-василіянок (1921–1939). Своєю науковою діяльністю (авторка понад 75 наукових праць) вона завжди поєднувала з громадською роботою.

Життя і діяльність О. Степанів є непересічним взірцем великої ролі української жінки в національно-політичній історії України першої половини XX століття.

Разом з О. Степанів до Легіону УСС вступили Анна Дмитерко, Софія Галечко, Віра Бабенко та інші дівчата й молоді жінки.

У своєму щоденнику від 11 вересня 1914 р. С. Галечко писала «Я на Закарпатті, в рядах січових стрільців. Дивний якийсь сон. – Вісім днів їзди поїздом, три дні голодівки, примусова мандра по Мукачеві від 3-ї ночі до 8-ї ранку та приїзд до Горонди – а тепер тихі зітхання слабих у шпиталі. Мої мрії здійснилися – працюю для України, йду кувати кращу долю. . Вперед! Вперед! Поломимо скали, переплинемо ріки, спалимо вогнем молоді душі всі твердині, всі замки, всі ворожі думки і діла» [6: 13]. Бойовий ентузіазм стрілецьких воячок був очевидним. Сама С. Галечко успішно відзначилась у перших боях Легіону УСС (в Карпатах): окрім бойової нагороди їй було присвоєно звання підхорунжої. У 1917–1918 рр. С. Галечко відбувала службу в запасній частині Лепону УСС, Коші Українських Січових Стрільців. Як пише С. Ріпецький, «жінка-старшина, хор Софія Галечко своєю активною і відповідальною участю в боях на фронті зацікавила світову пресу та придбала немалу славу молодій генерації українського жіноцтва та українському імені» [1: 108].

Із записних матеріалів Ф. Мольнара дізнаємось, що у рядах січових стрільців служили «панна Ірина Кузь . . Павлина Михайлишин, молода вдова і 17-літня Ольга Підвисоцька, що просто з семінарійної лавки пішла в поле – усі вони борються рама об рама з мужчинами. Про ці хоробрі дівчата знає ворог і поважає їх» [6: 18].

Окрім безпосередньої участі в боях значна частина жіноцтва працювала медсестрами, в адміністрації, завідувачами кухнями. Жінки влаштовували лікарні кухні притулки, збирали одяг і організовували прання, особливо для війська, щоб зменшити поширення тифу.

Важко сьогодні переоцінити роль і заслуги жіноцтва в ході національно-визвольної боротьби українського народу в першій чверті ХХ століття. Зазначимо, що естафету військово-патріотичного руху від воячок УСС перейняли активістки УВО, ОУН, УПА, УЧХ. Більшість із них у суворих обставинах дійсності яскраво спалахували на мить, і з такою ж зореносною силою, згасаючи, відходили за межу. Однак, для історії вони відіграли незамінну і самоцінну роль.

Героїчність української жінки виکارбовувалась складними реаліями буття українського народу – до 1939 р. вона була пов'язана з діяльністю українських націоналістичних організацій, а з початком Другої світової війни – з збройною боротьбою українців за національне визволення.

Складність ситуації в якій діяли оунівці та повстанці (боротьба на два фронти – проти більшовиків і фашистів) здавалось би унеможливлювала масову активну участь жіноцтва у змаганнях ОУН та УПА. Але у захопленій гітлерівською службою безпеки «Інструкції по пропаганді» ОУН знаходимо звернення до українського жіноцтва: «Тільки у власній державі українська жінка знайде істинне визволення і захист. Українська жінко! Боротися за те, щоби завойувати для себе державу. Будь всюди і завжди сміливою гордою дочкою свого народу» [7: 191–192]. Окрім ідеологічного підґрунтя це звернення базувалося на тій практичній підставі, що ще до початку Другої світової в діяльності ОУН жінки брали активну участь. Так, у 1933 р. до складу однієї із розвідувальних груп ОУН входили Дарія Гнатківська, українська політична діячка, член УВО, Катерина Зарицька, Марія Кос, Віра Свенціцька, Галина Недзвецька. Під час Варшавського процесу (1935–1936), політичного суду над членами ОУН, Д. Гнатківська була на лаві підсудних і засуджена до 15-ти років тюрми [8: 510]. На аналогічному львівському процесі (травень-липень 1936) серед ув'язнених 23-х оунівців були Дарка Федаківна, К. Зарицька, В. Свенціцька. Діяльність жіночих угруповань в рамках ОУН значно розширилась з початком війни.

Тоді ж провід ОУН затвердив Статут, в якому зазначалося, що «членом ОУН може стати кожний українець та українка. Дійсним членом є той, хто прийняв присягу» [9: 111]. Першочерговим завданням для проводу ОУН було створення мережі підпільних організацій в селах та містечках України. Жінки активно включались в підпільну діяльність ОУН. Це засвідчує, зокрема, «Повідомлення секретаря Тернопільського обкому КП(б)У Компанця секретарю ЦК КП(б)У Коротченку Д.С. . .», у якому говорилося: «Каждый районный провод (как и вышестоящий провод) имеет в своем составе отделы, следующие или референтуры: . . . б. Женработы (сюда же входят УЧХ)» [10: 106]. Жінки, члени ОУН, зобов'язувались нарівні з чоловіками виконувати завдання організації та дотримуватись статутних правил. У «Наказі членам ОУН про відповідальність за недодержання дисципліни», де вказуються принципові критерії виключення з ОУН (А – «зрада організаційної тайни», Б – п'янство серед членів ОУН»), під окремим пунктом «В» вичитуємо резюме: «Цей закон обов'язує як мужчин, так і жінок – членів ОУН» [11: 270–271].

На початку Другої світової війни ОУН розгорнула широкомасштабну «східноукраїнську акцію». Похідні групи ОУН здійснювали рейди у східні регіони України, щоб створювати там відділи ОУН і формувати соціальну базу для реалізації державотворчих процесів. Активними учасницями похідних груп були українські жінки, які здійснювали рейди як у складі загальних груп, так і окремими жіночими похідними групами. Про одну з таких груп розповідає В. Трофимович. У селі Медвеже-Ушко (біля Вінниці) деякий час перебувала жіноча похідна група на чолі з Уляною Дидою. Дівчата у недалечкому лісі вчилися «як обходитись з пістолем і як з нею стріляти». Вони «вистрілили усі набойки і створили таку стрілянину, що почув її аж у своїй квартирі Шухевич» [12: 74].

Про кількість та імена жінок, учасниць похідних груп дізнаємось із «Списків членів Похідних груп . . .» в яких зафіксована структура особового складу за ройовим принципом і призначене місце перебуванням оунівця. У «Списку членів Похідних груп, що відійшли на схід 17–19 липня 1941 р.», вичитуємо імена жінок: рій Шахрая – Гончаренко Галина

(направлена у м. Сталин). рій інж. Левицького-Кіляр Марія (Кам'янець-Подільський). Світлична Олександра (Дніпропетровськ). Головка Марія (Харків). Беспалова Марія (Полтава) [13: 245–246]. В «Літописі УПА» зафіксовано прізвище Наталії Винників, зв'язкової ОУН, учасниці похідних груп, яка у 1914 р. була заарештована радянськими репресивними органами і засуджена на «Процесі 59-х» у Львові до смертної кари. Згодом смертний вирок замінили на довічне ув'язнення. Серед обвинувачених на судовому «Процесі 59-х» окрім Н. Винників було ще 10 жінок. З приходом німецької окупаційної влади Н. Винників була звільнена з тюрми. Однак у 1942 р. за участь в українському русі Опору її заарештувало гестапо і розстріляло в Києві.

Учасницею похідних груп була і Уляна Целевич-Стецюк, після довголітня голова об'єднання жінок Оборони Чотирьох Свобід України (ОЧСУ) на теренах Америки та багато інших українок. Жінки жертвенно зносили труднощі й небезпеки під час походів на Схід. Одна з учасниць похідних груп згадує, що жінки як і чоловіки, несли важкі наплечники, переходили болотисті місцевості і річки вброд, не завжди обідали, ночували в льохах, а основне, були змушені переховуватись і підпільно проходити кордони повз застави гестапо і засідки радянських партизан. Вона ж розповідає про бесіди й дискусії із східноукраїнським населенням, у яких оунівці пропагували ідею створення самостійної української держави: «Людей уже знаємо, – лише авторка, – добре уміємо до них підійти, навіть молодь вже наша, бувають острі дискусії і то на високому рівні, але ми все перемагаємо і то не все розумовими аргументами, а просто чуттєвими, спонтанними, з глибини української душі...» [14: 247–251].

Зрозуміло, діяльність похідних груп ОУН на східноукраїнських землях ще виступала джерелом «націоналістичних» тенденцій, ніяк не вписувалась в рамки геополітичних доктрин радянської влади та гітлерівських окупантів, які намагались знищити український рух. В цьому і полягала діяльність іноземних спецслужб, котрі фіксували наявний рівень розвитку націоналістичного руху та здійснювали відповідні акції боротьби з українським підпіллям. У «Спецдонесенні наркома держбезпеки УРСР Савченка про діяльність українських націоналістів у східних областях України», зокрема зазначалося «Восени того ж року (1942 – О.К.) у Харків приїжджали емісари бандерівського центру Зіна Оксана і Степан» [15: 87].

Жінки-оунівці самовіддано працювали, ризикували і жертвували своїм часто юним життям, а ті, що залишались живими, ставали жертвами політичного терору, жорстоких репресій. Життєпис долі конкретних особистостей підтверджує цю героїко-трагічну тенденцію історичних реалій українського визвольного руху. Любов Гайовська (псевдо Рута, Ольга) 1923 р.н. була членом юнацтва ОУН від 1938 р. В українському підпіллі з 1942 р. Була членом референтури пропаганди ОУН на Львівщині (1945–1948). 28 січня 1954 р. Л. Гайовська загинула в оточенні спецбойовки МДБ у с. Скнилів Львівської області [16: 70–72]. Загинула в бою з військами НКВС і Любов Гнатюк (Біла) – обласна провідниця жіночої сітки Ковельщини, Волині (1941–1943) комендантка УЧХ ВО «Тури» (від літа 1943р.), член Штабу військової організації «Завихост» (від серпня 1944р.) [16: 73].

(Продовження статті у наступному номері)

Olha Kobelska

WOMEN IN THE NATIONAL-LIBERATING MOVEMENT OF UKRAINIAN PEOPLE (20th CENTURY)

On a basis of documents, the paper presents the analysis of the women's role in the national-liberating movement Ukrainian people in the 20th century.

УДК 94 (477)

Богдан Трофим'як

ГІМНАСТИЧНО-СПОРТИВНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПІД ТИСКОМ КОЛОНІАЛЬНИХ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ СИСТЕМ

У статті вперше в українській історіографії розкривається генеза карально-репресивних систем та їхній тиск на український спортивний рух (1891–1954 рр.) в добу трьох колоніальних режимів в Галичині.

*Ви, байдужі катів останніх,
Не забувайте вироків твоїх
Народ свій! В його аржанах виліз
Козачка кров пурхав і гуде!*

Василь Сиваченко

Український народ, поневолений впродовж століть російською, а відтак комуністичною імперією на Сході, новою Польщею та «новими визволителями» т. з. «золотого вересня» 1939 р. на Заході України, став об'єктом планомірної денационалізації, прищеплення народові почуття меншовартості з метою виховання психології раба. Завойовники, духовно збіднюючи та винищуючи національну еліту, намагалися переінакшити душу народу, щоб не зміг піднятися на новий щабель розвитку, будувати незалежну державу. Така ситуація веде до загрози безпеки України. Вона поглиблює залишкову колоніальну залежність від «старшого брата» на шкоду вихованню нової національно свідомої генерації українського народу, здатної побудувати Українську державу. Історично доказано, що духовно спустошений, бідний етнос без національного коріння ніколи не побудує міцної держави. Впродовж століть український народ отримував про себе викривлену інформацію. І сьогодні він дивиться на себе чужими очима в чужому дзеркалі. Допоки в народі немає можливості самому визначати свою історичну долю, доти він справді не знає, хто він і який він.

На превеликий жаль, і в умовах десятиліття так званої незалежності України можна почути заяви деяких державних мужів, нардепів про неспроможність і неспрацювання національної ідеї, спроби п'ятої колони реанімувати «Советський Союз» «попоані права» російської мови й таке інше. Адже ми вийшли з об'ємів імперії в дуже інфантильному стані як нація. Однак, значно гірше те, що ми й через 11 років перебуваємо в цьому ж таки стані. Поки що немає виробленої національної платформи, ґрунту державотворення. Йде лише проговорення, артикуляція. Ейфорична хвиля піднесення пройшла. Нація, яка пережила геноцид, зазнала стільки ударів впродовж століть й мала б уже зникнути з великим трудом відроджується. Вона стала на початок нового, дуже важкого шляху виходу з пустелі.

Генеза репресивних систем та їхнього тиску на спортивний рух. Тому актуальним є сьогодні дослідження ролі гімнастично-спортивних організацій як основного чинника національно-визвольного руху західноукраїнства та розкриття в цьому контексті генези репресивних систем, їхнього тиску на український спорт (1891–1954 рр.) в добу трьох колоніальних режимів Галичини.

Власне, ідеї самостійності, соборності України зароджуються і поширюються вже до Першої світової війни серед молоді масових руханкових організацій «Сокол» (1891), «Січ» (1900), «Пласт» (1911) чільними Провідниками сокольсько-сичової, пластової ідеї ще 1900 року Льонгином Цегельським, Іваном Франком, Михайлом Грушевським, Степаном Рудницьким на Заході, Миколою Міхновським, Іваном Луценком, Софією Русовою, Христіною Алчевською, Дмитром Донцовим та іншими на Сході України.

Симптоматичним було те, що генеруюча ідея незалежності в руханково-спортивних організаціях підневільної, недержавної нації в колоніальний період виходить за межі Га-

личини на всеукраїнський простір. Вона стає потужною консолідуючою національною силою на подальшому шляху духовного відродження українського народу, формування національної ідеї, його героїчних і трагічних Визвольних змагань 1914–1920 рр., руху Опору 1920–1954 рр.

В час формування державних концепцій молодіжної політики, ідеології Збройних сил України, піднесення освіти та культури, фізичного виховання та спорту на національних підвалинах дослідження даної теми має не лише історичну й науково-теоретичну, а також актуальну політичну та практичну значимість.

Сьогодні, на основі досліджень у цьому контексті, не викликає подиву те, що впродовж двох останніх століть організований молодіжний гімнастично-спортивний рух західноукраїнства тримали під постійним наглядом і чинили перешкоди його розвитку окупаційні владні структури. Зокрема, Австро-Угорщина (і особливо привілейована польська шляхта) в 1891–1914 рр., польська держава в 1919–1939 рр. та карально-репресивна система тоталітарного комуністичного режиму нової імперії – Радянського Союзу.

Ці три періоди колоніальної доби в гімнастично-спортивному русі українського галичанства заслуговують бути предметом окремого фундаментального дослідження, оскільки за ґратами каральних систем загинули тисячі героїв-вчителів. Наша мета – показати сьогодні їхні обличчя справжніх борців за волю Української Держави, а пам'ять увіковічнити в граніті (Олена Степанів, Ольга Басараб, Адам Коцко, Федір Черник, Роман Шухевич, Іван Боберський та інші).

М. Грушевський – однодумець і сучасник І. Боберського-Батька сокільського спортивного руху провідника його ідей на практиці визначає роль Галичини як Українського П'ємонту, в останні двадцять років ХІХ століття, що робилася «центром українського руху, арсеналом відродження українського народу», окреслює водночас і роль у цьому процесі сокільства. В статті «Сучасне сокільство і наука нашої минувшини» він писав: «Щоб сокільські, січові організації могли похвалитись не гімнастичною вправністю, фізичною силою і вишколенням своїх членів, але також їхніми великими культурними і моральними прикметами – се повинно бути провідною зіркою сокільству в будучих десятиліттях, а бажання кожного чесного сина України будуть супроводити його на цьому шляху».

Ось чому, з боку репресивно-каральних систем трьох окупаційних режимів була така пильна увага до діяльності створених галичанською інтелігенцією масових гімнастично-спортивних товариств. Саме вони стали основним підґрунтям для формування найгуманніших в Європі недержавних збройних сил – лєгону УСС, УГА, потужним чинником пробудження національної свідомості й гордості молодого покоління в добу чужоземної займанщини. Тому боротьба окупаційних режимів з молодіжним гімнастичним рухом тривалий час була основою колоніальної політики.

За 52 роки влади Рад, єднання зі «старшим братом» було знищено ті духовні національні надбання, започатковані на терені фізичного виховання ще «Руською Трійцею» І. Франком, його синами Петром і Тарасом, М. Павликом, І. Боберським, К. Трильовським, Греко-Католицькою Церквою на чолі з митрополитом А. Шептицьким та іншими. Так звана «спортивна політика» тоталітарної комуністичної імперії була поставлена на службу пропаганди соціалізму, його переваг над іншими політичними системами, виховання рабської психології, що в кінцевому розумінні вело до духовної й тілесної деградації українського народу. З приводу цього на особливу увагу заслуговують дослідження щодо підвищеної активності в пошуках нових, витончених, підступних і жорстоких засобів та методів репресивних систем колоніальних режимів у відповідності з зародженням, розвитком українського гімнастично-спортивного руху та його вагомості у вихованні національної свідомості, участі у визвольних змаганнях народу, боротьбі за волю України в умовах Австро-Угорщини, Польщі, тоталітарного більшовицького геноциду країни Рад.

Розвиток та утвердження масових молодіжних організованих руханково-спортивних організацій галичанства викликав у поневолювачів краю тривогу і занепокоєння небезпідставно. Адже в історії сусідніх слов'янських народів, зокрема в чеському визвольному русі, сокільське гімнастичне товариство вважають головною рушійною силою, що відіграла провідну роль у справі пробудження, виховання національної свідомості.

об'єднання молоді до боротьби за визволення з-під колоніального іга, розпаду Австро-Угорської імперії, та завоювання своєї державності.

Засновник чеського товариства «Сохіл» (1862) професор Мирослав Тирме писав «Ми не хочемо бути матеріалом-добрином для інших культур, нам хочеться жити вільно в благородному змаганні з іншими народами з девізом «Зі щитом або на щит.» [2: 4]

Чеські сокільські ідеї знайшли благодатний ґрунт на поневолених землях Галичини, на той час умовно поділеної на східну (українську) і західну (польську). Наближена до уряду польська шляхта, з числа якої призначався намісник імперії в Галицькому краї, зосереджувала у своїх руках всю адміністративну владу. Безмежне і свавільне панування польської шляхти протягом 500 літ поставило українців Галичини на грань фізичного винищення й денационалізації. Шовіністична польська шляхта заперечувала існування окремого українського народу, нації, мови «Не було українського народу, русини то тільки відлом польського народу, а мова руська – то наріччя мови польської» – твердила в той час польська преса – Але за даними першого перепису 1773 року у східній частині Галичини на той час проживало українців – 71 %, поляків – 22 %, євреїв – 7 % [3: 43]

Українське селянство, що становило переважну більшість населення краю, штучно підштовхувалося польською шляхтою, давно випробуваним методом, до духовної та фізичної деградації, денационалізації засобом планового цілеспрямованого споювання. На кожне українське селище 1869 року припадало в середньому по 4 корчми, а в селі Купчинці поблизу Тернополя, в якому було організовано перше у краю сільське сокільське товариство (1891 р.), до його заснування діяло аж 8 корчм [4: 163]. Після двох років діяльності сокільського гнізда на чолі з відомим галицьким поетом, побратимом І. Франка, П. Думкою, їх залишилося тільки 4.

Прикладом зворотньої дії, в цьому контексті, може служити Волинь початку ХХ століття. Особливу тривогу щодо денационалізації та духовної кризи молоді викликав Волинський край, відділений поляками штучним кордоном від Галичини і після 1920 р. Завдяки політиці насадженого алкоголізму цілеспрямованого споювання, серед молоді панували темнота, неграмотність, грабунки та бійки. На території краю не було засновано майже жодних українських гімнастично-спортивних товариств і клубів, крім польських та єврейських, і це не випадково. За рівнем пияцтва Волинь займала одне з перших місць серед регіонів Польщі. Лише в січні 1930 року в Луцьку було продано 14 вагонів горілки на суму 420 тисяч злотих. За деякими підрахунками виходило, що в краю щороку випивалося горілки майже на 50 млн. злотих [5: 83].

Здійснюючи повний політичний контроль над галицькими українцями, шляхта 1867 року проголосує в Галичині польську мову урядовою (замість німецької), Львівський університет стає польським і в тому ж році у Львові засновується гімнастичне товариство «Сокул», що стає колыскою всепольського сокільського руху і форпостом польськості, полонізації та колонізації на східних «кресах» (Західній Україні). На 1909 рік у Західній Україні в семи сокільських округах свою шовіністичну, асиміляторську діяльність проводили 20 тисяч членів 150 гнізд польського товариства [6: 8]. Тому не випадково, що протягом 1908–1909 рр. з виділених сеймом 25500 корон субсидій, спеціально на розвиток сокільського руху в Галичині, українському сокільству перепало лише 1500 корон [7: 53].

Здавалося, що віками гноблені, відірвані від материнського ложа галичани нескоро зможуть заявити про свою людську гідність, національну приналежність. В такі критичні моменти в історії народу вкрай була необхідна поява рушійної сили, певних постатей, які б повели за собою народ. Такими провісниками нової доби, що започаткували національне відродження й водночас, спричинилися до історичного гімнастичного січового сокільського руху були засновники громадського культурно-просвітнього гуртка відомого в історії як «Руська Трійця». Вони передали естафету відродження новому поколінню галицьких українців на чолі з Іваном Франком, його синами Петром і Тарасом, М. Грушевським, І. Боберським, К. Трильовським, С. Горуком, С. Гайдучком, М. Павличком, О. Тисовським, р. Дашкевичем, митрополитом А. Шептицьким, оо. І. Гриньохом, В. Лабою та ін. Було започатковано вступ в новітню добу галичанства наступної генерації, національного відродження, характерною рисою якого виступало сприяння становленню і масовому поширенню мережі сокільсько-січових, пластових, лугових товариств, спор-

тивних організацій та клубів у всіх куточках краю на протипагу підступній карально-репресивній державній машині. З цього приводу Т. Франко наголошував: «Справи стоять тепер так, що або весь український народ буде організований на безпартійній основі сокільства, або ще сто літ сидітиме в неволі. Відродити широкі маси селянства і виховати нове сильніше покоління могла лише руханка» [8]. Велику надію на українські сокільські товариства покладав М. Грушевський: «Завдання організацій сокільських, – відзначав він, – послужити великому ділу будови нової України – без панування і поневолення України свobodної від неволі політичної, суспільної і духовної» [9].

Теоретичні засади М. Грушевського щодо потреби розвитку, вдосконалення та впровадження сокільської ідеї на практиці стали особливо відчутними в 1901 р., коли до лав сокільства у Львові вступив молодий енергійний вчитель філології і руханки І. Боберський – майбутній Батько-Творець сокільського, спортивного руху, видавничої справи, справжній реформатор не лише галичанської, а усієї української фізичної культури. «Нарід, що не має, не плекає фізичної сили, не може існувати, не може жити і нидіє. Головна сила йде від громади», – писав І. Боберський [10–13]. Його сокільська руханка з гаслами «Ні зиску, ані слави», «Одиниця ніщо, ціле – все» мала за кінцеву мету виховати дисциплінованих, міцних, відважних борців за краще майбутнє своєї нації. Невипадково І. Боберський з цією умовою спільно зі своїм учнем С. Гайдучком ще до Першої світової війни впроваджує п'ятизмаг (п'ятиборство) – комплекс практичних вправ життєво необхідних для кожного учасника сокільських змагань. П'ятизмаг не мав нічого спільного зі спортом з його індивідуальним, інтернаціональним та меркантильним характером, що в кінцевому рахунку був націлений на рекорд будь-якою ціною. Тому система сокільської руханки, за задумом ініціаторів, це зовсім не спорт, а вагомий чинник національного виховання.

Одним із яскравих свідчень практичного підтвердження сокільських ідеологічних засад була довготривала трагічна боротьба галицької молоді за український університет у Львові, що викликало репресивні дії з боку намісництва, адміністрації міста, польських шовіністів. Для прискорення заснування українського університету 30 червня 1910 року в залі львівського «Сокола» зібралось на нараду 600 українських студентів, які ухвалили провести о 7 годині ранку 1 липня 1910 року в університеті нелегальне віче на знак протесту. Проінформована поліція почала в університеті стрілянину. При цьому, було заарештовано 120 студентів та вбито Адама Коцка – студента III курсу університету, члена товариства «Сокол-Батько» з 30 липня 1908 року. В траурній процесії похорон А. Коцка взяли участь в сокільських одностроях делегації «Сокола» зі Львова, Рогатина, Станіславова, Тернополя, Суховоли та інших міст і врешті решт вона переросла в антидержавну антипольську демонстрацію. Над домовиною виголосив промову заступник голови Старшини «Сокола-Батька» І. Боберського відомий публіцист, студентський громадсько-політичний, державний діяч, адвокат Л. Цегельський [11, арк. 4,5].

Адміністративна влада намісництва у Львові, що перебувала в руках польської шляхти, не зупинялася у виборі засобів боротьби з масово поширеним сокільсько-січовим рухом. Зокрема, намісник імператора Франца-Йосифа в Галичині, т. з. «князь» галицького краю з 1902 року, наближений до цесаря граф А. Потоцький, завдяки своєму винятковому впливові при цесарському дворі у Відні, особливо прославився нечуваним свавільством та всевладністю під час кульмінаційного розвитку січового гімнастичного руху в Галичині, який береться нищити з надзвичайною енергією. Завдяки близьким стосункам своєї красуні-мами з цесарем Францом-Йосифом, А. Потоцький отримав від нього найвищий орден «Золотого Руна», мав неабиякий вплив на уряд. Його ще називали вцікоролем Галичини.

За вісім років існування (1900–1908) кількість січово-сокільських товариств зросла до 400. Масовий розвиток та поширення січових товариств привернули увагу графа – ворога «Січей» – з його заявою: «Я повинен знищити «Січ». Як шовініст і жорстокий мучитель українського народу він говорив про нього: «Може навіть смердюче бидло до мене йти на аудієнцію – лиш би говорило по-польськи».

Січовики зі Старих Богородчан, що на Станіславщині, 1903 року писали до Головного Січового Комітету д-ру К. Трильовському: «Що ворогами Січей є всі місцеві поляки, як»

доносять старости повіту про кожен крок членів «Січі», а за ношення стрічок січовиків було оштрафовано на 70 корон [12].

Комісар поліції Калуського повіту 7 вересня 1906 року заборонив існування кращої в повіті «Січі» села Хотиння та конфіскував січові стрічки, козацькі шалки й прапор за доносом єврея, що тримав у селі корчму, бо внаслідок діяльності «Січі» селяни забували про горілку й обминали корчму, а в її власника сохла кишеня [13: 30–35].

Але всьому приходить кінець. У квітні 1908 року Мирослав Січинський, високий симпатичний 21-річний студент університету, член товариства «Січ» вбиває графа в його резиденції [14: 15].

Привертає увагу і той факт, що з сокільсько-січовими організаціями вели запеклу боротьбу не лише антиукраїнські внутрішні сили – польські шляхтичі, а й поширені тут і підтримувані морально і матеріально царською Росією москвофіли, що обсіли Галичину. Це яскраво проявилось під час окупації Галичини і Буковини російськими військами в 1914–1915 роках, ворожого ставлення царської влади до всього українського національного життя. В липні 1914 року штаб діючої армії видав документ для широкого ознайомлення офіцерів, в якому вказувалося на військове, національно-політичне значення сокільсько-січового руху Галичини, його розвиток і поширення як «целого мазепинського движенья». В ньому надавалися характеристики керівників гімнастичних товариств та їхні домашні адреси. Царський уряд, на основі заздалегідь заготовлених москвофілами списків, відправив до Сибіру немало національно-свідомих галичан, провідників зизвольного руху, в т. ч. митрополита Андрея Шептицького, сокільського дяча М. Заячківського і сотні інших. Основна частина провідників, членів гімнастично-спортивних товариств зголосилася на той час до Українського Січового Стрільцтва. А мрією російських шовіністів було і залишається якнайшвидше «водрузити трехцветное русское знамя» на вершинах Карпатських гір [15: 31].

У міжвоєнну польську добу Перша світова війна привела до розпаду Австро-Угорської імперії, а героїчна боротьба українського народу в 1918–1919 рр. у визвольних змаганнях за свою державу закінчилась перемогою поляків. Новою окупаційною владою було заарештовано за період 1919–1920 рр. близько 100 тисяч осіб. Термін «українець» було заборонено, а в 1920 р. українській Галичині дано офіційну назву «Східна Малопольща» [16: 7]. Силою польських військових команд, жандармерії, поліції, членів терористичного військово-спортивного «Звйонзку Стшельцув» (Союзу Стрільців), створеного у Львові ще в 1910 році самим Ю. Пілсудським, відбувалося переслідування всього українського життя, нищення культури, економіки, церкви. Заборонялося відродження сокільсько-січових, пластових товариств, спортивних клубів. Арештовували кожного восьмого українця, хто був національно свідомий, належав до УСС чи УГА. Лише у Львові було ув'язнено 612 священиків. Серед них був і перемиський єпископ, визначний культурно-освітній, сокільський дяч краю Й. Коциповський, перший керівник тіловиховання у львівському «Соколі», який в 1896 році склав іспит на вчителя руханки в Празі [17: арк. 6]. В той же час, шовіністичні ідеї на терені галицького сокільства утверджували і поширювали польські ксьондзи. Зокрема, львівський біскуп (релігійний сан) Бандурський, посвячуючи польські спортивні споруди, наголошував в промові до членів «Сокула» на тому, що західноукраїнські землі – «це польські рубежі і поляки повинні бути на них господарями» [18: арк. 7, 46].

Особливу активність проявляв військово-спортивний «Союз Стрільців», значно поширений в галицькому краю. Зокрема, лише на території Тернопільського воєводства 1939 року «Союз» чисельно зріс до 12139 членів у 633 відділеннях, в яких було ще й 487 жінок [19: арк. 15, 17, 20]. Загони «Стшельцув» спільно з іншими карателями були використані в ганебні найчорніші дні т. з. «пацифікації» (умиротворення) восени 1930 року, що проявилось в знущанні над українським населенням членами сокільсько-січових, лугових, спортивних товариств, клубів, товариств «Просвіта» та ін. З цього приводу громадяни села Глібова Скалатського повіту Тернопільського воєводства, у скарзі до воєводи на членів сільського «Союзу Стрільців» жалілися, що останні у вересні-жовтні 1930 р. тероризували молодь товариств «Сокол», «Луг», а голова «Союзу» Ю. Напівайко заявив, що будуть нападати напоодиноких активістів товариств, щоб усіх вирізати [20]. В

селі Дороговичі Бібрського повіту на Львівщині учасники екзекуції до смерті побили молодого селянина Андрія Ковальчука, який, упавши на землю, почув такі слова «За політику, за «Соколи». Взагалі, під час «пацифікації» у краї було заарештовано понад 2 тисяч українців [21: арк. 42, 43]. Як підтверджують архівні матеріали та сокільська преса підступні чорні сили, налякані масовим розгортанням сокільського руху, не зупинялись і перед фізичною розправою з провідними членами сокільсько-січових пластових товариств. В липні 1929 року були підступно вбиті чотар сокільського гнізда с. Язовиця Руська Каменко-Струмилівського повіту Тернопільського воєводства Олексій Литвин, а в містечку Холосів Радехівського повіту – заступник начальника вишколу товариства «Сокіл» Микола Білозір.

«З-поміж сокільської сім'ї, – сповіщалося в некролозі часопису «Сокільські Вісти», – відійшов тихий, спокійний сокільський працівник, повний сил і надії на майбутнє. Він користувався великою пошаною як ремісник, був взірцевим соколом для всіх інших. Неважко здогадатися, що то була рука вбивці із військово-спортивного «Союзу Стрільців» [22: арк. 26, 54].

Ольга Басараб. Про Ольгу Левицьку-Басараб – «Жінку з легенди», «Великомученицю», «Останні хвилини Ольги Басараб» – її 34-річне життя та смерть знали в країнах Європи, Азії, Канади і США, де в свій час про неї подавали публікації провідні видання світу. Нею гордилася вся українська еміграція, а її іменем названо різні громадські організації і товариства. В рідному краю впродовж майже 70-ти років окупаційних режимів про неї заборонялося й згадувати.

Хто ж вона, ця нескорена галичанка, прапор нації, про яку так мало знає наша сучасна українська молодь і через 11 років незалежної України?

Народилася Ольга Левицька-Басараб 1 вересня 1889 року в с. Підгороддя поблизу Рогатина на Івано-Франківщині в сім'ї священника Михайла Левицького. Виходець із давнього галицького роду священників, він вів активну боротьбу проти полонізації і русифікації (москвофільства) Галичини. Глибоке релігійне і патріотичне виховання сприяло духовному гарту, позначилося на характері Ольги та її брата Северина, пізніше «Сірого Лева», начального отамана галицького Пласту, проф. С. Левицького.

1909 року Ольга в числі перших галичанок виїхала зі своїми подругами до Відня на студії, з головою поринає в суспільно-громадську роботу, стає активним членом студентського товариства «Січ». Навчається на юридичному факультеті Віденського університету. Тут вона знайомиться з відомими тоді політичними діячами – студентами Віденського університету Дмитром Донцовим, Остапом Грицаєм, Никифором Гирняком, майбутніми Провідниками, теоретиками та організаторами галицького січового, пластового руху, до гурту яких і вливається Ольга.

Була небайдужою до сокільсько-січового пластового руху, його проблем, організації, національного виховання в них молоді. Записується до гімнастичного товариства «Сокіл» у Львові. Разом з Оленою Степанів бере активну участь в організації жіночої дружини «Пласт», залучаючи до цієї справи широкі маси студентів і молодих робітників [23: 165–176].

З початком Першої світової війни Ольга разом з Оленою Степанів організовує першу жіночу стрілецьку соту українського війська, де було 33 дівчини. Командиром призначають Олену Степанів. Як член «Жіночого Комітету» Ольга Басараб бере активну участь з головою Комітету Константиною Малицькою у зборі грошей на потреби легіону УСС і передає 9 тисяч крон Бойовій Управі.

Після розпаду Австро-Угорщини та створення УНР Ольга Басараб до листопада 1918 року працює в українському посольстві в Хельсінкі, і за дорученням уряду ЗУНР до 1922 року радником посольства у Відні. У 1922 р. за дорученням Євгена Коновальця вона їде в Галичину для налагодження зв'язків між керівництвом УВО та крайовими організаціями. До її львівської квартири сходяться всі нитки закордонних і крайових зв'язків УВО.

9 лютого 1924 року польська поліція зробила обшук в будинку, де проживала Ольга Басараб. Знайшовши документи УВО, її заарештовують і поміщають в камеру-одиночку № 7 в тюрмі по вулиці Яховича, 3 у Львові. Після трьох днів страшних тортур, що засто-

совував до неї слідчий – начальник міської державної поліції м. Львова комісар Кайдан, вона не витримала і в ніч з 12 на 13 лютого 1924 року загинула, але не видала таємниць підпільної праці.

Із уст в уста передавалися слова її прощального заповіту, видряпані на стіні камери «За кров, за сльози, за руїну верни нам, Боже, Україну», а нижче – «Вмираю, замучена помстись».

Життя і смерть Ольги Басараб – взірць служіння ідеї: своєму народові ім'я її живе і житиме вічно. Вона боролася і віддала життя, мріючи про час, коли впадуть кайдани рабства з українського народу. І цей час настав.

Нищення спортивних споруд та організацій Крім масових терористичних акцій фізичної ліквідації провідних діячів гімнастично-спортивного руху, польські шовіністи вдавались ще й до нищення українських спортивних споруд, вбачаючи в них небезпечні об'єкти щодо порушення громадського спокою, безпеки держави. Вони розуміли, що збудовані на кошти з пожертвувань українства Галичини і діаспори ці споруди є центром не лише спортивних змагань, а й усього національного культурно-просвітницького відродження українців краю. Зокрема, в ніч з 2 на 3 листопада 1928 року польські студенти спільно з «Стшельцями», приурочивши акцію вандалізму до 10-ї річниці ЗУНР, підпалили трибуни спортивної площі «Сокола-Батька» у Львові, яка за спортивними вимогами, обладнанням і масштабністю перевершувала всі інші польські та єврейські споруди Львова. В свій час товариство «Сокол-Батько» не отримало на її спорудження жодної матеріальної допомоги від адміністрації Львова. Водночас, польські і єврейські спортивні товариства отримали від львівської управи багатотисячні субвенції (фінансової допомоги). Подібний акт вандалізму було вчинено й у Станіславові, де шовіністи знищили домівок «Сокола-Батька».

Попри вищезгадані акції польський уряд 26 вересня 1930 р. вдається до розпуску спортивно-патріотичного товариства «Пласт» із суворою забороною його подальшої діяльності, та воно дальше діяло на нелегальних засадах. Цей акт заборони був спланований заздалегідь і завдавав відчутного удару по підготовці українських національних кадрів. Адже 80 % вихованців «Пласту» були при керівництві в українських освітніх, економічних, культурних, наукових, руханково-спортивних установах краю. Серед них С. Бандера, Р. Шухевич, П. Франко, Г. Коссак, О. Степанів, Б. Кравців, Н. Гірняк, С. Левицький, О. Тисовський, Р. Сушко, К. Зарицька, М. Лебідь і сотні інших. Жертвами польських шовіністів стали пластуни Д. Данилишин і В. Білас страчені у львівській в'язниці 23 грудня 1932 року.

Згідно з рішенням уряду львівського воєводства, було заборонено діяльність і розпущено 4 серпня 1937 року Український Спортивний Союз (УСС) його організації і клуби, які не належали до польських державних спортивних союзів. Серед них Український Студентський Спортивний Клуб, редакція часопису «Спорт», СК «Богун» у Львові, «Плай», «Український Робітничий Спортивний Клуб» та інші. Польська адміністрація мотивувала розпуск УССоюзу тим, що він загрожував безпеці й громадському порядку держави, і в ньому панують вкрай націоналістично настроєні елементи [24: 138].

В роки комуністичного режиму.

Ми не сперечаємося, що дійсно навчилися мистецтву... політичній поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано

(З доповіді Л. Кагановича на IX з'їзді КП(Б)У, 1926 р.)

До середини 1937 року на Соловках зібрано весь цвіт української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіп

(С. Підгайний Українська інтелігенція на Соловках Спогади 1933–1941 рр. – Новий Ульм 1947 – С. 29–30)

Треба вказати, що після т. з. «золотої осені» 1939 року й більшовицький тоталітарний геноцид не обминув гімнастично-спортивний рух Галичини і порівняно з польськими репресіями був набагато підступніший та жорстокіший. Переважна більшість провідників спортивних товариств, клубів, гімнастичних організацій та національно свідомі, активні спортсмени потрапили під колеса більшовицької репресивної машини. Всі вони ще до «визволення» були внесені у списки українських буржуазних націоналістів, «ворогів народу» і

більшовизму контрреволюціонерів агентів міжнародних імпергалістичних розвідок і т.п. А вже в довоєнні роки в масових товариствах проводилась велика національна робота – йшло постійне формування національної свідомості й самоутвердження української молоді, активного протистояння польському шовінізму. Лише самі назви спортивних клубів – «Україна», «Тризуб», «Богун», «Пролом», «Довбуш», «Поділля» і т.д. – говорили про зміст і національне наповнення їхньої діяльності. Перемоги СТ «Україна» та інших клубів над елітарними польськими футбольними дружинами робили свою справу і в утвердженні національної ідеї.

Зрозуміло, що така діяльність розцінювалася вже прорадянською системою як ворожа і небезпечна для неї, бо навіть футбольні гри були більш політичними, ніж спортивними. Життя дев'яти гравців футбольної дружини СТ «Україна» (Львів) було обірване у розквіті сил польськими шовіністами, більшовиками і нацистами.

Трагічно склалася доля першого голови СТ «Україна» (1911) Матвія Івановича Яворського (1885–1937), сина селянина-батрака із с. Корчин, випускника Львівського університету (1910) доктора політичних наук (1912), який володів дев'ятьма іноземними мовами. Старшина легіону Українських Січових Стрільців з 1929 по 1932 рік академік Всеукраїнської Академії Наук, повіривши в «більшовицький рай» він був першим у списку 134-х ув'язнених – «українських буржуазних націоналістів» засуджених особливою трійкою НКВС до розстрілу.

9 жовтня 1937 року Особлива трійка управління НКВС по Ленінградській області розглянула справу 134 ув'язнених – «українських буржуазних націоналістів» і нашвидкоруч усіх засудила до найвищої міри покарання – розстрілу. Список відкривав М. Яворський, далі йшло чимало галицьких інтелігентів, видатних науковців, колишніх старшин УСС, УГА, засновників західноукраїнського спортивного, сокільського, пластового руху: П. Демчук, В. Дідушок, Л. Курбас, В. Олійник, академік С. Рудницький. Усіх було страчено 3 листопада 1937 року на честь 20-річчя Жовтневої революції [25: 242].

24 грудня 1936 року, майже за рік до розстрілу, М. Яворський при зустрічі з агентом-провокатором соловецького табору на прохання останнього допомогти йому написати заяву про помилування відповів: «Щиро Вам раджу не принижуватися перед червоними варварами. Все одно не помилують, а коли б і помилували, то будучи на Вашому місці, я би відмовився від цієї пільги. Особисто я написав заяву-листа, в якому заявив, що сам я із табору не вийду. Я не хочу бути на волі, знаючи, що кращі сини України томляться в Соловецькому мішку. Я розділю з ними чашу горя до кінця, як вірний син своєї матері України» [26: 402].

В липні 1941 року були розстріляні більшовиками у львівській в'язниці останній довоєнний голова (1935–1937 рр.) коаіового Українського Спортивного Союзу (Львів) д-р Орест Радловський і голова СТ «Україна» д-р Олександр Левицький [27: 154–156]. Жертвами більшовицьких репресій стали С. Горук – отаман легіону УСС, начальник штабу УГА, співзасновник «Сокола-Батька», перший керівник Сокільського стрілецького куреня. Був страчений в холодному Білому морі біля Соловецьких островів Син Великого Каменяра Петро Франко – один із фундаторів пластового руху, товариства «Сокіл», тенісу, засновник галицької авіації, командир авіаполку УГА, загинув від кулі радянського охоронця потягу біля станції Прошова на Тернопіллі в 1941 році [28: 12, 29]. Біля тисячі в'язнів знищили енкаведисти в Дрогобицькій тюрмі. Від їхніх рук тут загинув полковник УГА Іван Чмола – один із засновників пластового руху, стрілецьких товариств у Львові, викладач гімназії [29: 18]. Жертвою репресій став і один з найактивніших членів тернопільського «Сокола», начальник вишколів, душа товариства його поет і композитор, правник, батько двох синів, Артем Луговий – розстріляний в Тернопільській в'язниці 29 червня 1941 року. Не обминула московсько-більшовицька каральна система членів та керівників УСТ «Поділля» – одного із провідних і найстаршого в Галицькому краю спортивного товариства. Його керівний склад, а саме професор Ілярій Брикович, лікар Осип Дзядів, Теодор Мисюк, Володимир Чубатий вивезені у Сибір, там і померли. Кращим боксером товариства Йосипу Луковичу та Володимиру Новицькому вдалося пережити морок ГУЛАГу.

Василь Охримович – член Проводу ЗПОУН, УГВР, спортивний організатор молоді Тернопілля в 1935–1939 рр. (24.05.1914 – 16.05.1954).

19 травня 1954 року о шостій годині ранку київське радіо передало таке повідомлення: «У військовому трибуналі Київського Військового Округу (КВО) Цими днями військовий трибунал КВО розглянув справу про обвинувачення захопленого органами державної безпеки Української РСР шпигуна-парашутиста американської розвідки буржуазного націоналіста Охримовича Василя Остаповича, одного із ватажків ОУН. Військовий трибунал КВО присудив Охримовича В. О. до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконано».

Не доживши вісім днів до свого 40-річчя, Василь Охримович, як провідний член організованого українського революційно-визвольного руху, не зламався душею і тілом, не піддався на пропонувану провокаційну співпрацю з КДБ, за що його й розстріляли. Член Проводу ОУН, співзасновник і член Української Головної Визвольної Ради (УГВР) і її Закардонного Представництва, в ранзі майора-політвиховника УПА, як член Проводу ОУН з 1951 року, керував Карпатським Краєм, був нагороджений УГВР «Золотим Хрестом бойової заслуги» II-го ступеня і не був «американським агентом» [30: 11, 43].

В. Охримович, як історична постать в історії національного визвольного руху першої половини ХХ століття, досі, порівняно маловідома. Адже йдеться про діяча молодого українського покоління, що відіграло важливу роль в історії України ХХ століття. На переломі 20–30-х років В. Охримович, як сотні його однодумців і послідовників, прийшов до політичної свідомості, активної громадської праці з лав гімнастично-спортивних товариств Тернопільщини, пізніше і Львівщини. Вони, у вирішальній мірі, творили в краї організовані кадри українського протипольського, протинімецького і протибільшовцького визвольного підпілля.

Цей невідомий ще історичний аспект діяльності Василя Охримовича від запального гімназиста, члена і провідника спортивних секцій і клубів, наснаженого донцовським волюнтаризмом, в деякій мірі, доповнить портрет вже зрілого, врівноваженого, байдужого до почестей політика і революціонера, який метою свого життя визнав вірну службу своєму народові, боротьбу за його державну незалежність і весною 1951 р. вирішив повернутися в Україну в ряди визвольного підпілля.

Михайло Сорока (27.03.1911–16.06.1971). Щораз більше постають із невідомого досі історичного морю та розкриваються своїм багатогранням викристалізованої гармонії духовних і тілесних сил нові історичні постаті. Вони заслуговують фундаментального дослідження, осмислення та наслідування прийдешніми поколіннями, оскільки їхній тернистий життєвий шлях – це подвиг, символ незламності Провідника нації, викуваного власного «Я». Власне, до таких непересічних постатей ми з повним правом відносимо і М. Сороку, в пошуках причин його надлюдської залізної сили волі, духовного та фізичного Злету.

Народився Михайло Сорока в с. Кошляках, що біля Підволочиська на Тернопільщині, в сільській родині. З 11-ти років залишився круглим сиротою. До 15-ти років виховувався в діда й баби, навчаючись в Тернопільській українській державній гімназії. В 1926 р. переїжджає на навчання до Української реформованої реальної гімназії в Ржевницях, що за 30 км від Праги. Сенат Українського Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі перетворює гімназію на взірцеву школу для проведення педагогічної практики, а 1 травня 1925 року першим директором гімназії призначається колишній професор Тернопільської гімназії, в якій навчався М. Сорока, професор педагогічної психології Педагогічного Інституту (Прага) доктор Яким Ярема [30: 77, 79, 89]. Після успішного 5-річного навчання в гімназії М. Сорока вступає на архітектурний факультет Празької політехніки, який закінчує в 1936 р. Як свідчать документи, архівні матеріали, наукова література, публіцистика та домашній сімейний архів Любові Сороки, саме 10-літній період навчання, громадської діяльності суттєво вплинув на створення фундаменту гармонії духовних і фізичних сил Михайла Сороки. Як засновник і провідник сокільського товариства пластового куреня, щоденної ранкової оздоровчої гімнастики, він постійно шліфує і вирізблює свій характер для майбутнього.

Важливим стимулом для самовдосконалення М. Сороки було захоплення спортом сохільською ідеєю проф. М. Тирша, в чому Чехія, і особливо Прага, були центром і взірцем для наслідування всіх слов'янських народів Європи. Адже там в молодій республіці панувала загальна спортивна атмосфера, а виховна система базувалася на національному тіловихованні шкільної молоді.

Тоді приємно було чути серед місцевих чехів вдячні спогади про учнів гімназії «Якби не ви – Ржевниці залишилися б під спортивним оглядом на печерному рівні» [31: 672–673]. В порівнянні з празьким періодом існування гімназії, гімназійний спорт, сохільство та пластунство у Ржевницях були значно іншими. Вони мали організовані форми розвитку, стимул для зовнішніх контактів і поступу. Ініціатором цього процесу виступає галицький юнак М. Сорока.

Цей усталений спосіб життя, вироблений і випробуваний Михайлом Сорокою в гімназії, не покидав його і в студентські роки (1932–1936). Він з «професорською» педантичністю розподіляв свій час між студіями у чеській Вищій Технічній Школі у відділі архітектури, яку закінчив 1936 року, та продовженням праці в товариствах «Сокіл» і «Пласт». На цьому етапі й завершується 10-річне навчання, процес духовного і тілесного загартування Михайла Сороки в Чехії.

Провідник ОУН, полковник Євген Коновалець доручає 25-річному Михайлу очолити крайову Екзекутиву ОУН на західноукраїнських землях, а 9 січня 1937 року М. Сорока був заарештований польською поліцією при переході кордону між Чехословаччиною і Польщею за підозрою в причетності до ОУН. Після відбуття ув'язнення в тюрмах Станіславова, Берези Картузької, Гродно М. Сорока був звільнений восени 1939 року і одружився в листопаді того ж року з Катериною Зарицькою. 22 березня 1940 року їх арештують і в житті вони більше не зустрінуться.

В табірних умовах, як сьогодні ми дізнаємося з сімейного архіву Любові Сороки, невістки Михайла, він написав праці і статті, що засвідчують про його глибокі знання природничих, суспільно-філософських творів античної і вітчизняної літератури історії.

16 червня 1971 року в мордовському концтаборі № 47, внаслідок другого інфаркту, перестало битися серце М. Сороки, життя якого – це Подвиг, символ незламності, залізної Воли, безмежної любові і відданості Україні.

Таким чином, гімнчастинно-спортивний рух Західної України, як вагомий національно-революційний чинник, знаходився під постійним контролем окупаційної адміністрації Австро-Угорщини, Польщі та радянських органів влади, які вбачали в ньому, в першу чергу, могутню рушійну національну силу, що організовувала і виховувала здорову тілом і душею молодь, готову віддати життя за волю і незалежність Української Держави. Окупаційні режими вдосконалювали карально-репресивні методи на кожному етапі розвитку.

Список використаних джерел

1. Трофим'як Б. Михайло Грушевський та західноукраїнські руханкові сохільсько-стикові товариства. Міжнародна наукова конференція, присвячена 130-річчю від дня народження М. Грушевського: Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Наукові записки ТДІІ. Серія: історія. Вип. V. – Тернопіль, 1997. – С. 226–2.
2. Тирш М. Наша задача, наш путь, наша цель. – Прага, 1948. – С. 4–3.
3. Ковчак С. Населення українського Прикарпаття. Львів, 1974. – С. 43.
4. Крип'якевич І. Життя і творчість. 1934, квіт. – С. 163.
5. Люберський І. Українське Сохільство, 1894–1939. – Сохільські Вісті. – 1939, лип. – С. 7.
6. Савчук Б. За Українську Церкву. Національно-державний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – С. 83.
7. Свобода. – 1908. – 17 вересня.
8. Трофим'як Б. Фізична культура і спорт в Українській РСР. – Львів: Вища школа, 1987. – С. 8.
9. Свобода. – 1909. – 1 жовтня.
10. Франко І. Історія й теорія руханки. – Коломия: Львів, 1923. – С. 53.
11. Громадський Вісник. – Львів, 1923. – 17 січня.
12. Сохільські Вісті. – 1928. – Ч. 4.
13. Народне слово. – 1910. – 7 липня. – С. 13.
14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДАУ у Львові). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1000. – Арк. 4, 5.
15. Громадський Голос. – 1906. – 14 вересня.
16. «Занороженсь» – календар для народу. – 1921. – С. 30, 35.
17. Сфремов С. До історії «Галицької рушії» 1914–1915 рр. // Науковий збірник на 1926 р. 15.
18. Коєнк В. Україна і Німеччина у Другій

... // Науковий збірник на 1924 р. 15. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1933. – С. 31. 16. Сокільські Вісти. – 1939, липень. – С. 7. 17. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 953. – Арк. 1–6. 18. Там само. – Оп. 4. – Спр. 1073. – Арк. 7. 46. 19. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1578. – Арк. 15. 17. 20. Діло. – 1930. – 25 вересня. 21. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 956. – Арк. 42, 43. 22. Діло. – 1923. – 5 квітня; – 1930. – 9 вересня; ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 956. – Арк. 54. 26. 23. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.) – К., 1997. – С. 165, 167, 170, 172–176. 24. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінізм і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50 роки XX ст.). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 138. 25. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1998. – Г. 2. Служба безпеки України. Центр історичної політології інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії Наук України. Ред. колегія: І. Драч, В. Пристайко, О. Писенников, Ю. Шаловал, С. Шевченко. – С. 242. 26. Трофим'як Б. Фізичне виховання... Назв. праця. – С. 402. 27. Там само. – С. 154, 156. 28. Літопис нескореної України. – Львів, 1993. – Кн. 1. – С. 12. 29. Каміньський А. Василь Охримович. Біографічний нарис. Видання політичної Ради ОУН за кордоном і Середовища УГВР. – Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1999. – С. 18. 30. Українська гімназія в Чехії, 1925–1945. Альманах української гімназії в Празі-Ржевніцях-Молдржанах. Ред. д-р Б. Маруняк. – Мюнхен, 1975. – С. 11, 43, 77, 79, 89. 31. Сорока І. Михайло Сорока. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування, 1898–1998. Ред. С. Ярема. – Тернопіль-Львів, 1998. – С. 672, 673.

Bohdan Trofymyuk

GYMNASTIC AND SPORT MOVEMENT OF WESTERN UKRAINE UNDER THE PRESSURE OF COLONIAL REPRESSIVE AND PUNITIVE SYSTEMS

For the first time in the Ukrainian historiography the article discovers the genesis of repressive systems and their pressure on the Ukrainian sport during the time of three colonial regimes in Galicia (1891–1954).

УДК 94 (477)

Олена Рега

НОВІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧНИНИ У ПІСЛЯПАЦИФІКАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Дана стаття присвячена діяльності політичних партій та громадських організацій в період окупації західноукраїнських земель Польщею. Акцент робиться на взаєминах та особливостях діяльності цих партій та організацій у період після пацифікації, здійсненої польським урядом, який характеризується ускладненням суспільних виявів національного та громадського життя українців.

Особливе місце в українсько-польських взаєминах займають 20–30-ті роки минулого століття. Ця складна та важлива сторінка в історії України та Польщі, яка насичена емоціями і упередженнями, вже знайшла певне висвітлення як у польській, так і у вітчизняній науковій та публіцистичній літературі.

Щодо вирішення українського питання у польському політичному таборі 30-х років XX століття було два основних напрямки, які репрезентували націонал-демократи (ендеки) і пілсудчики. Їхні погляди у цьому дещо різнилися.

Ендеки, усвідомлюючи безуспішність «політики любової атаки на населення національних меншостей і, жахаючись наростання національно-визвольного руху в країні, змушені були вдаватись до тактики маневрування, шукати більш гнучких засобів поневолення населення кресів» [1: 138–139] і зміцнення там окупаційного режиму. Однак ці спроби не дали бажаних наслідків: напруження в національних околицях, зокрема на Західній Україні, постійно зростало.

Ендеки прагнули створити однонаціональну польську державу шляхом примусової асиміляції неполяків. Вони фальсифікували історичне минуле західноукраїнських земель, дані про їх національний склад, доводили, що українці є лише однією з національних меншин у Польщі поряд із німцями, чехами, білорусами, євреями, литовцями [2: 12].

Другий напрямок представляли пілсудчики. Однією з основних причин зміни їхньої політики була підготовка війни проти Радянського Союзу, яка вимагала від польської буржуазії стабілізації внутрішнього становища в країні, зокрема на території національних меншостей [1: 141]. Цілком зрозуміло, що «інкорпораційна» програма ендеків, яка заперечувала існування на території Польщі українського і білоруського населення та відверто проголошувала примусову асиміляцію населення національних меншостей, для цього не годилася. Інша справа – «федералістична» програма пілсудчиків із її демагогічними гаслами та гучними ідеями «месіанства», відома в 20–30-х роках як доктрина польського прометеїзму.

На думку авторів польського прометеїзму, народи колишньої Російської імперії були ще недостатньо зрілими в політичному і національному відношеннях – для державної самостійності їм потрібна була допомога «цивілізованої» держави, такої, наприклад, як буржуазно-поміщицька Польща, історична «місія» котрої саме і полягає в тому, щоб розвалити Радянський Союз і «звільнити» його народи. За цю «допомогу» «звільнені» народи повинні були увійти до складу польської «федерації», тобто визнати протекторат Польщі.

Неоднорідним виявився і український політичний табір. Після поразки національно-визвольних змагань перед західноукраїнськими політиками постапа дилема або «визнати польську владу і будувати своє національне життя в межах чужої їм держави, або продовжувати нерівну боротьбу в нових умовах» [3: 78]. Політичні партії Західної України вирішували її по-різному. Одні, зокрема Організація Українських Націоналістів (ОУН), пішли у підпілля для продовження збройної боротьби, інші – намагалися домогтися від уряду поступок для українців. Найбільша частина українських партій, залишаючись в опозиції до польської держави, перейшла до легальної роботи і зосередилася на парламентській боротьбі.

Однією з найбільших українських партій було Українське націонал-демократичне об'єднання (УНДО), яке виникло в липні 1925 року на основі Української народно-трудової партії (УНТП) і представляло доволі широкий спектр поглядів, у цій партії спочатку об'єдналися й ліберали, й прибічники соціального радикалізму, й речники демократичного націоналізму [4: 79]. У програмі партії було поставлено вимогу «самостійності й соборності України... в практичній діяльності прийнято засаду змагати до самостійності й соборності шляхом легалістичного парламентаризму, на якому першим етапом мало бути здобуття для Галичини автономії в рамках польської держави» [5: 43].

Реорганізувалися й консерватори. Проте, створена у 1930 році під патронатом станіславського єпископа Григорія Хомишина Українська народна Християнська партія (від 1932 року – Українська народна обнова) не мала будь-якого впливу на суспільно-політичне життя в краї. Григорій Хомишин був прихильником порозуміння з Польщею на базі визнання польської суверенності на західноукраїнських землях [6: 122].

У середині 30-х років на політичному обрії Галичини утворилось ще одне праве угруповання. 15 липня Дмитра Палієва було виключено з УНДО [7: 73]. Він разом із прихильниками утворив самостійну організацію під назвою Фронт національної єдності (ФНЄ). Провідники ФНЄ сформулювали доктрину так званого творчого націоналізму.

Історичним елементом нової партійно-політичної структури суспільства було визначення характеру взаємин між партіями і громадськими організаціями. У післяпаціфікаційний період у них переважали відцентрові тенденції. Вони виявилися в гострих супе-

речках про шляхи досягнення незалежності, устрій майбутньої держави та її політику. Від початку 30-х років щораз напруженішими ставали взаємини між легальними партіями та підпільною ОУН. Націоналісти рішуче відмовилися від співпраці з так званим органічним сектором, звинувачуючи його в опортунізмі та зраді національних інтересів. Партійні лідери та преса, в свою чергу, засуджували екстремістські методи діяльності ОУН і втягування у ці дії молоді [8: 93–94]. Звісно, що за цими міжусобицями стояла конкурентна боротьба між легалами, зокрема УНДО, та підпіллям за вплив на маси.

Ідейно-політичні поділи серйозно позначилися на взаєминах провідних українських партій, насамперед УНДО і УСРП (Українська соціалістична радикальна партія). Радикали вели активну діяльність із метою послабити позиції УНДО в громадських організаціях. Навіть попри ідеологічну спорідненість УСРП і УСДП (Українська соціал-демократична партія), відносини цих двох соціалістичних партій були далекі від союзницьких.

Варто зауважити, що в даний період активну діяльність розгорнули і ряд жіночих громадських організацій. Проте значна кількість їх діяла в еміграції. Однією з таких була Національна рада українських жінок (НРУЖ), яка утворилася в кінці 20-х на початку 30-х років у Кам'янці-Подільському на з'їзді українських жінок. Головним завданням її було проведення національно-пропагандистської української акції.

У середині 30-х років роль НРУЖ перебрала на себе новостворена жіноча організація – Всесвітній союз українок. До його складу входили центральне українське жіноче товариство «Союз українок» у Львові, «Союз українок» у Рівному, жіночі громади в Ужгороді й Чернівцях, «Союз українок-емігранток» у Румунії, «Український жіночий союз» у Празі, «Союзи українок» Америки й Канади. Почесною головою Всесвітнього союзу українок було обрано Софію Русову [9]. Звідси очевидним є те, що основним завданням Союзу українок було об'єднати українські жіночі організації західноукраїнських земель і еміграції. Союз всіляко прагнув плекати почуття єдності всіх частин української нації, поділеної кордонами, та боронити інтереси жіноцтва перед українським та іноземним громадянством.

12 червня 1923 року у Празі був створений Український жіночий союз, який складався з 12 осіб. Він опікувався долею жінок в Україні. При цьому союзі був утворений Комітет допомоги хворим стрільцям армії УНР, який у липні 1934 року перетворився на окрему організацію [9].

Одним з українських товариств, що розгорнуло активну діяльність на території Польщі було жіноче товариство – «Союз українок». Свого часу він був заснований і почав діяти в Україні. З приходом більшовиків «Союз українок» відновив свою роботу в еміграції, у місті Тарнові. Союз нараховував 45 членів і поділявся на 3 секції: культурно-освітню, організаційну і господарчу. За статутом основні завдання товариства полягали в опікуванні питаннями материнства й дитинства, дошкільного виховання, передбачалися також боротьба з проституцією, допомога козацтву [9].

Не можна сказати, що жіноцтво у період міжвоєнного життя Галичини та усієї Західної України займало очікувальну, пасивну позицію, а навпаки – вело активну суспільно-політичну роботу як в межах України, так і за її кордонами.

Значного резонансу у даний період набуло таке явище, як «комбатанський рух». Його ідейні основи та організаційна структура досить вдало були з'ясовані в статті генерала Омеляновича-Павленка, яка була надрукована в Парижі у місячнику «Молода Україна». У світлі цієї статті завдання українських комбатанів полягало у «...плеканні воєнних і національних традицій українців, організуванні самоосвіти, військового виховання і нав'язуванні контактів з комбатантами тих народів, що визнають право українців на незалежну державність, і пропаганді української національної ідеї серед тих народів, що неусвідомлені ще про те, до чого прямує український народ» [6: 113].

Легальною українською організацією, що пропагувала український комбатанський рух була так звана «Мала Громада» у Львові й Станіславові. Причому існували як секції, так і клуб старшин Української Галицької Армії.

Із комбатанським рухом перегукувалась і робота молодіжних організацій «Сокіл» та «Луг», які у цей період досить активно функціонували на території Галичини. Про це можна судити із тексту їхніх статутів:

«Статут руханкового товариства і сторожі огневої «Луг»

Ціль товариства I. Гуманітарна: 1. Несення помочи при пожежах. 2. Несення помочи при повенях. II. Культурно-просвітна: 1. Ширення просвіти між членами. 2. Ширення замилювання до руханкових вправ і спортивних ігор. 3. Піддержування товариського життя.

Статут руханкового товариства «Сокіл»

Ціллю Товариства є несення зорганізованого ратунку життя і майна не тільки при пожарі, але також в случаї інших живлових нещасть, які моглиби приключитися в місцях осідку Товариства і околиці.

Ціллю Товариства є дбати про фізичний, духовний і моральний розвиток своїх членів і учасників» [10].

Повертаючись до українських політичних партій, варто зазначити, що нова структура українського політичного життя з акцентуванням у ній ідеологічних та групових моментів явно не сприяла зближенню різних течій на ґрунті спільних загальнонаціональних завдань.

Перша спроба досягти тривкого порозуміння організованого українського громадянства Західної України за нових умов припала на кінець першої половини 30-х років. Вона здійснювалася в руслі широкої компанії за скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВУНК), що мала на меті згуртувати українські політичні та громадські чинники в краю та еміграції. Ініціатива проведення ВУНК зародилася в липні 1933 року в українських емігрантських колах Праги. Відтак її перейняв і розгорнув підготовчу працю провід УНДО. Конгрес, згідно з намірами ініціаторів, повинен був проголосити волю українського народу до відновлення власної державності, висловити своє ставлення до українців на всіх етнографічних землях, утворити постійний національний комітет і скоординувати міжнародні дії українських політичних груп [4: 80].

Справа ВУНК викликала широку дискусію серед українства. У ході її виявилися не лише підтримка цієї ідеї, а й виникли серйозні колізії. Зокрема, керівники УСРП та інших партій, беручи участь у компанії, водночас доволі стримано поставилися до провідної ролі в ній УНДО. Недовіру до націонал-демократів підживляли своєю поведінкою і самі лідери цієї партії, частина з яких виявляла схильність до порозуміння з польським правлячим режимом.

Зрештою ця тенденція до компромісу знаходила відгук і в урядових колах Варшави. Серед завдань, які вони при цьому ставили, далеко не останню роль відіграло прагнення сприяти наявній політичній диференціації українського національного руху. Показово, що одним із наслідків польсько-українських домовленостей про так звану «нормалізацію» відносин, укладених між урядом і керівництвом УНДО навесні та влітку 1935 року, була нова смуга напруженості у взаєминах між провідними українськими партіями. «Нормалізація» внесла нові поділи в організоване громадянство. В опозицію до творців і провідників нового політичного курсу з українського боку – лідерів УНДО – стала не лише більшість галицьких партій, а й група визначних націонал-демократів, що гуртувалися навколо газети «Діло» [11: 29]. Дедалі більші антиугодовські настрої творили ґрунт для розвитку подальших об'єднавчих зусиль в українському суспільстві.

Останній передвоєнний період у західноукраїнському політичному житті (листопад 1937 – серпень 1939) характеризувався найінтенсивнішими спробами пошуку шляхів і практичного здійснення консолідації національно-політичних сил.

Прагнення якнайкраще підготуватися до майбутніх континентальних, а, можливо, й глобальних потрясень, а водночас протиставитися активізації асиміляційних зусиль польської влади та націоналістичних організацій виникло напередодні війни серед українського громадянства прагнення до згуртування. На хвилі цих прагнень у грудні 1937 року у Львові з'явився Контактний комітет, до складу якого спочатку увійшли представники УСРП (М. Стахів), ФНЄ (Д. Паліїв), УСДП (В. Старосольський), УНО (О. Назарук), Союзу українок (М. Рудницька) і опозиції в УНДО (Д. Левицький та В. Кузьмович) [3: 84].

Істотним результатом майже дворічної праці Контактного комітету було створення атмосфери взаємної довіри між партійними лідерами й послаблення напруги у відносинах в українському суспільстві. Внутрішня консолідація УНДО на початок 1939 року мала

наслідком відмову від «нормалізаційного» курсу та приєднання проводу цієї партії до Контактного комітету

Працюючи конспіративно, учасники комітету вдало використовували політичну пресу, щоби популяризувати ідею консолідації та практичні кроки в її реалізації. Тривалі дискусії восени 1938 року про створення Всеукраїнської національної ради та намагання напередодні вибуху німецько-польської війни заснувати Український національний провід закінчилися невдачами [4: 83]. Партійні інтереси в поглядах та діях політичних еліт взяли гору над спільною метою, яка за тих умов полягала в захисті самих основ існування нації.

Таким чином, крах усіх цих зусиль був виявом кризи українського громадянського суспільства в Галичині, джерела якої слід шукати, зокрема, і у подіях початку 30-х років. На цих невдачах великою мірою позначилося послаблення провідної української партії – УНДО, спричинене провалом «нормалізаційної» політики та активною діяльністю націоналістичних середовищ, їхнім натиском на легальний сектор

Виявом кризи українських національно-демократичних сил була їхня нездатність розробити політичну платформу, яка б відповідала умовам напівавторитарного режиму в Польщі та враховувала кардинальні зміни у політичному житті провідних європейських держав, як і наступні потрясіння у міжнародному становищі на континенті, пов'язані з другою світовою війною.

Список використаних джерел

1. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
2. Кунер М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939) // Україна-Польща. Важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 травня 1997 р. Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі. 1998. – 245 с.
3. Кучер В., Павленко В. Західна Україна, боротьба за соборність українських земель (1923–1939) // Київська старовина. – 1999. – №1. – С. 77–88.
4. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // Сучасність. – 1994. – №2. – С. 77–83.
5. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т.1. Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – 632 с.
6. Книш З. З таємних документів польської окупації Західної України. Торонто-Канада: Срібна сурма, 1983. – 288 с.
7. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930 рр) // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 70–77.
8. Гаврилів І. Політичні партії та організації Західної України в 20–30-х роках ХХ ст. // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХст. В Україні. – К. – Львів, 1993. – С. 91–99.
9. Пашенко О.Б. Діяльність українських жіночих організацій Польщі й Чехословаччини 1919–1939 рр. (за документами ЦДАВО України). www. Google. Com. Ua.
10. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1390.
11. Бурковська О. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925–1935) // Розбудова держави. – 1997. – № 1. – С. 26–32.

Olena Rega

THE NEW CONDITIONS OF EXISTENCE OF THE SOCIAL ORGANIZATIONS OF GALYCHYNA AFTER PACIFICATIONAL PERIOD

The article is devoted to the activity of the political parties and social organizations in the period when the Western Ukraine was occupied by Poland.

The accent is made on the mutual relation and peculiarities of the activity of these parties and organizations in period after pacification, done by the Polish government, which is characterized by complications of social manifestation of national and public life of Ukrainian people.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті відображено етнонаціональну політику України на сучасному етапі. Аналізується вплив державних органів України і зарубіжних організацій – ООН, Ради Європи, ОБСЄ, ЮНЕСКО на етнічне життя в нашій державі, а також подається коротка характеристика положень законів, які були прийняті цими організаціями. Описується культурницько-просвітницький рух етнічних меншин на початку третього тисячоліття.

Під впливом процесів державотворення, що активно розпочалися з часу проголошення незалежності України, відбуваються докорінні зміни у міжнаціональних відносинах. Розбудова суверенної України як держави з поліетнічним складом населення, що обрала шлях побудови демократичного соціально орієнтованого правового суспільства потребує розв'язання цілого комплексу проблем, серед яких найважливішою є розробка концепції етнополітичного розвитку [1: 103].

Світ визнав Україну як самостійну, демократично зорієнтовану державу. Вона стала повноправним членом міжнародного співтовариства, долає свій відрив від Європи, включається у загальноєвропейський процес:

– перед світом постала держава з багатою історією, духовною культурою, працьовитим, миролюбним багатоетнічним народом, який прагне жити в злагоді з усіма державами, розвивати з ними зв'язки, не керуючись ідеологічними поступами;

– Україна переконливо довела, що ідея рівності людей, незалежно від їх етнічного походження та міжнаціональна злагода стали наріжними каменями її внутрішньої і зовнішньої політики;

значно зріс рівень політичних свобод у країні, забезпечено політику, економіку, ідеологічну, культурну багатомірність у її розвитку.

– відкриті широкі можливості для плідної співпраці із зарубіжними українцями, людьми іншого етнічного походження – вихідцями з України, які розселені по всій території колишнього СРСР і по всій планеті [2: 22–23]. Українській державі необхідна науково обґрунтована політика, спрямована на відродження забезпечення життєдіяльності подальшого розвитку та участі у державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського соціуму; розширення зв'язків з українською діаспорою та особами іншого етнічного походження – вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів [3: 119].

Етнополітичні процеси в Україні, політико-правова діяльність владних структур загалом уся політика держави дають змогу відокремити основні пріоритети у формуванні та розвитку міжнаціональної та міжетнічної сфери [4: 1057].

У цьому контексті основні пріоритети в українській етнополітиці можна розглядати або трактувати як першочергові зусилля, на які повинна бути зосереджена діяльність держави [3: 45].

На нашу думку, процес розвитку етнополітики України як держави був започаткований найголовнішими державними актами: Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року та Конституцією України, прийнятою 28 червня 1996 року [5: 10].

У них закріплені головні концептуальні засади української етнополітики: визначення пріоритету права і верховенства закону, існування єдиного громадянства, врахування взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини, забезпечення рівних конституційних прав і свобод усім громадянам незалежно від їх етнічного походження, гарантування повної та рівноправної участі громадян України, які належать до різних етніч-

них спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства, права кожного громадянина вільно визначати свою національну належність, дотримання принципів.

а) національного інтересу та національних пріоритетів у державному а не в етнічному значенні.

б) поліетнічного, полікультурного та полілінгвістичного плюралізму: взаємодія і взаємовплив політичного, економічного, правового, соціального й національного факторів у суспільстві, захист суверенітету й територіальної цілісності держави, рівноправність та взаємовигідне співробітництво з іншими країнами та міжнародними організаціями та незалежними експертами у міжнаціональній сфері.

Ці засади етнічної політики набули подальшого логічного розвитку та конкретизацію у таких політико-правових актах. Зверненні Верховної Ради України до громадян України усіх національностей (серпень 1991р.); Декларації прав національностей України (листопад 1991 р.), Основах законодавства України про культуру (лютий 1992 р.), Законі України «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 р.); Законі України про громадянство України (1997 р.) та інших правових документах, прийнятих Верховною Радою України.

Особливою ознакою формування політико-правової бази регулювання етнонаціональних процесів в Україні стало широке застосування у національному законодавстві та практиці міжнародного досвіду. У цій діяльності вона активно співпрацює з ООН, ОБСЄ, Радою Європи. Міжнародною організацією з міграцій (МОМ), ЮНЕСКО організаціями. У листопаді 1995 року Україна стала членом Ради Європи і виконала свої зобов'язання перед нею, ратифікувавши два її важливих документи: Рамкову Конвенцію про захист національних меншин та Європейську хартію регіональних мов або мов меншин.

Відповідно до статті 9 Конституції України, де зазначено «Чинні міжнародні договори згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [5: 5]

Україна є стороною цілої низки міжнародних багатосторонніх договорів стосовно захисту прав національних меншин [6: 10]

Протягом останнього десятиріччя гарантії захисту прав національних меншин посідають чільне місце у міждержавних угодах (міждержавні договори з Російською Федерацією, Румунією, угода між Україною та Німеччиною про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні). Важливим напрямком міжнародного співробітництва України стала діяльність двосторонніх комісій з питань захисту прав національних меншин; міжурядової українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури, змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин.

Передусім пріоритетним завданням є приведення законів України, що стосуються етнополітики у відповідність із Конституцією України. Як відомо, Основний Закон був прийнятий 28 червня 1996 року, тобто значно пізніше, ніж більшість законодавчих актів, у тому числі і базовий закон у етнічній політиці України «Про національні меншини в Україні». А це вимагає ліквідувати невідповідність частини норм діючих нині законів нормам Конституції. По-друге, крім цієї проблеми є і певна неузгодженість суперечливість у чинному законодавстві стосовно міжетнічних відносин. Зокрема це можна віднести до правового простору, що регулює сферу вживання мов. По-третє, державотворчі процеси вимагають розробки і прийняття нових законодавчих актів, насамперед пов'язаних з проблемами реабілітації та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнала репресій та були депортовані з території України, статусу іноземного українця, міграції та перебування іноземців та осіб без громадянства в нашій країні. І нарешті, національне законодавство необхідно адаптувати до відповідних міжнародно-правових документів у сфері міжетнічних відносин та захисту прав меншин. Ідеться, зокрема, про Рамкову Конвенцію Ради Європи про захист національних меншин та Європейську хартію регіональних мов або мов меншин [3: 52].

Що ж до Хартії то вона вже підписана і ратифікована. «Свої» черги на депонування чекає в Раді Європи ратифікаційна грамота [7: 145]

Пріоритетом етнополітики в Україні є відновлення прав кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, які за національною ознакою були депортовані з її території. Це

найгостріша проблема. Із 280000 депортованих осіб, які повернулися на Україну, 270000 становлять кримські татари. В 1944 році вони були депортовані як цілісний етнос з Кримського півострова [8: 28].

У квітні 2000 року Верховною Радою України проведено парламентські слухання «Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримсько-татарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну». На слуханні були присутні народні депутати України, запрошені члени Уряду України, науковці, члени ради представників кримсько-татарського народу при Президентові України, представники товариств і громад національних меншин, депортованих з території України. В результаті цих слухань вироблено рекомендації Верховній Раді, Президенту, Кабінету Міністрів України щодо здійснення невідкладних заходів і кардинального поліпшення реалізації державної політики інтеграції депортованих в українське суспільство [3: 54].

Важливо звернути увагу на те, що саме в цей час – 5 квітня 2000 року проблеми інтеграції кримських татар були предметом обговорення на засіданні Асамблеї Ради Європи. Рішення, прийняті у Страсбурзі з цього питання, свідчать про схожість принципових підходів до розв'язання кримськотатарської проблеми з боку Верховної Ради України і Парламентської Асамблеї Ради Європи [8: 27].

Основні засади співпраці України з власною діаспорою засновуються будуються з урахуванням трьох факторів. По-перше, відповідно до її зобов'язань перед світовим співтовариством щодо міжнародних стандартів у галузі прав людини. По-друге, дотримання законодавства зарубіжних країн, у яких мешкає українська діаспора. І, по-третє, урахування чинного законодавства, сформованого за часів розбудови суверенної України [3: 55].

У розвитку духовно-культурного співробітництва як важливого напрямку державної етнополітики України з українською діаспорою можна виділити три послідовних етапи. Перший розпочався 1990 року з моменту прийняття Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет України, в якій держава взяла на себе зобов'язання дбати про задоволення національно-культурних, духовних, мовних потреб українців, які проживають за межами республіки. Цей етап завершився у серпні 1992 року, коли було проведено перший Всесвітній форум українців у Києві, який дав змогу розглянути цілий ряд питань щодо співпраці світового українства, його єднання довкола ідеї державності України, підтримки українських громад у всіх регіонах їх проживання. Другий етап у розвитку співробітництва України з діаспорою розпочався після серпня 1992 р. і тривав до серпня 1997 року. Цей п'ятирічний період між першим і другим Всесвітніми форумами українців характеризується тим, що українська діаспора утвердилась як важливий об'єкт державної етнополітики України. Підтвердженням цього стало, передусім, закріплення статтею 12 Конституції України завдання держави дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за її межами. По-друге, у січні 1996 року Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму «Українська діаспора на період до 2000 року».

Третій етап у розширенні культурно-духовного співробітництва України з діаспорою розпочався з серпня 1997 року, тобто після другого Всесвітнього форуму українців, і триває до тепер [3: 55].

Актуальним пріоритетом держави в етнополітичній сфері є діяльність, спрямована на заохочення у міжетнічних відносинах атмосфери терпимості та між культурного діалогу і вживання ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами незалежно від їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності.

Цей пріоритетний напрям етнополітики забезпечений чинним національним законодавством. По-друге, йому підпорядковані конкретні заходи державних органів з представниками різних етнічних меншин. До речі, ради представників національних меншин функціонують також при регіональних органах виконавчої влади. У Криму працює Асоціація національних товариств і общин Криму, створено Конфедерацію національно-культурних

товариств Західної України, Асоціацію національно-культурних і культурно-освітніх об'єднань Одеської області, ряд інших об'єднань національних меншин [7: 17].

Міжетнічному діалогу сприяють зокрема і такі форми, як випуск національними меншинами у Харкові спільної незалежної газети «Моя Батьківщина», в Автономній Республіці Крим – газети «Крымский дом», в Одеській області – газети «Лиман» [8: 48].

У 1998–1999 рр. представники громадських організацій іншоетнічного населення провели конференції «Освіта національних меншин в Україні» та «Соціальний захист в національних громадах України», в яких взяли участь 18 національно-культурних товариств.

У 1991 році відбувся I Міжнародний конгрес, а в 1999 році – II Всеукраїнський конгрес національних товариств України, на яких було вироблено стратегію національно-культурного розвитку.

Необхідно зазначити і про перепис, який був проведений в Україні восени 2001 року.

Ще свіжі у пам'яті непоодинокі акції, гасло яких було «Нас – 52 мільйони!». Таку кількість українців, а також росіян, поляків, угорців, євреїв, та інших національних меншин, що проживають в Україні, «висвітлив» останній перепис. Але вже сьогодні офіційна статистика називає набагато скромніші цифри – трохи більше 48 мільйонів.

Офіційно вважається, що в Одесі мешкає понад один мільйон людей. Звичайно, на сьогодні достеменно перевірити подібні сумніви не можна (для того і проводиться перепис) [9: 28].

Таким чином, в Україні з часу проголошення її незалежності, розпочато формування державної етнополітики. Це складний і об'єктивний процес, пов'язаний з консолідацією всіх етнокомпонентів українського суспільства у державотворчому процесі.

Список використаних джерел

1. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Укр. іст. журн. - 1999. - № 4. - С. 15–29.
2. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: проблеми і пріоритети // Вісн. - 2000. - № 11. - С. 45–57.
3. Лук'яненко С.В. Етнополітична ситуація на Україні // Науковий вісник історичного факультету. - Тернопіль, 1996. - С. 258–260.
4. Советский энциклопедический словарь // Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд. - Москва: Советская энциклопедия, 1982. - С. 1057.
5. Шульга Н.А. Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус. Диалог украинской и русской культуры в Украине. Материалы конференции. - К., 1997. - С. 10–14.
6. Бюлетень Державного комітету України у справах національностей та міграцій. - 1999. - № 3. - С. 10–17.
7. Попеску І. // Вісн. - 2000. - № 5. - С. 142–159.
8. Кримські студії. Бюлетень центру інформації та документації кримських татар. - 2000. - № 3. - С. 3–50.
9. Галага Я. Нас не 52 мільйони. А скільки? Політика і Культура. - 4-10 грудня 2001. - № 45(128). - С. 28–29.
10. Курас І. Кримсько-татарська проблема в контексті сучасної етнополітичної ситуації в Україні // Етнічні меншини східної та центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку. - К., 1994. - С. 109–114.
11. Етнополітичний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. - К., 1993. - 800 с.
12. Абетка етнополітолога. - К., 1996. - Т. 1 – 320 с.
13. Картунов О. Етнополітологія. Данина моді чи вимога часу. // Вісн. - 1994. - № 1. - С. 128 – 138.
14. Майборода О. Етнополітична політика і перспективи етнополітичного розвитку // Сучасність. - 1995. - №12. - С. 77.
15. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. - К., 1997. - 272 с.
16. Нельга О.В. Теорія етносу. - К., 1997. - 368 с.
17. Михайло Стешик. Буття етносу: витoki, сучасність перспективи. - К., 1998. - 251 с.
18. Кривницька О. Конфліктогенні фактори в постсоціалітарній Україні // Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації. - К., 1997. - С. 65–66.
19. Національні відносини в Україні у ХХ ст.. Збірник документів і матеріалів. - К., 1994. - 560 с.
20. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культів. - К., 1995. - №2. - С. 35–45.
21. Статистичний щорічник України. Дані Держкомітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.
22. Етнополітична ситуація в Україні. Спроби наукової інтерпретації. - К., 1993. - 112 с.
23. Заставний Ф.Д. Населення України (народознавчі ситуації) - Львів: Просвіта, 1993. - 223 с.
24. Чисельність українців світу (статистичний довідник). - Івано-Франківськ, 1991. - 26 с.
25. Євтух В.

Етнополітичний ренесанс в Україні та українська діаспора: проблеми взаємодії // Українська діаспора - Київ, Чикаго, 1992 - 4(2) - С.19-26. Парухановський Б.О. Національні інтереси України (наприкладні ситуації) - Львів, Проміт, 1993 - 216 с. 27. Шершов В. Взаємозалежність - наскільки можлива, незалежність - наскільки необхідна. Вісн. - 1993 - № 10 - С. 87-95. 28. Уткін О. До громадянської згоди через етнічний плюралізм - Вісн. - 2000, № 4. - С. 22-39. 29. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. 30. Абетка українського політика АУП. Дов./ М. Томенко. - К., 1997 - 218 с. 31. Аза Л. Національні меншини України в етнокультурному вимірі//Українська діаспора. - 1996. - № 9. - С. 132-134. 32. Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30-50-ті роки) // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10. - С. 36-37. 33. Воропай О. Етнографія: наука про націю. - Лондон, 1963. - 281 с. 34. Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР. - К., 1995. - 159 с. 35. Етнічні спільності України: етноособливості. - К., 2000 - 80 с. 36. Закон України про національні меншини в Україні (25 червня 1992 року). 37. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культур. - К., 1995. - № 1. - С. 31-32. 38. Лановенко О. Вихід один - етносоціокультурна інтеграція - Вісн. - 1998. - № 2. - С. 74-84. 39. Мала енциклопедія етндержавства. - К., Довра, Генеза, 1996. - 942 с. 40. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Україно-Американського бюро захисту прав людини. - К., 1998 - С. 65-66. 41. Румаренко Ю.Р. Національний розвиток України: проблеми перспективи. - К., Юрінком, 1995. - 272 с. 42. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культур. - К., 1995 - № 2. - С. 35-45.

Serhiy Bondarenko

ETHNICAL-NATIONAL POLITICS IN UKRAINE OF THE MODERN PERIOD

The article describes the ethnical-national politics in Ukraine of the modern period. It depicts the influence of the Ukrainian authority and some foreign organizations such as UNO, the Counsel of Europe, UNESCO upon the ethnical life in our country. The article also comprises the characteristic of the laws proclaimed by these organizations. Besides it gives the description of the cultural-enlightning movement of the ethnical groups at the beginning of the 21st century.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ДІЯЛЬНІСТЬ ВУТ «ПРОСВІТА» В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Висвітлено роль і місце ВУТ «Просвіта» у процесі українського національного відродження кінця ХХ ст.

Тема українського національного відродження кінця ХХ ст. є однією з найактуальніших у сучасній вітчизняній історіографії. Інтерес до неї зумовлений непересічністю впливу тих долеюсних процесів на сьогоднішній день, а також їхніми наслідками – проголошенням незалежності України та початком державного будівництва.

Наукове дослідження даного процесу неможливе без глибокого, цілеспрямованого й об'єктивного вивчення діяльності ряду політичних партій, громадських організацій, неформальних об'єднань та груп, а також окремих особистостей. Однією з таких громадських організацій є Товариство української мови імені Тараса Шевченка (далі – ТУМ) яке стояло на початках українського національного відродження, було його активним учасником, а нині, після своєї реорганізації у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Та-

раса Шевченка (далі – ВУТ «Просвіта»), є найбільшим громадським утворенням у нашій державі.

Слід зазначити, що на даному етапі розвитку вітчизняної історіографії роль Товариства як у проголошенні незалежності України, так і в процесі подальшого державного будівництва належним чином ще не оцінена. Масштаби того, що зробило Товариство не відповідають кількості сторінок, написаних про нього, отже його ретельне дослідження ще попереду.

Характерною рисою історіографії ВУТ «Просвіта» є відсутність монографічної літератури щодо його діяльності, а більшість праць, якими доводиться користуватися, написали активісти Товариства. У їх роботах чітко простежується прагнення показати ВУТ «Просвіта» як правонаступника і спадкоємця товариства «Просвіта» (1868–1939) та «Громад» (другої пол. XIX ст.), а також зафіксувати генетичний зв'язок між минулим і сучасним українського просвітництва. Найпоказовішим щодо цього є «Нарис історії «Просвіти» [1] колективу львівських авторів та праці М. Косіва, І. Ющука, М. Фостуна, Я. Радевича-Винницького, К. Кіндрася, Б. Савчука та інших.

Зовсім по-іншому розглядають діяльність ВУТ «Просвіта» та його роль у процесі національного відродження українські історики. Так, Я. Грицак та М. Прокоп, пишучи про ТУМ, відзначають його вплив на зростання національного руху у кінці 1980-х років, проте в подальшому Товариство у них ніби губиться і розчиняється у середовищі Народного руху України та інших політичних партій [2: 302; 3: 399]. Аналогічний погляд характерний і для авторів посібника «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)» – Ю. Алексєєва, С. Кульчицького та А. Слюсаренка [4: 30]. А відомий дослідник О. Гарань у монографії «Убити дракона. З історії Руху та нових партій України», однозначно трактує виникнення ТУМу як перший крок до створення Руху, хоча при цьому визнає внесок Товариства у боротьбу за незалежність [5: 26].

Найбільш вдалою спробою показати діяльність ТУМу в рамках національного відродження є, на нашу думку, праця київського дослідника А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» [6]. У ній автор простежив причини постання ТУМу на основі численної кількості неформальних мовних товариств, груп і об'єднань, визначив роль ТУМу для подальшої політизації суспільства, а також показав його внесок у політичну боротьбу 1990–1991 рр., яка привела до проголошення незалежності України [6].

На нашу думку, подальше вивчення даної теми можливе при поєднанні позицій обох сторін – членів Товариства та науковців-істориків, при зведенні всього позитиву та наукової правди їх досліджень до спільного знаменника, що дасть змогу неупереджено висвітлити роль Товариства у національному відродженні.

Аналізуючи діяльність ВУТ «Просвіта» в умовах новітньої історії України, варто сказати, принаймні, про її два етапи, перший з яких пов'язаний із ТУМом і датований 11–12 лютого 1989 – 12 жовтня 1991 рр. Його основним змістом є боротьба Товариства, спільно з іншими патріотичними організаціями, партіями за проголошення незалежності України. ТУМ виступило активним учасником процесу національного відродження і було уособленням його культурницької фази, яка передувала потужному розмаху політичної боротьби.

Другий етап розпочався 12 жовтня 1991 р., коли відбулася реорганізація ТУМу у ВУТ «Просвіта» і триває досі. Саме в цей час Товариство остаточно перейшло на просвітницькі позиції і визначило своє постійне місце в українському національному русі.

Утворення ТУМу в межах тоталітарної держави стало можливим завдяки суспільно-політичній кризі, яка охопила СРСР і змусила його керівництво піти на лібералізацію громадського життя.

Наріжним каменем, з якого, власне, й розпочалось українське національне відродження, стало мовне питання. Вже із середини 1980-х рр. воно стає центральним у роботі Спілки письменників України (далі – СПУ), адже ситуація у цій царині була настільки загрозливою, що за масштабами нагадувала справжній «духовний Чорнобиль». Як реакція на таке принизливе становище, в якому опинилась українська мова, на всій території республіки виникали неформальні мовні товариства і клуби. З їх числа варто виділити

Український культурологічний клуб, Товариство Лева, «Рідне слово», «Слово», «Сладщина» тощо. Подібних груп і об'єднань було тисячі. Значна їх частина сприяла національному рухові й була його часткою. Вони були нечисленними і згуртовувалися навколо ентузіастів. Діяльність такої кількості товариств, різнорідних і не пов'язаних між собою, могла лише розхитати тоталітарну систему, але не ліквідувати її. Тому правий А. Русначенко, коли стверджує, що наступним кроком у розвитку цих культурницьких і напівкультурницьких груп мало б стати утворення якогось широкого всеукраїнського об'єднання [6: 261]. Саме цю нішу зайняло Товариство української мови.

Ідея створення Товариства належить академікові АН УРСР В. Русанівському, який висловив її у лютому 1988 р. на засіданні колегії СПУ по зв'язках із навчальними закладами [7: 7].

Першими цю ініціативу підтримали львів'яни, які 20 червня 1988 р., незважаючи на шалений опір з боку владних структур, провели установчі збори Товариства рідної мови [8: 88]. Одразу ж після їх закінчення розпочалася плідна робота щодо створення осередків за межами Львова: у Самборі, Червонограді, Стрию, Бориславі, Трускавці, Мостиську, Золочеві, Дрогобичі [8: 92].

10 вересня 1988 р. була сформована ініціативна група зі створення Товариства у Тернополі. Вже 22 листопада того ж року вона провела установчі збори, які проголосили створення ТУМу [9: 188]. Аналогічним чином виникло Товариство у Полтаві й Рівному.

Подальшому створенню осередків Товариства й оформленню його як всеукраїнської організації надала поштовх республіканська установча конференція, котра відбулася в Києві 11–12 лютого 1989 р. На ній було проголошено створення організації, затверджено Статут, а також обрано органи правління та голову, яким став Д. Павличко [10: 1].

У зверненні до українського народу учасники конференції закликали «всіх українців і не українців, що пов'язали своє життя з долею українського народу, підтримати вимогу конституційного захисту української мови, виступати за надання їй статусу державної мови в Українській РСР, за її пріоритетне функціонування на території республіки» [11: 1].

Впродовж 1989–початку 1990 рр. відбувалося формування організаційної структури новоствореного Товариства. Швидше і масовіше цей процес розгортався на заході України, повільніше – на сході та півдні, що було зумовлено більшою русифікацією цих територій, а також меншою національною самосвідомістю громадян.

Створення всеукраїнської організації багато значило для всього національного руху. Оскільки ТУМ мало легальний статус, то це дозволяло згуртовуватися навколо нього всій опозиції, отже, створювався плацдарм для подальшої політизації суспільства.

Першою перемогою Товариства стало прийняття Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 р. Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», друга стаття якого юридично закріплювала державний статус української мови на території республіки.

ТУМ одразу ж включилося у роботу із впровадження положень цього закону в життя, однак сильна протидія на місцях з боку владних структур звела нанівець багато ініціатив її активістів. Не дивно, що вже на II звітно-виборній конференції організації, у вересні 1990 р., чітко простежував взаємозв'язок між мовними проблемами та відсутністю державної незалежності. «Втілення в життя закону про мови, розширення сфер уживання української мови гальмується і саботується. Тривають не тільки наклепи на Товариство, а й репресії проти його активістів. Першопричина всіх нещасть України – відсутність незалежної української держави», – йшлося в одному із звернень учасників конференції [12: 5].

У міру розгортання національного руху діяльність ТУМу політизувалася. Активісти організації взяли безпосередню участь у створенні Народного Руху України та багатьох політичних партій демократичного спрямування. Під час березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР тувівці були активними учасниками Демократичного блоку, а ставши депутатами, увійшли до Народної Ради – оплоту націонал-патріотичних сил у парламенті.

Після цього в роботі ТУМу спостерігалася послаблення політичного вектора. Це пояснюється тим, що політичні функції перебирали на себе новостворені політичні партії

та НРУ, а Товариство змістило свої акценти на культурницьку роботу, хоча й залишилося активним суб'єктом у державотворчому процесі. Так, тлумівці взяли дієву участь у «живому ланцюзі» між Львовом і Києвом 21 січня 1990 р., екологічному мітингові 26 квітня 1990 р., в 100-тисячній маніфестації 30 вересня 1990 р. в Києві у відзначенні 500-ліття Запорізького козацтва 7–12 серпня 1990 р., у різноманітних місцевих мітингах.

В умовах державного перевороту в СРСР демократичні сили об'єдналися у коаліцію «Незалежна Демократична Україна», яка рішуче засудила дії ГКЧП і закликала органи державної влади не підкорятися його рішенням. Активним учасником цієї коаліції було ТУМ [13: 199].

Як і напередодні березневого референдуму 1991 р. з підтримки Декларації про державний суверенітет, так і під час грудневого референдуму 1991 р. активісти організації закликали населення підтримати Акт про незалежність України: 90,32% позитивних відповідей на дане питання стали своєрідним показником розмаху національного руху, активним учасником якого було Товариство.

Після проголошення незалежності України у середовищі націонал-патріотичних сил розпочався цілком передбачуваний і закономірний процес ідеологічного самовизначення, який характеризувався роздрібненням політичних структур, розшаруванням їх членів. Аналогічні процеси відбувалися і в ТУМі, проте тенденції, що свідчили про його послаблення, простежувалися раніше – у 1990 р. коли в ряди організації, яка не робила обмежень стосовно членства, влилося багато випадкових людей, а то й відвертих провокаторів і кар'єристів [8: 106]. З іншого боку, спостерігався процес відтоку членів. Від ТУМу відійшли засновники, ідеологи, ті, хто становив інтелектуальне ядро: Д. Павличко, С. Головатий, І. Заєць, П. Осадчук, І. Драч, І. Дзюба, В. Русанівський, В. Червоний, які розійшлися по новоствореним політичним структурам [14: 7].

Така криза у роботі ТУМу вимагала негайних заходів для її подолання. Товариство вимушене було шукати власну нішу в національному відродженні, шукати те місце у процесі державного будівництва, яке було б потрібне суспільству, забезпечило б нормальне функціонування організації, монолітність її рядів та підсилило б у боротьбі з конкурентами.

Вихід було знайдено. Товариство поступово почало дистанціюватися від активної політичної діяльності і зосереджувати свою увагу на культурно-освітніх проблемах. Посуті, ТУМ зробив реверанс у бік кращих традицій українського просвітництва. Вже на другому з'їзді, у вересні 1990 р., було внесено зміну у назву організації – ТУМ перетворився на Товариство української мови «Просвіта» імені Тараса Шевченка [8: 108]. Подальша еволюція була пов'язана з курсом нового голови Товариства – П. Мовчана.

12 жовтня 1991 р. за його ініціативою була скликана III позачергова конференція ТУМ «Просвіта». Згідно з її ухвалою, ТУМ «Просвіта» було реорганізовано у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка і визнано єдиним правонаступником колишніх «Громад» та «Просвіти» [15: 2]. Було також затверджено новий Статут.

Голова ВУТ «Просвіта» П. Мовчан у інтерв'ю журналові «Людина і світ» так прокоментував причини реорганізації Товариства: «Постало питання й про дальший розвиток мовного товариства. Воно виникло в одній ситуації, а опинилося в новій. Давши імпульс до народження і зміцнення чи не всіх демократичних рухів, течій, партій, громадських утворень, багато зробивши для захисту української мови, а насправді – для захисту самої української субстанції, воно, я вважаю, великою мірою виконало своє первісне призначення. А відтак – потребувало нових завдань» [16: 4].

Рішення III позачергової конференції були неоднозначно сприйняті в регіонах, стали причиною конфліктів серед керівництва і спричинили глибоку кризу в роботі Товариства. Центром опозиції стало м. Львів, адже саме там діяла дуже сильна просвітницька організація. Однією з причин протиріч у рядах Товариства було те, що в новому республіканському Статуті не визначили чітко ставлення до проблем української мови. Перша половина 1992 р. минула у гострому протистоянні, яке погрожувало вилитись у затяжний конфлікт. Однак чисельна перевага прихильників курсу П. Мовчана змусила опозиціонерів іти на компроміси. 21 червня 1992 р. на львівській конференції відбулося примирення [17: 1].

Четвертий (4–5 грудня 1993 р.) і п'ятий (30 листопада 1996 р.) з'їзди ВУТ «Просвіта» засвідчили закінчення внутрішніх негараздів, а також накреслили ідеологічну платформу, яка лягла в основу подальшої роботи. Вони показали, що реорганізація ТУМу у ВУТ «Просвіта» була продуманим кроком, який вивів Товариство з кризи, посилив його структурно й організаційно, а також визначив місце і роль організації в процесі державотворення. На день V з'їзду Товариство мало 25 обласних, Всеукраїнську з її дев'ятьма підрозділами та Севастопольську міську організації, які об'єднували 447 районних та міських, 14364 первинних осередки. Загальна кількість індивідуальних членів становила 650 тисяч, а колективних – понад 500 тисяч [18: 15].

Протягом 1989–1996 рр. мета та завдання Товариства еволюціонували від спрямування діяльності на «утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя» [19: 3] до «відродження історичної пам'яті українського народу, формування національної свідомості» [20: 59]. Тобто, можна помітити виразну тенденцію до розширення горизонтів у роботі.

Для реалізації цих завдань Товариство використовує різні форми діяльності. З ініціативи просвітян проведено ряд науково-практичних конференцій та «круглих столів», які викликали широкий резонанс у суспільстві. Назвемо деякі з них: «Державна ідеологія в сучасній Україні» (1994), «Мова державна – мова офіційна» (1994), «Інформаційний простір і безпека України» (1995), «Українська мова як державна мова в Україні» (1998) тощо. Лише у 1997 р. силами просвітян організовано 99 виставок, прочитано близько двох тисяч лекцій, проведено 118 конференцій, 67 семінарів, 45 різноманітних конкурсів, 30 літературно-мистецьких вечорів та низку інших заходів [21: 240].

У міру своїх сил Товариство підтримує українське книговидання. Так зокрема, у 1995 р. було засновано Видавничий центр «Просвіта». Активно працює організація з молоддю. Саме для посилення цього напрямку було відроджено «Молоду Просвіту». Не обділяє увагою Товариство і проблеми освіти, релігії (виступає за створення єдиної помісної української Церкви), українізації Збройних сил України.

Навіть працюючи в умовах незалежної України, ВУТ «Просвіта» змушене боротися проти дискримінації української мови, культури, чинити опір шовіністичним силам усередині держави. Процес націотворення, який переживає нині український народ, дуже тривалий. Велику роль у ньому належить відіграти ВУТ «Просвіта», котре, використовуючи свій людський потенціал, разом з іншими політичними та громадськими організаціями має виступити в ролі спрямовуючої сили, генератора ідей української нації, формування якої – не примха окремих сил, а вимога часу.

Список використаних джерел

1. Нарис історії «Просвіти» //Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів. – Краків. – Париж, 1993. – 232 с.
2. Гриняк Я. Нарис історії України, формування модерної української нації XIX ст. – К., 1996. – 360 с.
3. На порозі нового десятиліття //Прокон М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки //Наук. і-во ім. Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Б.В., 1993. – С. 396–404.
4. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000. – 296 с.
5. Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – 200 с.
6. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – 720 с.
7. Літературна Україна. – 1988. – 11 лютого.
8. Свідник Д. О. Відродження «Просвіти» //Нарис історії «Просвіти» //Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів. – Краків. – Париж, 1993. – С. 86–118.
9. Герман О., Гринчуцький В. Товариства «Просвіти» як оберіги культурно-освітньої спадщини //Культурне відродження в Україні. – Львів, 1993. – С. 177–190.
10. Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого.
11. Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні суціль //Літературна Україна. – 1989. – 2 березня.
12. Звернення до народу українського і до всіх громадян України //Літературна Україна. – 1990. – 18 жовтня.
13. Відозва до Пароди представників Народної Ради та демократичних організацій України //Хроніка опору. Збірка матеріалів. К., 1991. – С. 198–202.
14. Радчук В. Пізнаймо істину. Погляд на працю київського крайо-

вого об'єднання ТУМ «Пресвіта» /Слово... 1991... №19. 15. Ухвала третьої позачергової конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Пресвіта» /Слово... 1991... №19. 16. Людина у світі не може бути національно не означена /Людина і світ... 1992... №1. 17. Фактор стабільності /Пресвіта... 1992... №23. 18. Звітна доповідь голови Всеукраїнського товариства «Пресвіта» імені Тараса Шевченка Павла Мовчаня /Матеріали V з'їзду Всеукраїнського товариства «Пресвіта» ім. Тараса Шевченка... К., 1997... С. 10-29. 19. Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка /Літературна Україна... - 1989... - 2 березня. 20. Статут Всеукраїнського товариства «Пресвіта» імені Тараса Шевченка /Матеріали V з'їзду... С. 59-68. 21. «Пресвіта» - день за днем /«Пресвіта»: історія та сучасність (1868-1998)... 36 матеріалів та документів. Упоряд., ред. В. Германя... К., 1998... С. 240-241.

Yaroslav Seko

THE ACTIVITY OF THE ALL-UKRAINIAN TARAS SHEVCHENKO SOCIETY "PROSVITA" UNDER THE CONDITIONS OF THE RECENT HISTORY OF UKRAINE

The paper deals with the role of All-Ukrainian Society "Prosvita" in the process of the Ukrainian national revival at the end of the 20th century.

УДК 94 (477)

Христина Шкіра

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Досліджено проблему реалізації принципу індивідуалізації в практичній діяльності. Основний акцент зроблено на аналізі найпоширеніших помилок, які зустрічаються у шкільному процесі.

Після проголошення Україною незалежності освіта стала власною справою українського народу. Існуюча в Україні система освіти перебувала в стані, що не міг задовольнити вимог, які постали перед нею в умовах розбудови української державності, культурного відродження українського народу. Тому розпочинаються пошуки шляхів реформування освіти, створюються національні програми. Поступово керівники освіти починають згадувати про індивідуалізацію як один із найефективніших засобів, напрямів, принципів системи якісного перетворення педагогічного процесу. У Державній Національній програмі «Освіта» (Україна – XXI століття) в пункті «Принципи реалізації програми» зазначено: «... запровадження варіантного компонента змісту освіти, диференціацію та індивідуалізацію навчально-виховного процесу» [3]. Отож, із введенням давно забутого терміну «індивідуалізація» педагоги та психологи починають дедалі більше й більше досліджувати зміст і значення даного поняття.

Оскільки раніше не було соціального замовлення на науково-практичну роботу і дослідження проблеми, то і відповідно, не було її комплексного, цілісного й системного дослідження із залученням до цього фахівців різних наук та галузей [2: 63–64].

Сама проблема індивідуалізації у психолого-педагогічній науковій літературі не нова. Початок її теоретичного осмислення пов'язують з іменами давньогрецьких філософів – Левкіппа і Демокріта. Вони вперше обґрунтували індивідуалізацію і диференціацію як принцип, який узяли за основу філософського буття. Слід зазначити, що історія розвитку проблеми індивідуалізації йшла поряд з проблемою диференціації.

Як і будь-яка інша проблема, проблема індивідуалізації має свою історію дослідження. В. М. Володько виділяє у її розвитку п'ять основних етапів [1: 55].

Перший етап пов'язаний з іменем Я. А. Коменського та його творами «Велика дидактика», «Материнська школа» та інші. У своїй пансофічній школі Коменський реалізовував підхід до вивчення індивідуальних особливостей учнів і врахування цього на практиці навчальної та виховної роботи. Коменський наполегливо пропонував учителям вивчати і враховувати індивідуальні особливості учнів і писав про це в усіх своїх працях. Зокрема, він зазначав: «Дітям слід займатись тільки тим, що відповідає їх вікові і здібностям, а також тим, до чого вони самі прагнуть» [5: 130].

Другий етап – це етап розробки індивідуального підходу до учнів у навчанні й вихованні. Основоположником теоретичного обґрунтування індивідуального та диференційованого навчання можна вважати великого педагога минулого сторіччя К. Д. Ушинського. Він довів теоретично і практично, що головна умова високоякісного навчання – це врахування вікових та інших особливостей учнів, їхньої індивідуальності.

На третьому етапі, котрий почався у 1920-ті роки, індивідуальний та диференційований підходи розглядали як педагогічні принципи на рівні соціального педагогічного та психологічного експериментів. Ідея індивідуального і диференційованого підходів набула найширшого розмаху в теорії і практиці [1: 55].

І за кордоном, і у вітчизняній педагогіці тривають бурхливий пошук і розробки проблеми за багатьма напрямками.

Наукові роботи П. П. Блонського, Л. С. Виготського, Л. С. Рубінштейна, Б. О. Аркіна та інших видатних учених створили освіті найкращі умови для розвитку теорії і практики індивідуально-диференційованої роботи учнів. У ці дні поширювали Дальтон-план і лабораторно-бригадний спосіб (форма) навчання, розвивалася педологія як наука про дитину. Але після відомих партійних постанов 1931–1934 рр. згадана робота була різко згорнута, повернута у регресивне русло.

Четвертий етап – це етап значного теоретичного та методичного осмислення принципів індивідуального і диференційованого підходів у навчанні. Він охоплює кінець 1950-х – середину 1960-х років. У той час А. А. Бударний, А. А. Кирсанов, І. Е. Унт, В. І. Загвязинський, Є. С. Рабунський, Є. Я. Голант, Х. Й. Леймета й інші вчені знову повернулися до проблеми індивідуального та диференційованого процесу навчання і виховання. Це повернення здійснювалося на нових психо-фізіологічних, психічних і соціальних засадах.

Але з середини 1960-х рр. почалося тихе згортання фундаментальних досліджень у педагогіці і психології. Варто зауважити, що проблему індивідуалізації та диференціації досліджують, однак практична сторона залишається непорушною.

П'ятий етап – це сучасний період теоретичного переосмислення і практичної реалізації індивідуалізації та диференціації навчання й виховання в нових соціальних умовах. Цей етап почався на початку 1990-х рр. Процес навчання і виховання вийшов на якісно новий рівень, особливо це стосувалося країн колишнього СРСР, де навчання та виховання було заангажоване ідеологією.

Тому не дивно, що збільшення кількості досліджень з проблем індивідуалізації в Україні припадає на 1990-ті рр., адже із появою соціального замовлення відбувається ґрунтовне вивчення даної проблеми.

І хоча за 11 років незалежної України вже зібрано деяку теоретичну базу на основі вітчизняних та закордонних досліджень, розроблено значну кількість програм щодо реалізації принципу індивідуалізації, однак втілення його на практиці залишається досить проблематичним.

Із реформуванням освіти дедалі більше дослідників, поряд із проблемою індивідуалізації, досліджують зміст і значення терміну «особистісно орієнтоване навчання». Оскільки навчання і виховання орієнтовані на особистість учня, адже безособистісної педагогіки не існує, то ми згодні з В. М. Володьком, який вважає, що особистісно орієнтоване навчання та виховання і є реалізацією індивідуалізації та диференціації навчання і виховання. Тобто реалізація системи індивідуалізації та диференціації навчання і виховання означатиме їх інтеграцію або реалізацію особистісно орієнтованого навчання [1: 57].

Отже що таке особистісно орієнтоване навчання і як його реалізують у сучасній школі?

Особистісно орієнтоване навчання – це таке навчання, де на перший план ставлять особистість дитини, суб'єктивний досвід якої спочатку розкривається, а потім відбувається формування наукових знань. Визнання учня основною діючою фігурою всього навчального процесу і є на думку І. С. Якиманської особистісно орієнтованою педагогікою [7. 31].

Варто зауважити, що нині чимало педагогів дотримуються соціально-педагогічної моделі традиційної педагогіки, яка була притаманна школі періоду СРСР. Технологія навчального процесу будувалася на ідеї педагогічного управління, формування, корекції особистості «ззовні» без достатнього використання суб'єктивного досвіду самого учня як активного творця власного розвитку (самоосвіти, самовиховання). Прояви ініціативності, фантазії, вражень, почуттів, життєвих уявлень нагромаджених поза школою різко врізали. І хоча одним із принципів Національної програми «Освіта» (Україна – XXI століття) є гуманізація освіти, все ж таки у сучасній школі ще зустрічається вищезгадане явище, що суперечить гуманізованій освіті.

Найпоширенішою моделлю особистісно орієнтованого навчання у нинішній школі є предметно-дидактична модель, особливо в інноваційних освітніх установах: гімназіях, ліцеях, профільних класах, особливо популярними у наш час.

Згадана предметно-дидактична модель – це своєрідна предметна диференціація, яка забезпечує індивідуальний підхід у навчанні. Однак засобом індивідуалізації навчання виступають самі знання, а не їх конкретний носій – учень. Предметна диференціація задає нормативну пізнавальну діяльність із урахуванням специфіки наукової області знань, але не цікавиться джерелами життєдіяльності самого учня як носія суб'єктивного досвіду та наявності індивідуальної готовності до сприйняття нового матеріалу.

Варто зауважити, що предметна диференціація як правило, не зачіпає духовної диференціації, тобто відмінностей національних, етнічних, релігійних, світоглядних, що в значній мірі визначає зміст суб'єктивного досвіду учня [7. 33].

Як правило, не врахування в організації предметної диференціації духовної (більш особистісно значимої для учня) ускладнює не тільки регіоналізацію освіти, а й нерідко породжують формалізм у засвоєнні знань – розходження між відтворенням «правильних» знань та їх використанням, намаганням приховати особисті думки та цінності, життєві плани й наміри, що суперечать розвитку особистості та її здібностей.

До головних недоліків існуючого процесу навчання, на думку авторів статті: «Проблеми індивідуалізації процесу навчання» С. Гончаренка та В. Володька, належать також «суб'єкт-об'єктні» відносини [2. 69]. Процес навчання побудований на запам'ятовуванні учнем тих знань, носієм яких є вчитель і в цьому трагедія сучасного процесу навчання. Він настільки заорганізований, загнаний у рамки імперативів, що не дає змоги учневі розвивати свої здібності, тільки йому притаманні якості реалізувати свої інтереси, прагнення тощо. З добре розвинутою пам'яттю учень вчиться відповідно, розвиваючи і формуючи у собі здібності доброго, слухняного виконавця, безініціативного, позбавленого творчості майбутнього фахівця.

У Законі України «Про загальну середню освіту» (ст. 5) серед завдань загальної середньої освіти зазначено: «... формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду» [4]. Щоб забезпечити втілення закону в життя необхідно змінити «суб'єкт-об'єктні» відносини, які не можуть забезпечити повної реалізації закону.

Щоб позбутися або уникнути цього недоліку, слід якомога ширше впроваджувати систему «суб'єкт-суб'єктних» відносин учня. Ці нові відносини, на думку С. У. Гончаренка, В. М. Володька та багатьох інших дослідників, серед яких і ми, дадуть змогу розв'язати багато суперечностей процесу навчання, саме «суб'єкт-суб'єктні» відносини є умовою широкої індивідуалізації процесу навчання [2. 69].

Головне завдання школи – не вчити, а навчити вчитися, підготувати учня до безперервного самостійного навчання. Тому функції учня і вчителя мають змінитися. Перший повинен буде разом із засвоєнням відповідних знань розвивати в собі здатність навички і вміння самостійно їх шукати, тобто оволодівати науковим методом пізнання. Другий же відповідно – допомогти першому навчитися вчитися. При цьому необхідно враховувати

індивідуальні психологічні особливості учня, визначати час, темп навчання комплекс навчальних предметів, основ наук, які належить засвоїти, і форму контролю

За згаданої постановки процесу навчання, на основі індивідуалізації учня розвиваються і формуються такі необхідні якості, як самостійність, ініціативність, творчість, упевненість, захоплення, дослідницький стиль діяльності що так необхідні майбутньому фахівцеві, котрий потрібний державі у нових суспільних умовах. Крім того, сучасному спеціалістові важко буде обійтися без творчих здібностей, ерудиції та ділової активності. А вони, як бачимо, розвиваються в умовах індивідуалізації навчання, самостійного пошуку і самостійного засвоєння знань.

Основним підґрунтям ефективного втілення індивідуалізації навчання Ю. О. Осадько у своїй статті «Дитина... Вчитель... Психолог...» вважає психологічні умови: повага вихователя до самого себе, детальний аналіз психічного стану дитини та його фізіологічних особливостей [6: 29].

Таким чином, проблема реалізації принципу індивідуалізації в сучасній школі залишається невирішеною. Для реалізації всіх запланованих урядом програм реформування школи з урахуванням принципу індивідуалізації необхідні ґрунтовні теоретичні та практичні дослідження. Ми вважаємо, що для цього треба залучити всі новітні технології індивідуалізації зарубіжних дослідників із урахуванням національних особливостей, а також вміло синтезувати їх із досягненнями вітчизняної педагогіки.

Список використаних джерел

1. Володько В. М. Індивідуалізація та диференціація навчання і виховання // Гуманітарні науки. – 2001. – № 1. – С. 54-65.
2. Гончаренко С. У., Володько В. М. Проблеми індивідуалізації процесу навчання // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1 (6). – С. 63-71.
3. Державна національна програма «Освіта» (Україна – XXI століття) // Освіта. – 1993. – грудень (спецвипуск).
4. Закон України про загальну середню освіту // Освіта України. 1999 – 23 червня.
5. Коменський Я. А. Велика дидактика. Вибрані твори / Під ред. Краснавецького. – К.: Рідна школа, 1940. – Т.1. – 245 с.
6. Осадько Ю. О. Дитина... Вчитель... Психолог. Про індивідуальний підхід до кожного учня // Початкова школа. – 1990. – № 8. – С. 25-29.
7. Якиманская И. С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 31-41.

Khrystyna Shkira

REALIZATION OF INDIVIDUALISM'S PRINCIPLE IN MORDEN SCHOOL.

In this article there is a problem of realization of individualism's principle in practical activity. The main accent is made on the analysis of the most popular mistakes which are met in the educational process.

УДК 94 (477)

Леся Костюк

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано літературну спадщину О. Кандиби-Ольжича у розвитку національного відродження України.

Спадщина О. Кандиби-Ольжича та її науковий аналіз є особливо важливими для національного відродження України. Адже нині триває творення держави, продовжуються зміни як у психології, так і в світогляді, ментальності формується нове молоде покоління. Яка ідеологія прийде на зміну радянській – залежить від нас самих.

Лише наполеглива праця, втілення прогресивних ідей, вільне обрання сфер діяльності, залучення значного потенціалу зможуть стати основою нашого суспільства і витіснити стару догматику. Так жили і боролися безстрашні лицарі, серед яких одне з чільних місць займає О. Кандиба-Ольжич.

За своє коротке життя він проявив себе як політик, науковець, але передусім як поет, ім'я котрого назавжди залишиться в історії української літератури.

І цілком заслужено, О. Кандиба-Ольжич оскільки належав до тої нечисельної, але надзвичайно талановитої та значної в нашій літературі групи письменників, які переконливо довели, що висока майстерність може бути поєднана в літературному творі з такою ж високою ідейністю. Він поет, який, за словами Оксани Лятуринської, «носив у грудях український космос, а там горів великий рівний вогонь, що не спалював на полі, а перетоплював крицю. Дуже ніжна мімоза була ця душа і дуже тверда водночас, як скеля непохитна» [1: 4]. Поет, про якого В. Державин писав, що він «приносить у жертву національній справі своє життя, а тим самим і свою дальшу поетичну творчість» [2: 46]. Поет, котрий як підкреслив Ю. Шерех, виявив у своїй поезії «вміння поєднати суб'єктивне і об'єктивне, особисте і загальне, інтимне і політику» [3: 5]. Поет, про якого писав вдумливий чужинець Й. Лободовський, що його (Ольжичева) поезія «дає найкраще поняття про психічний характер української поезії, яка перед невидною, ще й захищеною долею українського народу лине високо, як Самотрацька Ніке перед човнами Темістохла, що пливають до затоки Саляміни добувати як перемогу» [4: 11].

Така літературна спадщина О. Кандиби-Ольжича – велике надбання українців, орієнтир та стимул для творення тієї літератури, яка необхідна народові.

Твори поета можна поділити за часом написання на два періоди. Перший включає ранні твори, які поділяються на три групи: дитяча поезія, проза та студентська лірика; другий період творчості – поезія 1929–1941 рр., зокрема збірки «Рінь», «Вежі» і «Підзамчя».

На жаль, не все, що написав поет (і не лише в дитячі роки), збереглося під час воєнної хуртовини. Ми можемо проаналізувати лише певну частину творів.

Перш за все, Олег володів великим художнім талантом. Невідомо, чи успадкував він його від батька, чи отримав як нагороду від Бога. «Як і всякий інший талант, художній – це високорозвинена здібність до певного роду діяльності, але аксіомою є те, що мусить бути присутня одна якість, без якої немислима будь-яка художня творчість. Такою якістю емоційності є природна основа художнього таланту» [5: 91]. Дослідники вказують на емоційність Олега в дитячі роки. Про це свідчать найперші вірші, написані під впливом смерті:

Вмирають корови голодною смертю.

Загнанні із волі в тюрму на мученню [6: 73].

Згодом від такої «чорної» тематики Олег перейшов до художнього освоєння інших явищ. З одного боку, він вловлював і передавав на папір свої почуття від зміни пір року, а з іншого – вже у цьому ранньому віці болюче переживав у патріотичних віршах окупацію своєї батьківщини. Тут слід процитувати такий уривок з поезії «Зима панує над селом...»:

Отак мій край лежить ввісні –

Мій край, покинутий синами,

Край, де панують вороги,

Катують, глумляться над ними

В тяжкім ярмі мовчить народ,

І тільки вибухи повстання

Посвідчують, що він не спить.

І пророкують час світання [6: 76].

Так, про таке міг написати майбутній націоналіст, але не боягуз. Вони ж, ці рядки ще раз показують характер збройної боротьби, яку в наш час дехто за інерцією, дехто з переляку називає «громадянською війною».

Допитливий, мовчазний, бунтівливий хлопець у той час захоплювався не тільки поезією, а й прозою. На відміну від поезії, у прозі не так помітне авторське «я», воно наче

сховане за описаними подіями, а епічна розповідь захоплює вже сама собою і не вимагає прямого авторського ставлення до описаного. Та тим не менше, проза Олега – це ще одна грань художнього таланту майбутнього Ольжича, тому недбальством було б не зупинитися на ній (звичайно, побіжно).

Перш ніж перейти до епосу, варто сказати декілька слів про п'єси поета. Нам відомо принаймні дві. Перша була написана в 5 років, назва її (як і вона сама) не збереглась до нашого часу, але відомо, що тема була взята з козацьких часів, а сама п'єса мала три дії. Інша дійшла до наших днів, назва її «Куряче подвір'я» [7: 3].

А тепер про епос. Три оповідання мають часові означення, 1921–1922 рр. Решта, написані, очевидно, також ще в «український період» (за винятком «Рудька») про що свідчить хоча б їх манера написання, тобто форма твору та й зміст не мають у собі нічого трагічно-оптимістичного – це просто витвори зболеної душі самотнього підлітка, в якого до природної кризи його віку додалося гірке почуття відчуженості «на нашій, на чужій землі». Оповідання різні за розміром і тематикою. Скажімо, «Дивна подорож» – фантастичний твір, де описана невідома планета [7: 5].

Детальніше зупинимось на двох оповіданнях. Перше з них – «Скеля». Воно цікаве тим, що близьке, власне, до Ольжича, пізнішого поета-романтика. Винятковий, колоритний образ скелі виразно позначений романтизмом «Над безкрайним синім морем висилася гранітна скеля. Верх її вкривав лише мох, а нижче росли сухі жорсткі трави та дрібні гірські квітки. Тисячі років стояла вона над кипучою безоднею і гордо дивилася у неї» [7: 15]. Як бачимо, це оповідання мимоволі наштовхує нас на філософські роздуми.

Друге оповідання – «Під водою і коло неї» ще раз підтверджує те, що ще в ранньому віці Олег мав неабиякий дар до уважного спостереження. У даному випадку над замкнутою водоймою – ставком. Рибалючи десь поблизу, він усе помічав і оповідання – плід багатоденних спостережень. Розповідь про весь цикл життя ставу, його мешканців – з весни до зими – читається легко і невимушено. Манера викладу легко сприймається, не ускладнена термінами, тому твір із задоволенням сприймають діти [7: 16].

Особливо хотілося б звернути увагу на найбільше, єдине з усіх, прижиттєво оубліковане оповідання О. Кандиби. Маємо на увазі «Рудька, життєлиц одного півня», яке вийшло у Празі в 1928 році. Багато що вказує на те, що воно було написане вже в пізніший, «чехословацький» період (манера написання, побудова речень, великий розмір).

Олег любив ще з ранніх років спостерігати за тваринами, зокрема домашніми, тож не дивно, що головним героєм твору став «... півень, малий, рудий (звідси назва Рудько) і завзятий». Життя його (принаймні, той період, який зображено в оповіданні), від народження і аж до продажу якійсь бабусі, переповнене боротьбою. Він б'ється за все, за свою честь, за курей, за панування на подвір'ї, і постійно виходить переможцем, хоча суперники набагато сильніші.

Та тим не менше, чому саме таким є герой оповідання? Чому він не терпить мирних обставин духу похори і злагоди, які панують на подвір'ї? А відповідь, як нам здається, тісно пов'язана з іншим моментом: твір адресований дітям! Це, щоправда, аж ніяк не значить, що приклад півня, за задумом автора, читачі мали б використовувати прямолінійно. Просто Олег хотів розворушити може, навіть обнадіяти і тих дітей і їх батьків-емігрантів – вигнанців з рідної землі. Приклад войовничого півня, такого собі романтичного бунтівника, промовляє і десь підсвідомо вказує на те, що от навіть така, нібито мала й беззахисна тварина, як півень, ламаючи звичаї і діючи, здавалося б, безглуздо, проти оточення, залишається в кінці кінців переможцем, як це не дивно. «Саме на такому оптимістичному, бойовому, мужньому героєві, як Рудько, мали виховуватись українські діти – майбутні борці за Українську Державу» – вважав автор [7: 18].

На закінчення відзначимо, щодо написання прози, наскільки нам відомо, Олег більше не звертався. «Рудька» можна вважати останнім і найвдалішим з усіх його оповідань.

Навчаючись у Празі, Олег зазнав впливу веселого студентського середовища, і з 1926 р. бере початок його «альбомна» принагідна лірика, переважно любовна.

Першу групу такої лірики становлять жартівливі поезії: «Святки, іменини, вистави...», «Олю мила, хоч сьогодні...» та ін.

Варто згадати комедійний випадок з приводу однієї епіграми Олега. Ось як про це розповідає Марина Антонович-Рудницька: «Одного разу Олег прийшов до мене з лукавою таємничою міною і сказав: «Лялю, ви, добра приятелька, мусите допомогти мені вийти з халепи. Дівчата якось довідалися, що я пишу вірші, то їм вимагають від мене присвяти. Не можу ж я кожній писати окремого вірша? Я написав одного для всіх. Ваше завдання – розмножити його, відповідно змінивши у кожному примірнику дівоче ім'я і роздати дівчатам, запевняючи кожну з них, що тільки їй одній я написав присвяту» [8: 29–30].

Окрім жартівливих дружніх творів, поет відомий (щоправда, пізніше, в 1930-их рр.) і як сатирик. Продажність деяких емігрантів, які лицемірно виправдовували репресії в «Країні Рад» і водночас критикували націоналістів, а все тому, що їм «корони із Москви ідуть через Берлін», безглузді чистки комуністів в УРСР – непотрібне активне паплюження вже мертвих Скрипника і Затонського («Вже ціла згряя збіглася їх...»):

Вже ціла згряя збіглася їх
Над чорним і роздутим тілом
Затонських, Скрипників отих
Кому здохлятини кортіло... [9: 23]

Усе це стало об'єктом дошкульної сатири Олега.

Поступово переважання легкої, «альбомної» лірики зникає, натомість починає народжуватися щось інше – з іншим забарвленням ідеями оформлення: Олег стає Ольжичем, і через те – непорозуміння з батьком-ліричним: О. Олесем. Розпочався другий період творчості – період трагічного оптимізму і романтичного героїзму.

Заздалегідь хочемо відзначити, що приступаємо до розгляду найважливішого періоду творчого життя Ольжича-поета. Цей період – 1929–1935 рр. – є одночасно періодом остаточного становлення поета і вершиною його творчості.

Саме в цей період О. Ольжич відомий як визначний археолог-науковець, талановитий перспективний поет і свідомий активний підпільник-революціонер. Це вже згодом робота в націоналістичному русі почала забирати всі сили, натхнення і час. Велика справа потребувала великої віддачі. Закономірно, що археолог і поет відійшли на другий план. На першому – боротьба.

А поки що Ольжич дуже захопився новою поезією. Романтик у житті залишився ним і на папері, у своїх творах, у відбитках власного я – ліричних героях. Перша збірка Ольжича «Рінь» вийшла, коли автору було 27 років. Ключем до розуміння цієї збірки мусить стати розкодування образу-символу, який міститься в назві збірки. Розумючи це, багато дослідників пояснювали, розтлумачували, якщо не саме слово, то ззагалі загальний зміст збірки. Хоча ще раз можна відзначити, що розкриття змісту слова безпосередньо веде до розуміння змісту самої збірки.

Отож, голоси дослідників

Першого до слова запрошуємо М. Невлого: «Перша Ольжичева збірка «Рінь» (1936) є, так би мовити, аполітична. Загалом в ній переважають мотиви праісторії людства, античної Греції і Риму, схоплені не тільки ерудицією, але й інтуїцією вченого-археолога й історика. В них для поета не так важлива зовнішня декорація давніх епох і культур, як їхня духовність, як ріст і розвиток людини, її звичаїв, нахилів, ментальності й моралі» [10: 13]. Кожен має право на власну думку, але проблематичність першого речення (його висновку про «аполітичність» «Ріні») одразу ж помітили інші.

А ось як пише Б. Червак: «Ріні» Ольжича тільки на перший погляд аполітична збірка. Заглиблення у сиву давнину – не самоціль і не наслідування неокласиків. Поет шукає філософське обґрунтування чового націоналістичного світогляду, який неминуче має прийти на зміну чужинським теоріям матеріалізму та детермінізму. Щоб побачити майбутнє, треба дивитися у минуле. Така закономірність історичного поступу. У минулому поет намагається відшукати вічні та незмінні основи буття, на які в першу чергу мапа опиратися людина – творець історії...» [11: 78].

Продовжує наступ на пана Невлого і В. Яременко: «Героїчний епос ствердження героїчного світогляду ще начебто ніколи не трактувались як аполітизм». І додає, що «не зміну, а неминучість зміни епохи імперії, їхню історичну приреченість і кінечну загибель, пророкує О. Ольжич, своїм словом і чином наближує той кінець» [12: 7].

Останньою зачитуємо думку авторитетного критика з діаспори – проф. Ю. Бойка: «В майже мікроскопічний світ ріні вривається широкий світ вітру. А поруч зіставлення вітру:

й каменю сповнене змісту, бо стихія і кам'яна непорушність, твердість і вірність – це зміст життя» [13: 71]. Згодом читаємо таке: «весь збірничок в цілому плекає світогляд мужньої людини, що сприймає суворість життя як закономірність. Романтика революції, напружене чекання її розгортаються в екстазі» [13: 74].

Різні підходи, які, переплітаючись, створюють досить конкретне уявлення і «проти-стояння» рині, і «ріст і розвиток людини» на тлі «давніх епох і культур» і «відшукування вічних та незмінних основ буття», і «герочний пафос», і «напружене чекання романтики революції», – все це вияви письменника-науковця націоналіста, триєдиного, тому тричі сильного своєю експресією.

У своїй збірці О. Ольжич описував сторінки історії людства і вибирав особливо ті, які стверджували зміну епох і володінь, занепад культур та імперій, химерну долю завойовників. Досить виразно цю тенденцію бачимо в невеличкій поемі «Ганнібал в Італії». Славний карфагенський полководець, перемігши чужу країну, мусив із неї – втікати, розгромлений легіонами Сициліона.

Друга збірка поета – «Вежі» (1940) метафізичністю своєї назви визначає вершини духовності, яка породжує енергійне рішення і дію, пориває до героїзму. З цього погляду Ольжича можна вважати революційним романтиком. Поняття героїзму в Ольжича включає не лише чистоту, а й сильний духовний заряд, здатний оновити і морально оздоровити світ покори і рабства. В згоді із тим уся друга збірка присвячена революційній боротьбі за права і честь рідного народу. В поемі «Городох 1932» свідомо описується конкретна подія. Всю її пронизують «Слова, що прості і суворі», а щоб бути точнішим – не так слова, як діла, як самопожертва борців за велику справу. Лепідарність вислову посилена внутрішнім динамізмом, і свідоме зречення розтягнутої розповіді й описовості утворюють лірику напружених епізодів, поезію мужності й боротьби [14: 144].

Цикл «Незнайомому Воякові» (1935) композиційно становить другу частину «Веж». Він ідейно і тематично поглиблює попередню поему і є, мовити б, поетичною історією галицького революційного підпілля. Тут передусім – засудження угоди галицьких лібералів, які пасивно дивилися на пацифікацію української Галичини.

У кожному вірші відчувається, як писав Ю. Липа, «напруженість почуття письменника-творця» [15: 34]. Поет творив симбіозом розуму і душі, через мозок і серце пропускаючи все, про що писав. Така природа справжньої поезії, і не тільки поезії. Аргументуючи цю думку, Ю. Липа доречно цитує В. Патера: «Ціллю життя є відчувати все, що можна відчути, якнайбільш загостреними почуттями. Горти без упину в цім чистім і дорожочнім полум'ю, підтримувати цю екстазу і я називаю – здобувати в житті». Бо треба мати завжди перед своїми духовними очима всі ці ідеї: трагічну короткість існування і його драматичну претишність...» [15: 34].

«Підзамчя» – третя, остання збірка О. Ольжича «Він не встиг переглянути й підготувати її до друку, і до інших був особливо вимогливий. Ще більше був вимогливий, коли йшлося про власну поезію» [16: 20]. Не знати, чи взагалі вийшла б ця збірка, а якщо б вийшла, то чи не в дуже зміненому вигляді, якби Ольжич залишився живий після 1944 р. Надто вже вона (йдеться про перших одинадцять віршів) «відходить», так би мовити, від того естетичного кредо, яке було виховане, виплекане на початку 1930-х рр.

Перша половина «Підзамчя» – наче віддушина, куточок майбутнього для поета, очевидно, втомленого трохи (але не життям чи боротьбою) тягарем відповідальності, можливо, душевним дискомфортом, болем утрат у ці молоді роки (смерть Є. Коновальця, падіння Карпатської України, розкол ОУН) [17: 98].

Друга половина «Підзамчя» – останніх вісім творів – уже знову засвідчує панування яскравої, активної романтичної героїки як у мотивах, так і в ідеях.

Ми побачили, наскільки багатюща, багатогранна цікава поетична спадщина О. Ольжича. Вона дала поетові змогу зайняти гідне місце на Парнасі української націоналістичної творчості на початку ХХ століття.

А тепер хотілося б навести слова критика-націоналіста О. Багана, якому вдалося як мало кому, злитися душею з досліджуваним поетом. «Поезія О. Ольжича належить до тих скарбів духу, які не знають якихось рамок чи умовностей. Вона зросла з глибокого переживання краси і величі буття. Метафора тонкого і впертого гірського струменю, що дзвінко паде іскрами і крапельками на камінь, чомусь з'являється, коли хочеш образно передати враження від неї. Користуючись визначенням відомого американського письменника і теоретика літератури Роберта Уоррена, її можна назвати «чистою». О. Ольжич максимально зосереджує свою енергію творення саме на поетичній «чистоті», тобто на виявленні тих моментів духу, передаючи нам, читачам, саму романтику поетичного лід-

несення, очищену від «раціоналістичних та прозаїчних додатків...» Нічого зайвого, нічого, що б розпоршувало, відволікало естетичні чуття читача. Все відбивається, переливається в джерельних струменях чистої поезії» [10: 50–51].

Список використаних джерел

1. Лятуринська О. «О. Кандиба-Ольжич» // Новий шлях. - 1945. - 15 грудня.
2. Державін В. «Олег Ольжич - поет національного героїзму» // Новий шлях. - 1977. - № 5. - С.46.
3. Щерех Ю. Поетична спадщина О.Ольжича // Орлик. - 1947. - 20 січня.
4. Лободовський Й. «Добувати перемогу» // Кур'єр Поранки. - 1937. - 24 жовтня.
5. Воробйова З. Теорія літератури - К. - 1975. - 378 с.
6. О. Вірші найрадісніші / Дніпро. - 1994. - № 5. - 85 с.
7. Ольжич О. Прозові твори // Дніпро. - 1994. - № 6. - 90 с.
8. Бойчук Б., Рубчак Б. Ольжич (Кандиба) // Координати. - Мюнхен, 1969. - Том 1. - 161 с.
9. Вельшак В. Етюдна збірка О.Ольжича // Дієслово. - 1999. - № 4. - 73 с.
10. Баган О. Апофеоз духу (ідея і чин О.Ольжича). - Жидачів, 1993. - 93 с.
11. Шляхтиченко К. Біографія О. Кандиби // Український історик. - 1987. - Ч. 3. - 95 с.
12. Яременко В. Передчуття зустрічі з О. Ольжичем // Українське слово. - 1993. - 3 лютого.
13. Бойко Ю. О. Ольжич як поет // Новий шлях. - Торонто, 1999. - 123 с.
14. Стефанович О. О. Ольжич - Збірник Слово - Едмонтон, 1970. - 259 с.
15. Дина Ю. Бій за українську літературу // Український засів. - 1993. - № 4. - 65 с.
16. Череватенко Л. Я камінь з Божої праці // О. Ольжич. Незнаному Воякові. - К. - 1994. - 432 с.
17. О. Ольжич Збірка «Підзамчя» (1946) // Дніпро. - 1994. - № 5. - 125 с.

Lesya Kostyuk

LITERARY CONTRIBUTION OF O. KANDYBA-OLZHUCH IN THE CONTEXT OF NATIONAL REVIVAL OF UKRAINE

The article deals with the analysis of literary contribution of O. Kandyba-Olzhuch to the development of Ukrainian national revival.

УДК 07. 0002

Ярослав Дзісяк

ІНФЛЯЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Розкрито історичні передумови, зміст і назрівання інфляційних процесів та їх вплив на соціально-економічне життя в Україні на початку 1990-х рр.

В історичному контексті таке явище функціонування народного господарства, як інфляція, відоме щонайменше з IV – III ст до н. е., тобто з моменту, коли грошовим товаром у світі остаточно утвердилося срібло. Протягом віків, інфляція так чи інакше була в суспільно-економічних процесах різних країн, незалежно від форми функціонування економічної системи.

Слід відзначити, що інфляція впливає на розвиток комплексу макроекономічних процесів у цілому, а також кожної його структурної ланки зокрема. Цей процес відбиває внутрішній стан товарно-грошових відносин, які відповідно до свого функціонального призначення внутрішньо інтегровані в усі осередки економічної системи суспільства, і впливає на весь комплекс відтворювального циклу – процес виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Також варто зауважити, що інфляція не завжди призводить до зниження реальних доходів населення. Вона зменшує купівельну

спроможність грошової одиниці: кількість товарів та послуг, які можна придбати на ту чи іншу суму грошей [1: 414]

Дана проблема досі не знайшла комплексного висвітлення в історичній науці. Важливим є не лише розкриття змісту, назрівання та розвитку інфляційних процесів у народному господарстві України, а й подання причин їх виникнення з огляду на історичні перетворення суспільного життя в країні. Півною мірою розв'язанням цього питання є дана наукова робота.

При підготовці статті використано спеціальні праці Н. М. Шевченка [4], М. А. Павловського [3], А. С. Гальчинського, П. С. Єщенка та Ю. І. Палкіна [1], С. В. Мочерного [2], В. М. Пинзеника [5], А. А. Чухна [6], дослідження українських істориків, загальнонаукову історичну літературу, а також довідкову літературу та періодичну пресу.

На початку 1990-х рр. вітчизняна економіка пережила небачену для мирних часів кризу економіки, котра, головним чином, відобразилася надзвичайними розмірами гіперінфляції. Однак в історії окремих країн траплялися ще стрімкіші темпи інфляції. Зокрема, у Німеччині після Першої світової війни інфляція досягла сотень тисяч відсотків, а заробітну плату виплачували двічі на день. У Росії з 1918 по 1921 рр. ціни зросли у 8000 разів.

З огляду на те, що система народногосподарського комплексу колишнього Радянського Союзу будувалася на противагу об'єктивним економічним законам радикально піддавалася державному регулюванню та була ізольованою від процесів розвитку світового господарства, у період розбудови народного господарства з 1970-х до кінця 1980-х рр. інфляція відбувалася у прихованій формі. Внаслідок лібералізації функціонування та управління соціально-економічними процесами, що була лише поверхневою і не зачіпала основ деструктивної економіки, розглядуване негативне явище набуло відкритого характеру. Це заклало основні підвалини до подальшого розладу та занепаду економічної системи України, інфляційні процеси увійшли у фазу наростаючого циклу.

Таким чином, Україна успадкувала нежиттєздатну дефіцитну економіку, а разом з нею – величезний інфляційний потенціал.

Розглядаючи інфляцію та причини її виникнення на початку 1990-х рр. в Україні, слід перш за все, розділити причини, зумовлені витратним характером економіки колишнього СРСР, тобто ті, які були успадковані, та причини, які виникли внаслідок некомпетентних дій влади незалежної України.

Найважливішою і найсуттєвішою причиною інфляції в Україні, як і в інших країнах СНД, є насамперед глибока деформація основних пропорцій народного господарства перш за все, співвідношення між групою «А» і групою «Б». Так у колишньому СРСР у 1985 р. частка предметів споживання в загальному обсязі промислової продукції становила лише 25 %, наприкінці 1990 р. питома вага споживчих товарів у загальному обсязі машинобудівного комплексу була 5 %. Лише половина валового національного продукту надходила до фонду споживання, а друга половина – на капітальні вкладення, приріст виробничих ресурсів і військові витрати. Для порівняння, в США це співвідношення було, як 70:30.

Другою, не менш важливою причиною інфляції стала надмірна мілітаризація всього народногосподарського комплексу. Офіційно у період «перебудови» обсяг військових витрат в СРСР за розсекреченими даними визначали на рівні 70 млрд. крб. (у старих оптових цінах), а до цього їх розмір за офіційною статистикою становив менше 20 млрд. крб. Однак, згідно з оцінками західних експертів, у колишньому Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. на військові потреби витрачали близько 300 млрд. крб. Ця різниця була зумовлена тим, що до обсягу військових витрат раніше не включали витрати на виробництво устаткування для військових заводів, на метал, енергію, комплектуючі вироби, а також витрати у суміжних галузях. Наприкінці 1990 р. питома вага військової продукції у загальному обсязі машинобудівного комплексу становила 63 %, устаткування, призначеного для військових підприємств – 32 %, споживчих товарів – лише 5 %. Слід відзначити, що з утворенням незалежної України мілітаризація залишалась однією з важливих причин інфляційних процесів, оскільки 25 % військово-промислового комплексу колишнього СРСР припадало на частку України. Внаслідок цього витрати на військові

потреби призводили до дефіциту державного бюджету, який у свою чергу, зумовлював зростання внутрішнього боргу та випуск в обіг зайвої маси грошей.

Третьою важливою причиною інфляційних процесів була значна монополізація економіки. У ряді галузей колишнього Союзу налічувалося 1100 підприємств, які були єдиними виробниками продукції і, зрозуміло, проводили політику монопольного ціноутворення. Тенденція монополізації збереглась і в перші роки формування власної економічної системи. Згідно з даними Комісії Кабінету Міністрів України, Донецький металургійний завод з 26 грудня 1992 р. підвищив ціни на прокат у 4,5 рази, завищивши при цьому витрати на газ у 7 разів проти фактичних, електроенергії – більш як у 2 рази. До збільшення собівартості виробленої продукції завод додав ще 25 % прибутків. Комбінат «Криворіжсталь», підвищуючи ціну на чавун ливарний, передбачив збільшення витрат на заробітну плату у 2,75 рази. Таке зловживання монополістичним становищем набуло значного поширення в Україні.

Наступною причиною інфляції були витрати держави на дотації нерентабельним підприємствам, колгоспам і радгоспам, на неефективне капітальне будівництво [2: 134].

Оскільки ланки народногосподарського комплексу колишнього Союзу були тісно взаємопов'язані та забезпечення народного господарства України продукцією власного паливно-енергетичного комплексу залишалось явно недостатнім, то після здобуття незалежності Україна виявилася перш за все у товарно-виробничій залежності від Росії, що мало найбільш негативний вплив на розвиток української економіки в аспекті зовнішньоекономічної діяльності – імпорту життєво необхідних виробництв.

Російські реформи почалися з січня 1992 р. лібералізацією цін, що означало відмову від фіксованих цін і в умовах економічної кризи обернулося їх стрімким підвищенням. Зрозуміло, це негативно відобразилося на стані розрахунків в Україні за зовнішніми платежами. Ціни на газ в Україні за 1992 р. зросли у 100 а на нафту – в 300 разів. Це у свою чергу, призвело до ще більшого підвищення інфляції. Разом з цим вихід на рівень світових цін на енергоносії зробив більшість колишніх кооперативних зв'язків недоцільними економічно, коли ціна енергоносіїв (а це головна складова вартості перевезень) досягла рівня світових цін, а при колишній командно-адміністративній економіці становила 3–4 % від світових. А в умовах застосування цін, набагато нижчих від цін світового рівня відбувалася втрата частини суспільного багатства через збереження економічно неефективних виробництв.

Специфічною для України причиною поширення інфляційних процесів у 1992 р. були популістські та економічно недостатньо обґрунтовані постанови Верховної Ради. Зaproваджені з 1992 р. купони багаторазового використання розглядали як попередники повноцінної національної валюти – гривні. Перехід на купони було здійснено за півроку. У середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони. Передбачали, що гривню введуть в обіг у 1992 р. Купюри були віддруковані й зберігались у сховищах Національного банку. Однак невпинне погіршення ситуації в економіці зробило неможливою грошову реформу. Курс купюно-карбованця швидко падав. У листопаді 1994 р. в обіг ввели 500-тисячну купюру, але її реальна вартість не перевищувала 4 доларів. у 1995 р. була випущена мільйонна купюра [3: 580].

За висловом світового вченого-економіста Дж. Сакса, гіперінфляція завжди і всюди – явище бюджетне. Це мало безпосереднє відображення в Україні. Так, замість запланованого дефіциту бюджету з 54 млрд. крб. такий дефіцит був на 697 млрд. крб. більшим від розміру доходів, а нічим не забезпечена емісія грошей становила 1 трлн. 325 млрд. крб., що дорівнювало близько 35 % валового національного продукту (при тому, що позитивно функціонуючою фінансово-кредитна система є саме тоді, коли цей показник не перевищує 5 %).

Дану ситуацію зображає таблиця № 1.

Таблиця № 1

Динаміка окремих макроекономічних показників

Показники	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.
Індекс споживчих цін % до попереднього року	390	2100.0	10255	501.1
Валовий внутрішній продукт (% до попереднього року)	91.3	90.1	65.8	77.1
Дефіцит бюджету за методологією МВФ (% ВВП)	13.6	29.3	9.7	7.8
Готівка, темп зростання		1667	2560	620

Внаслідок негативної дії наведених факторів рівень інфляції в Україні перевищив 2000 %, за 1990 – 1992 рр. ціни зросли у 150 – 200 разів. Слід відзначити при цьому, що 90 % інфляції згідно з оцінкою заступника міністра економіки С. Терьохіна має грошову монетарну природу, а 10 % – кредитну. Власне, емісія грошової маси, що становила вкрай негативне і катастрофічне рішення за своїми наслідками, і була основною внутрішньою причиною інфляційних процесів у незалежній Україні.

Окрім емісії, до приросту маси обігових грошей – інфляції в Україні призводили такі причини.

- 1) кредити комерційним банкам;
- 2) переведення підприємствами доларової маси у гривні, через що відбувався негативний вплив на національну валюту;
- 3) купівля іноземної валюти Національним банком;
- 4) заощадження та збереження населенням свого надбаня в доларах;
- 5) розрахунки між суб'єктами підприємницької діяльності в доларах;
- 6) зростання грошової маси через механізм бартерного обміну;
- 7) видача позики урядові;
- 8) зростання грошової маси через вплив вітчизняного капіталу за кордон [4: 98].

Розвиток інфляційних процесів у розглядуваному періоді показано в таблиці № 2

Таблиця № 2

Розвиток інфляції на початку 1990-х рр.

Роки	Рази	В середньому за місяць %
1992	21.1	28.9
1993	102.6	47.1
1994	5.0	14.4

Зрозуміло, що це, у свою чергу, негативно позначилося на зміні рівня реальної заробітної плати, що відображено в таблиці № 3 [5: 12].

Таблиця № 3

Зміна реальної заробітної плати внаслідок інфляції

Роки	Рівень інфляції	Зміна реальної заробітної плати
1992	2100.0	-38.0
1993	10255.0	-52.0
1994	501.1	-16.7

Висока інфляція, разом із катастрофічним спадом обсягу національного виробництва, означала гіперстагфляцію, яка стала найвідмітнішою рисою вітчизняної економіки у 1992 – 1995 рр. Вхід економіки у фазу гіперстагфляції зумовлювався насамперед високими темпами зростання загальногосподарського рівня цін. Історичний досвід функціонування економіки показує, що спад виробництва відбувається майже завжди, коли річні темпи інфляції перевищують 40 %. Це пояснюється тим, що за високих темпів зростання цін, а особливо за гіперінфляції, національна грошова одиниця знецінюється швидкими темпами, а це різко знижує рівень сукупних заощаджень всередині країни. Невід'ємним

елементом при цьому є зміна структури кредитів: частка короткострокових кредитів різко зростає. Так, у 1993 р. короткострокові кредити в Україні становили 97,2 %. Зрозуміло, за такої ситуації у фінансовій сфері інвестування в галузі з терміном окупності капіталу понад 5 років (головним чином у машини й устаткування) було неможливе. В сукупності дані фактори поглиблювали спад виробництва і капітальних вкладень, що відображено в таблиці № 4.

Таблиця № 4

Динаміка показників економічного розвитку України

Показники	Динаміка показників, %, за роками (від грудня до грудня)		
	1992	1993	1994
Рівень інфляції	2100,0	10255,0	501,1
Внутрішній валовий продукт	- 9,9	- 14,2	- 22,9
Обсяги промислового виробництва	- 9,0	- 7,4	- 28,2
Обсяги продукції сільського господарства	- 8,3	+ 1,5	- 16,5
Обсяги виробництва товарів народного споживання	- 9,4	- 15,9	- 2,5
Капітальні вкладення	- 36,9	- 10,3	- 23

Суттєво вплинули на зростання цін в Україні у 1992 – 1995 рр. чинники, міра впливу яких перебуває поза сферою грошового обігу, – інфляційні очікування та витрати.

Наприкінці 1980-х рр. в економіці майже не існувало проблеми інфляційних очікувань. Але знецінення грошових заощаджень змусило громадян оперативнo адаптуватися до умов інфляції. Їхня поведінка проявлялася у звільненні від готівки на користь інших активів, які не втрачали своєї реальної вартості. Зростання цін традиційно пояснюється насамперед надлишковим сукупним попитом, що відображає так звану інфляцію попиту. В даній ситуації сукупний попит народного господарства як колишнього Радянського Союзу, так і України й надалі залишався більшим, ніж пропозиція товарної маси. Цей надлишковий попит призводив до зростання цін при недостатньому обсязі виробництва і зумовлював інфляцію попиту. Таким чином, створилася ситуація, коли в обігу перебувала надто велика кількість готівки, котру населення намагалося перетворити на товарну масу. Також небажання учасників господарського процесу позбуватися своїх реальних доходів внаслідок знецінення національної валюти спричинило доларизацію вітчизняної економіки. Зростання попиту на іноземну валюту, в свою чергу, підсилювало інфляцію витрат.

Причиною виникнення такого типу інфляції, як уже було зазначено, стали диспропорції у функціонуванні економіки, коли через нестачу інвестованих товарів або робочої сили зростали ціни і витрати. Теорія інфляції, зумовленої зростанням витрат, пояснює зростання цін такими чинниками, які призводять до збільшення витрат на одиницю продукції. А це, в свою чергу, скорочувало прибуток і обсяг продукції, яку суб'єкти економіки пропонували за існуючого рівня цін. Внаслідок цього пропозиції товарів і послуг зменшилися в масштабі всієї країни, що призвело до зростання витрат. Головним джерелом інфляції, зумовленим зростанням витрат, було збільшення номінальної (але не реальної) заробітної плати та цін на сировину й енергію. Неєфективна економіка, як відомо за формою та змістом є потенційно інфляційною. Зростання витрат виробництва спричиняє зростання цін. Цей зв'язок цін і витрат особливо помітно проявляється у вітчизняній економіці. Внаслідок різних обставин продуктивність праці знижувалася, тому витрати виробництва, а відтак і ціни, зростали. Разом з тим, високий рівень монополізму послаблював інструментарій конкуренції, який автоматично стримує зростання цін [6: 501].

До внутрішніх причин інфляції слід також віднести наявність маси посередників між виробниками і споживачами. В Україні нерідкі факти, коли між виробником і споживачем у ринкових відносинах брали участь до п'яти посередників. Внаслідок чого ціна товару зростала в 4–5 разів.

Борючись з цим, уряд повернувся до звичних методів директивного господарювання. Однак запровадження фіксованого, тобто примусового, курсу купона-карбованця щодо долара і карбованця призвело до зростання «тіньової економіки», колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і відпливу капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. в розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалось від 2 до 4 млрд. дол. США, а поза її межами – від 10 до 20 млрд. дол. Цей відплив валюти надзвичайно негативно позначився на функціонування економіки України.

Для того, щоб якимось чином скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, котрі ще більше підсилювали інфляційні процеси, уряд вдався до такого економічно необґрунтованого кроку, як підвищення ставки податків. В Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян – 90 %. Проте це призвело до подальшого гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», згортання виробничої та комерційної діяльності.

Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні у 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій іншій країні за винятком воюючих.

Підсумовуючи, можна сказати, що в Україні на початку 1990-х рр. відбулися надзвичайно негативні перетворення соціально-економічного життя, найголовнішою складовою яких були інфляційні процеси у дуже великому масштабі. Прямим наслідком цього стало катастрофічне зниження життєвого рівня населення. Власне, такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розпаду командної економіки.

Список використаних джерел

1. Галчинецький А. С., Щенко П. С., Палкин Ю. І. Основи економічної теорії. – К.: Вища школа, 1995. – 414 с.
2. Мочерний С. В. Основи економічної теорії – Т.: Тарікс, 1993 – 132 с.
3. Павловський М. А. Суспільство та економіка перехідного періоду. – К.: Техніка, 1997 – 98 с.
4. Шевченко Н. М. Повітря історія України. 1900 – 2000. – К.: Вища школа, 2000. – 580 с.
5. Цинзеник В. М. Реформи чи їх імітація. – К.: Академія, 1999. – 12 с.
6. Чухно А. А. Основи економічної теорії. – К.: Вища школа, 2001. – 501 с.

Yaroslav Dzisyak

INFLATION AND ITS INFLUENCE ON THE SOCIAL-ECONOMIC LIFE IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF 1990S

The historical preconditions, content and becoming imminent of the inflational processes and their influence on the social-and-economical life of Ukraine at the beginning of 1990s are considered in the article.

РОЗДІЛ

2

**ВСЕСВІТНЯ
ІСТОРІЯ**

УДК 94 (367)

Сергій Мороз

ВІЧЕ ЯК СИМВОЛ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НОВГОРОДА ТА ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ РОСІЇ

Проаналізовано державний устрій Новгородської держави. Висвітлено основні аспекти діяльності віча та визначена його роль в історії Росії.

Новгород – це величне місто за архітектурою й за багатою, цікавою історією, і недарма його називали раніше не інакше, як «пан Великий Новгород». Адже саме тут зародилася берестяна грамота, саме Новгород у середині століття був північним стражем Русі, який охороняв її від зовнішніх ворогів, саме Новгород був і є одним із центрів російської духовності. Також можна зазначити, що Новгород мав значний політичний і економічний вплив на великі території. На Новгород майже не було набігів з інших міст, через це він більше від інших російських великих поселень зміг зберегти свою самобутність, що сягає корінням у давнину [1–20].

У Новгороді, на відміну від усіх інших російських земель, була інша форма держави – республіка. До XII сторіччя він практично не відрізнявся від інших російських земель. А в XIII столітті тут уже були республіканські порядки. Звідки виникла республіка? Вивчаючи це питання, історики наштовхнулися на дві грамоти, одна з яких датована 1130 роком, інша – 1148 роком. Перша розпочинається дуже врочисто: «Се яз Мстислав Володимир син, тримаючи Русску землю, у своє князювання повелів есмь сину своему Всеволодові віддати Буїце святому Георгію...» [6]. Початок іншої значно скромніший: «Се яз князь великий Ізяслав Мстиславич, по благословенію єпископа Ніфонта, іспрошав есми в Новгорода святому Пантелеймонові землю, село Вітославіц...» [6]. Порівнюючи обидві грамоти, бачимо, що в 1130 році новгородські князі були повновладні й розпоряджалися землею, як хотіли. У 1148 році вони вже були змушені запитувати дозволу на земельні дарування монастирю в «Новгорода» тобто у віча [3: 27]. Віче – народне зібрання у древній і середньовічній Русі в XI–XIV століттях, найбільшого розвитку досягло в російських містах другої половини XI–XII століть. На вічах вирішували питання війни та миру, запрошували й виганяли князів, приймали закони, укладали договори з іншими землями. Феодали використовували віча для обмеження князівської влади, вони були ареною виступів народних мас [4–47].

Залишається тільки з'ясувати, які події, що відбулися поміж цими двома датами, так круто повернули ситуацію. Таким поворотом учені з упевненістю вважають повстання 1136 року. Під час повстання новгородці заарештували князя Всеволода Мстиславовича з дружиною, дітьми й тещею і тримали їх під вартою сім тижнів на єпископському дворі, а потім вигнали з міста. В результаті перевороту 1136 року перемогли республіканські порядки. Віче перетворилося на верховний державний орган, з'явилися виборні посадники, а позбавлених державної влади князів стали запрошувати в Новгород лише на роль найманого воєначальника. Їм було заборонено володіти землями на території новгородських волостей. Вони навіть не мали права селитися в місті й зобов'язані були жити на Городищі. Таким способом у Новгороді утвердився республіканський лад, що практично в незмінному вигляді проіснував майже три з половиною сторіччя, аж до приєднання Новгорода до Москви. В XII–XIII століттях на Русі одночасно правили кілька сильних князів. Новгородці укладали союз з будь-яким з них і приймали до себе родича – то смоленського, то чернігівського, то володимиро-суздальського князя. Незадоволені тим чи іншим князем городяни виганяли його, як нерідко йшлося у літописі, «Указували йому шлях, що було здійсненням на справі: «Вільності в князях» [2: 215]. Зміна князів на новгородському престолі відбувалася часто. За II сторіччя (1095–1304) князі змінювалися 58 разів, інші протримувалися тільки кілька місяців. Ослаблення великокнязівської влади призводило

таким способом до поступового посилення ролі посадників і розширення їхніх функцій. Вони не тільки контролювали дії князів, а й ставали головними магістратами республіки, що зосередили у своїх руках усю повноту виконавчої влади. Слід зазначити, що в окремі періоди влада князів підсилювалася, і найчастіше це відбувалося в часи військової небезпеки. Так було, наприклад, у середині XIII століття, коли із заходу Новгороду загрожували німецькі лицарі – хрестоносці та шведи, а з півдня – татари. У роки князювання Олександра Невського новгородці були змушені миритися зі свавіллям князя, який охороняв новгородську землю. Коли Олександр Невський залишив Новгород, щоб зайняти великокнязівський престол, новгородці визнавали його владу, повернувши до давньої традиції визнавати паном Новгорода великого князя, як було у часи Київської Русі. Після падіння новгородської самостійності в 1478 році новгородським князем вважали того, хто одержував від татарських ханів особливий документ – ярлик на велике князювання. При цьому новгородці домоглися від князів визнання своїх вільностей: князі не втручались у внутрішні справи республіки, обмежувалися належним їм збором податків і тільки інколи приїжджали в Новгород, залишаючи там своїх посадників [5: 173].

Таким чином, бачимо, що в політичній історії давньої Русі вічевий устрій новгородської держави був неповторним проявом волелюбства на фоні безглузвих міжусобних війн. Він обезсмертив пам'ять Новгорода в російській історії і знищив самих новгородців, які не навчилися єднанню у вирішальні моменти боротьби за власну незалежність.

Протягом багатьох сторіч Новгород вів цілком саможертвувальну зовнішню політику. Спочатку її основною метою було розширення державної території. У XIII–XV століттях головним завданням стало збереження недоторканості кордонів, захист державної самостійності Новгородської республіки. У цілому, незважаючи на окремі невдачі, сила новгородського війська і мистецтво новгородських дипломатів забезпечували виконання поставлених завдань. Особливо важкі іспити витримав Новгород у XIII столітті. Видатною була роль новгородців у відбитті хрестоносної агресії із Заходу. І надалі не припинялися спроби німецьких і шведських лицарів опанувати російськими землями [8: 346]. Протягом перших століть існування Новгорода сильних ворогів біля його кордонів не було, тому новгородське військо робило походи головним чином на північ, схід і у південно-східну Прибалтику з метою розширення території Новгородських земель. У той же час новгородці на боці одного чи іншого князя іноді брали участь у завойовницькій боротьбі. Згадаємо, як новгородське військо допомогло Ярославові Мудрому заволодити великокнязівським престолом. У другій половині XII – першій чверті XIII століття новгородці зіштовхувалися з володимиро-суздальськими князями, які прагнули підкорити Новгород. Наприклад, у 1170 році величезне військо, яке послав Андрій Боголюбський, підійшло до тоді ще неукріпленого Новгорода. Перемога новгородців біля стін міста самим переможцем здавалася дивом. Вони вважали, що виграли битву тільки завдяки допомозі пресвятої Богородиці. Відтоді ікона Знамення Богородиці, яка за сказанням, врятувала Новгород, стала однією з найшанованіших реліквій [10: 152].

У 1216 році новгородці втрутилися в боротьбу між синами володимиро-суздальського князя Всеволода III Велике Гніздо. Військо, основу якого становили новгородці під керівництвом князя Мстислава Удатного, розбило численну володимирську рать у битві на річці Липеці. Яким же було новгородське військо, у чому секрет його непереможності? Основу цього війська становило ополчення: бояри, ремісники, селяни. У нього не входили тільки невільні жителі й священнослужителі. Люди впливовіші вирушали воювати на конях. Бідні билися з пішими. Попереду війська розташовувалися лучники, які засипали ворога градом стріл. Разом з ополченням у походи виступав і князь. Наявність у новгородському війську кількох сотень князівських дружинників, добре озброєних і навчених, зміцнювала його боєздатність. Загальна чисельність війська, яке могла виставити новгородська земля була, 30 – 40 тисяч чоловік. Але це було тільки в останній період новгородської незалежності. Й до того ж, у критичні моменти. Звичайна ж чисельність війська при поході становила 5–10 тисяч чоловік [9: 10]. Однак часто до самих битв не доходило. Сторона, яка здійснювала похід, проводила «ослаблення» – тобто проникала на територію ворога, грабувала, убивала, або вела в рабство мирне населення. Протилежна сторона часто робила у таких випадках відповідні «подвиги». Однак

поряд із такими «війнами» існували й справжні, особливо запеклі. Із середини XII століття феодальний сусід Новгороду – Шведська держава почала проводити завойовницьку політику в східному напрямку. Об'єктом агресії шведських феодалів стала територія сучасної Фінляндії і Карелії. Новгородці збирали в той час данину з племені емі, яке жило в центральній Фінляндії. Походи шведських феодалів були об'єднані одним приводом – покатоличення племен сучасних угрів, фінів, іжорів [10. 154]. Однак причина була зовсім інша – захоплення земель, налагодження збору з них данини, а при удачі – просування далі на Російську землю. У 1164 році шведи завдали удару по новгородських землях. Флотилія з 55 шведських кораблів, пройшовши Фінську затоку, Неву і Ладозьке озеро, появилися біля стін новгородської фортеці Ладоги в гирлі Волхова. Жителі міста спалили посад і зайняли оборону фортеці, пославши при цьому гінців у Новгород. Шведи спробували штурмувати фортецю, але зазнали важких втрат. Через п'ять днів військо князя Святослава Ростиславича, що підійшло, вщент розгромило шведів. Залишки їх на 12-ти, що залишилися, кораблях утекли. Після цього шведи не розпочинали більше взяття Новгороду до 1313 року. Однак постійно між XI–XV століттями тривала запекла боротьба новгородців і шведів за територію, з яких збирали данину – Карельський перешийок і сучасну територію з північного заходу Росії до Новгороду. При цьому обидві сторони здійснювали походи, але новгородці навіть добиралися до центральних районів шведів, роблячи там численні погроми. Новгородське військо могло б і з успіхом розгромити шведів, як державу, але військо було змушене повертатися до рідних земель, не воюючи довго на чужій території. Наприкінці XII – на початку XIII століття німецькі хрестоносці завоювали Литву і зміцнилися там, побудувавши великі фортеці. Просуваючись далі на схід, вони зустрілися з інтересами новгородців – жителі південно-східної частини Естонії, куди пішли німці, платили данину Новгороду. Новгородці зробивши кілька походів у Литву (1210, 1212, 1217, 1221, 1223 рр.), незважаючи на успіх деяких таких експедицій, зупинити рух хрестоносців були не спроможні. Німецькі лицарі засновували укріплені замки, у Новгороді ж після втрати у 1224 році Юр'єва опорних пунктів не було [4. 320]. У 1234 році князь Ярослав Всеволодович з новгородськими і переяславськими військами вдерся на територію Півонії і під Юр'євим завдав важкої поразки німецькому війську. Згідно з укладеним договором Юр'єв залишився в німців, які зобов'язалися виплачувати данину. Через три роки почалася татаро-монгольська навала, і Новгороду довелося миритися з втратою Прибалтики. Очевидно, відповідно до попередньої домовленості лівонські німці напали на Русь у 1240-х роках одночасно з шведами. Обстановка тому сприяла – Русь сильно ослабили монголи. Німцям і шведам вдалося захопити Ізборськ, а потім і Псков. Над північно-західною Руссю нависла небезпека, німці прагнули взяти Новгород та інші російські міста. Передові лицарські загони почали з'являтися вже за 30 верст від Новгороду. У критичному становищі ліквідувати загрозу вдалося завдяки героїзму новгородських воїнів і військовому дарові Олександра Невського. Кількома сильними ударами Невський вибив німців із Пскова і Колор'я. Але основний бій відбувся на кризі Чудського озера 5 квітня 1242 року. Це і було легендарне Льодове побоїще, що принесло славу Олександрові Невському. Не менше значення мала Раковорська битва, але, на відміну від Льодового побоїща, вона відома набагато менше. Ця битва відбулася 18 лютого 1269 року біля міста Раковор (нинішній естонський Раквере). Проти новгородців виступили німецькі і датські лицарі, але новгородці здобули перемогу і знищили велику частину війська. І хоча пізніше Лівонський орден не раз загрожував західним російським землям, його найдужчий натиск був зупинений. Русь не стала здобутком німецького лицарства [8. 320].

У XIV столітті Новгород спочатку мав з Московією дружні відносини, але на кінець століття віче воювало з нею, відстоюючи власні землі за Північною Двіною, які московський князь намагався приєднати до своїх володінь. У 1447 році новгородці визнали своїм князем Дмитрія Шем'яку, злого ворога московського князя Василя II. Але Шем'яка недовго знаходив у Новгороді сховок від великокнязівських переслідувань. У 1453 році московський дяк Стефан Бородатий підмовив одного з шем'якинських бояр отруїти свого князя. Боярин, в свою чергу, ввійшов у змову з княжим кухарем. Дмитрій Шем'яка помер, поївши отруєного курячого м'яса.

У боротьбі з Москвою Новгород намагався отримати підтримку Литви. 1471 року московський князь Іван III розбив новгородців у битві на річці Шелоні й позбавив їх державної самостійності. Немало сприяли цьому сварки самих новгородців, серед котрих було багато тих, які прагнули приєднатися до Москви. В 1478 році Новгородська республіка перестала існувати як соборна держава [2: 195].

Таким чином, ми бачимо, що Новгород завдяки своїй військовій славі в XIII–XV століттях відіграв роль щита, що відгородив Москву від агресії шведів і лівонських рицарів. Новгород, на відміну від інших князівств, не постраждав від монголо-татарів, хоча й визнав у XIII–XIV століттях залежність від Золотої Орди і платив данину. З XIV століття Москва і Литва намагалися підкорити Новгород. У 1397 році Москва на рік відєднала Двінську землю. 1470 року Новгород вів переговори з Литвою. В 1478 році в результаті Шелонської битви і оточення Новгорода зняли вічевий дзвін і республіка остаточно ввійшла у склад Московської держави.

Список використаних джерел

1. Алексієвцев М. М., Алексієвцев Л. М., Алексієвцев О. М. Методика підготовки рефератів, курсових і дипломних робіт та їх захисту: Навчально-методичний посібник для студентів гуманітарних факультетів. – Тернопіль, 2001. – 76 с.
2. Аксенова М. Д. Енциклопедія для дітей. Т. 5. Історія Росії та її найближчих сусідів. – Ч. 1. Від древніх славян до Петра Великого. – Москва: Аванта+, 1998. – 688 с.
3. Дворниченко А. Бояре западно-руських земель в XIII – XV вв. // Вестник Ленинградского университета. – Сер. 2. – С. 26–32.
4. Симаков В. С. Словарь Исторических терминов. – Санкт-Петербург: Лита, 1998. – 462 с.
5. Шапов Я. И. Идеи мира в русском летописании XI – XIII веков // История СССР – 1992. – № 1. – С. 172–178.
6. www.triada-web.ru
7. Прохоров А. М. Большая советская энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. – Т. 12. – 608 с.
8. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К., «Тризна», 1999. – VII. – 1551 с., іл.
9. Фроянов И. Становление Новгородской республики и события 1136–1137 гг. // Вестник Ленинградского университета. Сер. 2. История, языковедение, литературоведение. – 1987. – № 1. – С. 3–15.
10. Янин В. Н. Из истории новгородско-московских отношений в XV веке // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 150–157.

Serhiy Moroz

VECHE AS A SYMBOL OF STATE INDEPENDENCE OF NOVHOROD AND ITS ROLE IN THE HISTORY OF RUSSIA

The article deals with the state system of Novhorod state. The main aspects of the Veche's activity are analyzed and its role in the history of Russia is defined.

УДК 94 (04)

Роман Саган

«ТАЄМНА КНИГА АЛЬБІГОЙЦІВ» – ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ВІРОВЧЕННЯ МАНІХЕЇВ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЗАХОДУ

Розглянуто «Таємну книгу Альбігойців» як джерело для аналізу віровчення маніхейв середньовічного Заходу.

На початку другого тисячоліття християнський світ переживав не найспокійніші свої часи. Релігійні шукання, викликані не стільки зовнішніми, скільки внутрішніми, породженими церковною організацією причинами, часто призводили до формування опозиційності, а то й відкритого розриву з церквою, тобто ересі. Можна твердити, що саме в ерети-

чних вченнях і рухах з великою виразністю проявились соціально-психологічні характеристики епохи

В Західній (Окцидентальній) Європі поширювався катаризм – самобутнє і самодостатнє протестно-релігійне вчення, яке сформувалось в результаті еклектичного поєднання різнорідних напрямів релігійної опозиційної думки. Найбільшими центрами його стали Південна Франція та Північна Італія. Єресь не була єдиною (секти альбігойців, патаренів, альбаненсів, конкоррецо, баньйоленсів та ін.), а до того ж виявляла певний генетичний потяг до східних релігійних шукань. Вже це дало підставу багатьом дослідникам єресі відзначити чужорідний характер вчення, його атиповість щодо західноєвропейського релігійного ґрунту. Але те, що церква сприймала їх в якості рудимента відмерлого релігійного організму, або ж прояву неперспективної реверсії давніх єресей, проявило й зумовило непередбачувану їх агресивність. Зумівши успішно підкорити собі народну релігійну опозиційність, покликану до життя умовами розвитку суспільства, катаризм закріпився на довгий час. До сьогоднішнього дня дійшли легенди про скарби (матеріальні чи духовні), заховані в гірських печерах після падіння останнього оплоту альбігойців – замку Монтегюр у 1244 році. З тієї ж Південної Франції (Лангедок, Гасконь, Прованс) походять найдавніші відомості про «сатанинського абата». Тож такий периферійний єретицизм зберігався тривалий час, хоча джерела, на жаль, не дають змоги детально прослідкувати за ходом його розвитку.

Практично вся література, що розкриває історію єресі катаризму на Заході, а зокрема й у Південній Франції, походить від самих інквізиторів. Вона складається, головним чином, з критики віровчення єретиків та інструкцій органам, призначених для суду віри при виконанні ними своєї місії. Серед цих останніх відзначимо «Практику Інквізиційну» (*Practica Inquisitionis hereticae pravitatis*) тулузького інквізитора Бернара Гі (1331р.).

Як відомо, існував *Liber Sententiarum* тулузької інквізиції, який не дійшов до нас. Але матеріали оригіналу були використані Філіпом Лімборхом, який 1692 р. в Амстердамі видав *Historia Inquisitionis ... cui subjungitur Liber Sententiarum Inquisitionis Tholosanae, ab anno Christi 1307 ad annum 1323*. Вплив Лімборха відчувається на «Історії Лангедока» – знаменитій праці бенедиктинців Дом-Вессета і Дом-Девіка [1: V – VII].

Наукове вивчення оригінальних документів розпочалося в XIX столітті. На увагу заслуговує праця «Історія і доктрина секти катарів чи альбігойців» (1849 р.) професора богословського факультету в Стасбурзі Шмідта, але цей твір залишився невідомим більшості тогочасних авторів. Канонік Дюе написав у 1879 р. книгу *Les Albigeois, leurs origine et l'action de l'Eglise au XII siecle*, а 1886 р. він же видав «Практику Інквізиційну» Бернара Гі. В той же час професор Тулузького університету Ш.Моліньє у своїй дисертації *L'Inquisition dans le Midi de la France au XIII et au XIV siecles* описав і розглянув майже невідомі джерела, які збереглися частково в оригіналах, частково у формі копій у Паризькій Національній бібліотеці, в бібліотеках Каркасона, Тулузи, Клермона і в архіві департаменту Верхньої Гаронни [1: VIII-X].

Звичайно, названі праці в більшій чи меншій мірі спираються на оригінальні документи часів розквіту єресі чи діяльності інквізиції на теренах Південної Франції. Але усі вони хибують однією суттєвою вадю, а саме тим, що використовують лише документальні матеріали в поданні інквізиторів. Такі матеріали не претендували на об'єктивність у висвітленні віровчення та діяльності єретиків, а мали насамперед практичний характер. Вони створювалися для того, щоб теоретично обґрунтувати боротьбу з єретиками, узаконити ліквідацію релігійної опозиції. Правда, інквізитори-автори творів про боротьбу з єрессю, мали спиратись на праці самих єретиків, які не дійшли до нас, тому що знищувались тією ж інквізицією.

Із вище названої причини особливий інтерес становлять хоч і невеликі за обсягом, але цінні залишки писемної творчості власне єретиків. Серед них виділяється «Таємна Книга Альбігойців» – пам'ятка єретичної літератури середньовіччя чи не єдиний письмовий виклад світоглядних уявлень однієї з найвідоміших і численних єретичних сект – секти альбігойців, який зберігся до наших днів.

«Таємною Книгою» називали свій манускрипт самі альбігойці, богоміли, а також представники інших, близьких в ідейному плані сект. Пізніші видавці книги надавали пе-

ревагу іншим назвам («Неправдиве Євангеліє», «Книга Святого Івана» та ін.). «Таємна Книга» – основний твір (з тих що збереглися) неортодоксального напрямку в християнстві, поширеного по всій Південній Європі в X–XIV століттях. У різних країнах цих єретиків називали по-різному, але всі вони належали до маніхейського напрямку і були представниками другої генерації маніхейства, яке відродилось спершу на Балканах під впливом східного дуалізму, а надалі поширилось на землі західного світу [2].

«Таємна Книга» дійшла до нас в оригіналі, а не в переказі інквізиторів. За своєю формою вона має спільні риси з гностичним за походженням християнським апокрифом «Питання Івана Богослова до Господа», поширеному на землях східного слов'янства. Висловлюються обережні думки про приналежність ідей «Таємної Книги» до слов'янської культури.

Документ зберігся всього лише у двох латинських списках – Віденському та Каркасонському, які загалом повторюють один одного. Наприкінці Каркасонського рукопису (XIII століття; інквізиторський архів) є значно пізніша рукописна примітка: «Це таємне писання єретиків з Конкорреціо, принесене з Болгарії їх єпископом Назарієм». Такий припис ставить декілька нових проблем перед дослідником. По-перше, згадка про «єретиків з Конкорреціо». Як відомо, конкорреціо – одна з сект італійських катарів поряд з альбаненсами і баньоленсами, яка отримала свою назву від ломбардського міста Конкорреціо. Конкорреціо формально заперечували дуалістичні погляди, вважаючи, що є один Бог, який створив усе з нічого. Все ж конкорреціо (Concorazzani) визнавали Диявола грішного ангела, главою цього світу, творцем роду людського [3, 109–111].

Іншою проблемою дослідження стає сама згадка про болгарського єпископа Назарія. Спираючись на характер «Таємної Книги», а також на ось такий і подібні факти, багато вчених доводять, що ця праця є результатом творчих пошуків болгарських богомільців (хоч слов'янський текст до нас не дійшов) [2]. Але при детальному розгляді проблематики поширення єретичності в Європі періоду X–XII ст. кидаються у вічі досить міцні генетичні зв'язки між окремими напрямками і сектами, які ведуть до одного і того ж центру – давнього маніхейства. Підтверджуються і практичні зв'язки між Балканами, як центром богомільства, і Заходом, де розташовувалися такі значні центри розвитку катаризму як Південна Франція і Північна Італія. В дусі єднальних зв'язків, як відомо, у 1167 р. в Сен-Фелікс-де-Карамані (біля Тулузи) відбувався собор катарських (можливо, маніхейських) церков, на якому головував керівник крайньо-дуалістичного (дреговицького) напрямку єресі Нікетас, що прибув з Болгарії. Тож можна зафіксувати зв'язок катарів Західної Європи, а зокрема й Південної Франції, із балканським богомільським центром, який зберігав своє значення в XI–XIII ст. [4, 254; 5, 259–260].

Вважають, що «Таємна Книга» написана між X і XII ст. Можливо, у цей час вона отримала кінцеву свою форму, багато ж сюжетів значно давніші, подібні є у таких давніх апокрифах, як «Книга Єноха», «Одкровення Варуха», «Видіння Ісайї» та ін. [2].

Альбігойці (катари, богоміли, маніхеї) твердили, що сповідують справжню віру, яка не спотворена пізнішими домислами. Ця віра зійшла на них від Івана Богослова – улюбленого учня Ісуса Христа. Саме тому й «Таємна Книга Альбігойців» носить у рукописах назву «Питання Івана на Таємній вечері Царя Небесного». Тож перейдемо до аналізу тексту та змісту цієї пам'ятки.

«Питання Івана...» або «Таємна Книга» складається з одинадцяти строф-частин (у Віденському рукописі – десять частин). Найперше подається опис таємної вечері. «Таємна Книга» не суперечить тут логіці євангельської розповіді, продовжуючи канонічний виклад розмови Христа з Іваном: «Я, Іван, брат ваш, що має долю в нещасті і доля в Царстві Небесному чекає, сказав, коли пригорнувся до грудей Господа нашого Ісуса Христа: «Господи, хто зрадить тебе?» і відповідаючи сказав Він: «Той, хто разом зі Мною опустив руку в чашу. Тоді ввійшов у нього Сатана і зажадав, щоб він видав Мене» [2, 1]. Наведений уривок можемо порівняти з Євангелієм (Мт. 26, 20–25; Мр. 14, 17–21; Лк. 22, 14–23; Ів. 13, 21–30).

Далі розкривається суть дуалізму, сповідуваного маніхеями взагалі і альбігойцями зокрема: «І сказав я: «Господи, до того, як упав Сатана, в якій славі перебував він в Отця Твого?» і сказав Він мені: «У такій славі був, що управляв силами небесними. Яж си-

дів біля Отця Мого. Він (Сатана) управляв усіма, що йшли за Отцем, і сходяв з небес у пекло (*infimum*, від *inferus* – «нижній», «підземний»). і сходяв від нижчого до самого престолу невидимого Отця. Він оберігав славу, що приводить у рух небеса, і задумав поставити трон свій за хмарами небесними і побажав вподобитися Вищому .» Мова далі йде про створення Сатаною земних морів і суші, тоді як небесні води та земля вже існували. Сатана спокушає ангелів, але Бог виганяє його з неба. Розгортається космогонія: Сатана творить «суху землю», світло сонця, місяця і дня. З каміння – вогонь, а з вогню – «усі воїнства зоряні». Сатана творить тварин, дерева, трави, риби, птахів небесних. Нарешті, на сьомий день він «сотворив людину за своєю подобою». Диявол «ввійшов у змія негідного» і спокусив Адама і Єву [2: II – V].

Згідно з Віденським рукописом, Сатана зі своєї слюни створив Змія, а тоді дав Єві бажання гріха. В образі прекрасного юнака Змій поєднався з Євою, а вже пізніше Сатана спокусив Адама [2].

Усе це підтверджує віровчення про дві конфліктні сили – духовну і матеріальну, адептами якого були катари, як і всі інші маніхеї. Згідно релігійного дуалізму, духовна сторона буття ототожнювалась із добром, а зло включало весь матеріальний світ, у т. ч. людське тіло та сексуальність [6: 294].

Згідно з версією маніхейського міфу, який зберігся у трактаті візантійського богослова XII століття Євфимія Зигабена «Проти богомилів», від Змія Єва народила сина Каїна і дочку Калмену, а від Адама – Авеля, вбитого пізніше Каїном [2].

Так чи інакше, а маніхейське вчення тут проявляється якнайчіткіше. «Таємна Книга» каже: «Тому називають синами Диявола і синами Змія тих, хто здійснює бажання Диявола, отця свого, аж до кінця цього віку» [2: V]. Як відомо, альбігойці забороняли вбивство живих істот. Заборона не поширювалась лише на одну-єдину тварину – змію.

Альбігойці вчили, що в цьому світі панує Сатана. Так каже й «Таємна Книга»: «Від впавших ангелів небесних зароджуються (люди) в жіночих тілах і отримують плоть від бажання плоті, і народжується дух від духу, а плоть від плоті; так здійснюється влада Сатани в цьому світі і в усіх родах» [2: VI]. «Таємна Книга» розкриває і суть несприйняття альбігойцями-катарами Старого Заповіту. Так, Єнох та Ілля постають в якості слуг Сатани [2: VII-VIII]. Крім цього Ілля уподібнюється Івану Хрестителю, що можна розглядати як свідчення побутування в альбігойців уявлень про реінкарнацію. «І послав (Сатана) ангела – Іллю-пророка, якого називають Іван Хреститель, який хрестив водою». Розкривається погляд маніхеїв на хрещення: «І спитав я Господа: «Чому усі приймають Іванове хрещення. Твоє ж хрещення приймають не всі?» І відповів Господь «Тому, що справи їх злі, і не приходять вони до світла. Учні Івана вступають у шлюб і організують шлюби, Мої ж учні не роблять ні того, ні іншого, але перебувають як ангели Божі на небі» [2: IX].

Переселення душ, яке ось так виявляється в катаризмі, виступає як мімізис східного маніхейства. Маніхеї ж поєднали у своєму вченні не лише християнські, гностичні та магічно-магістські дуалістичні ідеї, але й зберегли, хоча би у патентній формі, елементи буддизму. Г. Ч. Лі, визначаючи причини швидкого поширення маніхейства в християнському світі, пише: «Коли ж до дуалістичного вчення додається вчення про переселення душ, яке містить в собі нагороди і покарання за земне життя людини, то легко прийти до переконання, що знайдено здовільне визначення людських страждань: і зрозуміло, що в епоху, коли страждання ці були майже загальним уділом, як це було в XI і XII століттях, люди були схильні пояснити за допомогою дуалістичного вчення походження зла» [7: 58]. Таке вчення, підстави якого виразно вказує текст «Таємної Книги», було сприйнятним для широких мас, насамперед завдяки седукутивності щодо можливості справжнього спасіння, визволення з-під влади злого начала. Ставлення катарів-маніхеїв до християн-ортодоксів теж виявляється при аналізі змісту джерела. Бачимо рестриктивний характер вчення, різноманітні модерації, які проявились у неприйнятті «хрещення Іванового» як недосконалого, земного і у прагненні до досконалості.

«Таємна Книга» – джерело для вивчення віровчення не лише альбігойців-катарів, а й інших єресей маніхейського напрямку. Вона вказує на єдність і послідовність розвитку сект, спадковість ідей. Найпершим виявом цього є приналежність твору як до окциден-

тального напрямку єретицизму, так і до східних релігійно-опозиційних шукань. Все ж дуалізм у маніхейській інтерпретації досяг найбільшого розвитку саме на Заході, на землях Південної Франції, де й кинув виклик офіційній церкві. Чи не тому й твір, який вмістив ті основи-ідеї, з яких відбувалося ґенерування вчень і поглядів, отримав свою назву від найчисельнішої секти цього релігійного напрямку – від альбігойців.

Список використаних джерел

1. Фредерикъ П. Историографія инквизиціи. / История инквизиціи. – В 3 тт. – Т.1. – Г.Ч. Ли. История инквизиціи в средние века. – Т.1. – М.: Ладомир, 1994. – 608 с. – С. IV - XIV.
2. <http://literature.gothic.ru/articles/seerbook.htm> (Dark Mood Literature – «Література Тёмных веков»; див також «Наука и религия». – 1992. – № 4).
3. Бортник Н. А. Еретические секты Италии первой половины XIII века / Средние века. – Вып. 10. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 101–123.
4. Лекции по истории религии. – СПб.: Лань, 1997. – 272 с.
5. Каревин Л. П. Кагары / Новый энциклопедический словарь. – Т. 21. / Под ред. К. К. Арсеньева. – СПб.: Тниография АО «Издательское дѣло бывшее Брокгаузъ - Ефронъ». – 968 с.
6. Финч Дж. Г. Середньовічна церква: Коротка історія. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
7. Ли. Г. Ч. История инквизиціи в средние века. – Т.1. / История инквизиціи. – В 3 тт. – Т.1. – М.: Ладомир, 1994. – 608 с.

Roman Sagan

THE BOOK «SECRETE BOOK OF THE ALBIHOY TRIBES» AS A SOURCE FOR STUDYING DOGMA OF THE MANIKHEEVS OF THE MEDIEVAL WEST

The paper deals with the «Secrete Book of the Albihoj Tribes» as a source for studying dogma of the Manikhevs of the medieval west.

УДК 94 (497)

Igor Gordiuk

БИТВА НА КОСОВОМУ ПОЛІ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ

Розкрито передумови, причини, хід і наслідки битви на Косовому полі. Автор акцентує увагу на значенні битви для подальшого розвитку подій на Балканському півострові.

Події, що відбулись у 1389 р. на Косовому полі, мали дуже велике значення для багатьох європейських народів. Згадана ця проблема актуальна тим, що багато важливих деталей ще невідомо. Наприклад, точно не з'ясовано кількість війська з обох боків (у літературі знаходимо числа від 20 тис. до аж 300 тис.), перебіг самої битви, чому після перемоги турки повернули назад. Проте точно відомо одне: наслідки цієї битви відчуваються і в наші дні – це постійні збройні конфлікти в Балканському регіоні. Великою мірою їхньою причиною є релігійні, соціальні протиріччя між мусульманами і християнами. Саме внаслідок поразки слов'ян у битві на Косовому полі почалися турецька колонізація Балкан, асиміляція місцевого населення. Навіть на розпад єдиної держави – Югославії це значно вплинуло.

Необхідно відзначити, що все ж таки існує небагато літератури, яка висвітлює поставлену проблему. З тієї, яка відома, ще менше опубліковано хоча б під кінець ХХ століття. Тому започатковане дослідження є актуальним. Отже, основна мета запропонованої праці – показ не ходу битви на Косовому полі та її деталей, як наслідків і значення цієї події, оскільки вони були глобальними і стосувалися не тільки сербського народу, а й взагалі багатьох, основною мірою слов'янських, які проживали на Балканах.

Звичайно, існували передумови самої битви та причини, що до неї призвели. Їх можна розділити на внутрішні і зовнішні. Все розпочалось саме з внутрішніх чинників. Відомо, що Сербія в першій половині XIV ст., за правління Стефана Душана який несподівано помер у грудні 1355 р. перетворилась на найпотужнішу силу на Балканському півострові. Його смерть докорінно змінила ситуацію як усередині країни так і поза її межами. Його наступник син Урош V нічого не міг вдіяти. Тобто тільки не стало сильного далекоглядного, розумного державного керівника, як відразу ж – всеохоплююча криза. Намісники швидко домоглися посилення власної ролі з одночасним ослабленням центральної влади, що фактично означало ліквідацію єдиної Сербської держави. Поступово створилась і сприятлива ситуація для зовнішнього вторгнення.

Що ж до зовнішніх причин, то це – утворення єдиної централізованої Османської імперії.

Як відомо, турецькі кочові племена, які проникли в XI ст. у Малу Азію, в середині того ж століття були об'єднані у велику державу, що носила найменування держави сельджуків, за іменем одного з напівлегендарних керманічів. У 1243 р. величезна армія монголів вторглася у Малу Азію і напала на сельджукську державу. Столиця сельджукських султанів була зруйнована, її населення винищене. Після цього в Малій Азії утворився ряд турецьких князівств (еміратів), майже незалежних один від одного які контролював намісник монгольського хана. Посилення одного з цих турецьких князівств слугувало основою для виникнення держави османів. За ім'ям керманіча князівства (Османа), його турецьке плем'я увійшло в історію під назвою турків-османів. У 1288 – 1326 рр. Осман розширював підвладну йому територію: дрібні турецькі феодалні володіння без опору переходили під його владу. У 1299 р., скориставшись розпадом сельджукського султанату, Осман проголосив себе незалежним правителем. Після цього створюються умови для турецького нападу на Балканський півострів. Під час війн між Візантією та її сусідами перша нерідко кликала на допомогу турків. Уже в 1330-ті рр. турецькі загони нападали на болгарські землі. У 1352 р. син султана Орхана Сулейман захопив місто Цимпе на півострові Галлиполі. Заволодівши переправою через Дарданелли, турки почали крок за кроком опановувати прилеглі землі. Через 9 років, у 1361-му вони зайняли Димотику – значне місто на річці Мариці. Скориставшись епідемією чуми, що охопила в 1362 р. Південно-Східну Європу і підірвала оборону балканських країн, турки почали розширювати свої володіння у Фракії. 1363 р. вони захопили Адріанополь, що став центром подальшого їхнього просування. Звідси спрямовували військові дії по долині р. Мариці, а також убік Фессалонік. Таким чином турки просувалися вглиб Балканського півострова і наближались до Сербії [1: 64–65].

Після смерті Стефана Душана міжусобна боротьба в Сербсько-грецькому царстві зросла. Від нього відпали грецькі, албанські й македонські області відбулося внутрішнє послаблення держави. У 1365 р. один із намісників – Вукашин Мрнявчевич – проголосив себе королем, поширивши свою владу на частину території Душанової Сербії. Брат Вукашина – Угleshа – став деспотом в іншій частині Сербського царства. Про свою самостійність заявили також жупан Нікола Алтоманович і князь Лазар Хребелянович. Цар Урош остаточно втратив контроль над країною. Разом з ним закінчилося понад 200-літнє правління Неманичів.

У 1371 р. відбулася битва на річці Мариці між сербами, яких очолювали Вукашин й Угleshа Мрнявчевичі, та османами. Серби зазнали нищівної поразки, й обидва державці загинули. Ця подія справила величезний вплив на історію не лише Сербської держави й сербського народу, а й усього Балканського регіону, започаткувавши період кривавого тривалого протиборства сербів та інших балканських народів з османами. Після перемоги на Мариці турки відкрили собі шлях углиб Балкан, одним ударом здолавши найпотужнішого у військовому відношенні противника. Сербія перетворилася на друго- чи навіть третьорядну країну без жодних шансів не тільки на перемогу, а й на серйозний опір. У ній запанувало беззладдя, розпочався голод, людей охопила паніка. Сербське царство остаточно розпалося на окремі частини, в яких панували місцеві можновладці: брати Йован та Константан Деяновичі (Драгаші), Джурадж Балшич, Вук Бранкович, Нікола Алтоманович, Лазар Хребелянович та ін. Зверхність офіційного короля ніхто не бажав ви-

знавати, тим більше, що король – Марко Мрнявчевич, син Вукашина – одним із перших серед сербських правителів визнав себе васалом османів.

Після битви на Мариці, протягом 1372–1374 рр. турки підкорили майже всю Македонію до річки Вардар. Центр сербської державності змістився на північ в область, якою правив князь Лазар Хребелянович. Він швидко вирізнився з-поміж інших можновладців і розпочав боротьбу за проголошення себе наступником Неманичів та об'єднання сербських земель. До кінця 70-х рр. XIV ст. князь Лазар після перемог над Ніколою Алтомановичем, Радичем Бранковичем і деякими іншими правителями поширив свою владу на більшу частину території колишнього Душанового царства. Крім Лазаря найвпливовішими сербськими володарями були Вук Бранкович, який правив у Косово та Скоп'є, і Джурадж Балшич, правитель Зети. Продовжити діяльність, спрямовану на об'єднання всіх сербських земель, Лазарю не вдалося, бо у 1380-х рр. основні зусилля він мусив спрямувати на боротьбу проти османів. На землі Лазаря турки вперше напали в 1381 р., коли сербське військо під проводом воєвод Црепа й Вітомира завдало поразки османам у битві на Дубравниці поблизу міста Парачин. У 1386 р. турки захопили місто Ніш, проте князь Лазар перетнув їм шлях і переміг у битві під Плочником. Наскоки турків тривали, але вони здійснювали їх порівняно невеликими силами, що давало сербам змогу досить успішно чинити опір [2: 231 – 232].

Незабаром османи відновили військові дії проти Болгарії. У 1382 р. впала Софія і болгарський цар Іван Шишман став васалом султана. Перемогою Лазаря під Плочником спробував скористатись Іван Шишман, який відмовився визнавати залежність від Туреччини. Проте вторгнення в Болгарію величезної турецької армії відновило тут верховну владу султана [3: 68].

Закономірним результатом таких подій стала битва на Косовому полі.

Отже, 15 червня 1389 р. на Косовому полі майже 30-тисячному турецькому військові, очолюваному султаном Мурадом і двома його синами, Баязидом та Якубом, протистояло не менш потужне сербське під проводом князя Лазаря. На боці останнього виступили численні союзники: серед яких згадані король Боснії, правителі волооський і албанський, герцеговинці, болгари, хорвати, угорці, чехи та поляки. Князь Лазар особисто командував центром свого війська, доручивши командування правим флангом Вуку Бранковичу, а лівим – боснійському воєводі Влатку Вуковичу [за іншими джерелами, лівим флангом сербського війська командував король Боснії Твртко]. Албанці та інші союзницькі загони розташовувалися в ар'єргарді [2: 232].

Ця ситуація чітко висвітлена в першоджерелах: «Деспот Сербии Лазарь сын Стефана, узнав о столь ужасном и жестоком деле, велел тотчас собраться всем баронам и князьям своей державы и привел это войско на большое поле Косово, расположенное недалеко от богатого города Новамонте у реки Сиеницы. Боснийский король Юатко поручил своему племяннику Влатко Влагенику с 20 тысячами храбрых воинов оказать помощь своему соседу и соратнику Лазарю.

Итак, Лазарь, отдав приказание своим людям и хорошо разместив свое войско, очень настойчиво, с большим вдохновением стал воодушевлять и убеждать всех христиан отважно сражаться с турками... Со своей стороны, правитель Мурад боясь, что в силу могущества противника он может не сохранить превосходство, приобретенное в столь трудной борьбе, а также возжаждал христианской крови, велел своему войску выступить с большей частью военного снаряжения. Таким образом, оба эти самодержца, враги по законам, вере и власти, на следующий день сошлись в битве друг с другом вместе со своими войсками...» [4: 144].

В історичній літературі точних відомостей про хід Косовської битви не збереглося. Дослідники вважають, що спочатку серби домоглися помітної переваги. Вук Бранкович на своєму фланзі вщент розбив загони Якуба. Князь Лазар здійснив прорив турецького центру й продовжував досягати успіху. Як стверджує легенда, один із сербських воїнів – Млош Обілич – дістався до командного пункту османів (зробивши для цього вигляд, що перейшов на бік султана) й убив Мурада, що викликало сум'яття в турецькому таборі [2: 232].

Про це свідчить інформація з першоджерел «Пришел .. день назначенной битвы. И Милош поднялся на своего могучего коня, взял поводья из блестящих железных колец и повернул коня против вражеского войска. Переправившись через реку Сиеницу как перебежчик, он очутился один в чужом лагере и громким приветливым голосом позвал Мурада. Пришедшие турки приняли его как друга, а он сказал окружившей его толпе: «Где наш правитель Мурад? Я – Милош и хочу видеть его милость. Отведите меня лично к нему. Я знаю секретные дела, о которых можно поведать только его милости». Тогда его отвели в большой шатер правителя и подвели к тому, кого он страстно желал лицезреть. Правитель с радостным видом повернувшись к нему, указал на ноги, чтобы по обычаю их державы он подошел поцеловать их. А Милош, смотря прямо в лицо тирану с гневом, ненавистью и презрением, сильным прыжком вплотную приблизился к нему, схватил его за ноги и мощным рывком стянул его с сиденья, так что тот упал, ударившись головой о землю, а затем быстро обнажив хорошо отточенный острый кинжал, который для этой цели тайно носил, ударил им Мурада прямо в грудь. Удар пришелся в самое сердце, из-за этой раны варвар затем спустя немного времени скончался. Отважный христианин выполнил свое обещание и завоевал славную победу, окруженный столькими врагами...» [4: 144].

Ситуацію врятував Баязид, який діяв рішуче й жорстко. Віддавши наказ приховати смерть Мурада, він убив свого брата Якуба як можливого претендента на престол, зібрав рештки турецького війська й провів вирішальну атаку, що змінила ситуацію на полі бою. Серби не витримали натиску й почали відступати. Значна частина сербських воїв загинула, інші кинулися втікати, знаходячи смерть у водах річки, багато хто потрапив у полон. Турки захопили й пораненого князя Лазаря, якого відразу стратили [2: 232]. Це яскраво описано в першоджерелах «Лазарь покинутый без боя своими капитанами был схвачен живым со всеми знатными людьми своей державы и приведен в шатер Мурада. И увидев тирана, который с величайшими муками доживал последний час своей жизни, а рядом – Милоша, своего храброго рыцаря, лежавшего там же мертвым, Лазарь, обратив глаза и руки к небу, с благодарением, воскликнул «О всевышний боже... Я сам и моя держава лишились всякой надежды на спасение... теперь прими и мою душу в царствие твое! Я отдаю ее тебе по доброй воле, потому что перед своей смертью я вижу, что твой и мой враг окончит свою жизнь от руки моего рыцаря». Как только Лазарь произнес эти слова, он был убит любимыми сатрапами Мурада, а вместе с ним были казнены и его товарищи – все знатные люди Лазаря. Тут наступил конец и Мураду и благороднейшему рыцарю Милошу, и Лазарю, и всем знатнейшим людям его двора» [4: 145].

Після закінчення битви на Косовому полі османське військо відразу ж повернулося додому, не переслідуючи сербів. Ця обставина, разом зі звісткою про смерть султана Мурада, створила в сучасників враження, що перемогли в бойовищі серби. На нашу думку, турки розуміли, що з наявними силами, які залишились після битви, закріпитись у цьому регіоні, а тим більше йти далі неможливо. Тому вирішили зміцнити військо і повернутися сюди назавжди. Тим часом Європа святкувала поразку ворога християнського світу. Проте реальні наслідки Косовської битви виявилися фатальними не для турків, а для сербів та інших народів Балкан. Сербі на Косовому полі втратили переважну більшість представників славних аристократичних і дворянських родів (серед тих, кому пощастило врятуватися, були Влатко Вукович і Вук Бранкович, якого народні перекази звинуватили у зраді й змові з турками) та значну частину війська. Смерть князя Лазаря, який – єдиний серед сербських правителів – намагався зупинити процес розпаду цілісної сербської держави, прискорила дезинтеграцію сербських земель. Сербія не зникла як самостійна держава внаслідок Косовської битви, але ця трагічна подія повернула історичний розвиток сербської державності в зовсім інший бік, ніж той, в якому вона оухалася протягом першої половини XIV ст.

Сербія після поразки на Косовому полі визнала себе васалом турецького султана, що передбачало надання допоміжних загонів під час війни, сплату щорічної данини, розташування турецьких загонів в окремих сербських містах. Новообраний сербський князь Стефан, старший син Лазаря, якому на той час виповнилося тільки дванадцять років, та

його молодший брат Вук мали регулярно відвідувати султана в його столиці, а молодша дочка Лазаря – Олівера – стала однією з дружин султана. До такого кроку сербів значною мірою підштовхнула загроза з боку Угорщини, король якої – Сигізмунд уже восени 1389 р. здійснив перший похід проти Сербії. Не зустрівши будь-якого опору, мадяри дійшли до Шумадії і захопили міста Борач та Честин [2: 233].

Проте й після цього нескінченні міжусобні війни не припинялися. Щоб позбутися васальної залежності від Туреччини, сербські феодалі навіть не скористалися тимчасовим послабленням Османської імперії після її поразки у 1402 р. в битві з Тамерланом при Анкарі. У 1427 р. турецький наступ проти Сербії та інших південнослов'янських держав відновився. У боях з турецькою навалою широкі народні маси й окремі загони феодалів героїчно захищали свою батьківщину. Відсутність воєнної і політичної єдності та постійні суперечки між феодалами не дали змоги сербському народу відстояти свою самостійність. У 1459 р. впала остання сербська фортеця Смедерево. Сербію повністю захопили турки. Приморські міста і гірські райони Зети (з XV ст. вони отримали назву Чорногорії) визнали васальну залежність від Венеції і продовжували боротьбу проти турецьких завоювників. Однак у 1496 р. їх підкорили турки [5: 23].

Поразка сербів мала великий вплив на становище інших балканських держав. У 1393 р. турки захопили болгарську столицю Тирново, а через три роки після цього – місто Нікополь. Були завойовані Добруджа (1395 р.) і Західна Болгарія (Відінське царство) (1396 р.). Вся Болгарія виявилася під владою Османської імперії. Друге Болгарське царство перестало існувати. Закріпивши до середини XV ст. свої завоювання в Болгарії і Македонії, турки вирішили покінчити з Візантією. Від колись могутньої Візантійської імперії до цього часу залишилася, по суті, тільки столиця. Після місячної облоги і жорстокого штурму 29 травня 1453 р. над стінами Константинополя було піднято турецький стяг з півмісяцем. Після падіння Візантійської імперії османи підсилили свій натиск на Сербію. Сербський народ завзято опирався завойовникам. У 1455 р. невеличке місто Новий Брід на сорок днів прикувало до своїх стін турецьке військо і здалося тільки тоді, коли важка облогова артилерія турків цілком зруйнувала його укріплення. У боротьбі проти турків сербам допомагала Угорщина. Угорське військо під проводом знаменитого полководця Яноша Гуньяди разом із сербами в 1454 р. завдало поразки 30-тисячній армії ворога. У 1456 р. серби й угорці спільними силами успішно захистили Белград від величезного війська, яке вів султан Мехмед II. Проте успіхи Сербії були короточасними. Її спроби знайти реальну підтримку в західноєвропейських держав виявилися безрезультатними, і в 1459 р. турки остаточно ліквідували незалежність Сербської деспотовини. Ще через 4 роки – у 1463-му році – була підпорядкована Боснія, у 1521 р. впала Белградська фортеця – «золотий ключ до Угорщини і Словенії». Розгром турками в 1526 р. при Мохаче угорської армії (до якої входили і слов'янські загони, зокрема 4-тисячний загін сербів) ствердив панування Османської імперії на Балканах. Під її владою виявився майже весь Балканський півострів, крім Словенії, частини Хорватії, Далматинського узбережжя і Чорногорії. Дубровник після 1526 р. визнав верховну владу султана [3: 69 – 70].

Таким чином виникає питання: у чому причина перемог турків? За рівнем соціально-економічного розвитку турки були значно нижче від слов'янських народів. Але примітивність суспільного ладу в даному випадку виявилася чинником, що полегшив османам їхні завоювання. Феодальне суспільство турків, яке почало тільки формуватися було монолітнішим, класові протиріччя в ньому ще не досягали такої гостроти, як у південних слов'ян. Організація суспільства в Османській імперії мала яскраво виражений військово-феодальний характер, усе життя держави було підпорядковане завданням ведення війни. Такий військово-феодальний устрій, який ще зберігав риси патріархально-племінних відносин, не міг бути довговічним, і в наступні сторіччя він розкладався, але у XIV–XV ст. полегшив туркам завоювання багатьох сусідніх країн. Слов'янські ж країни Балканського півострова переживали період феодальної роздробленості, окремі феодальні правителі вели боротьбу між собою. Нарешті, не можна випустити з уваги несумісність сил, які нахлинули на Балкани, і тих сил, що могли бути виставлені проти турків. У ході послідовних захоплень однієї країни за іншою Османська імперія включала війська

переможених земель у свій військовий потенціал, який становив до остаточного моменту завоювання південнослов'янських держав армію в кілька сот тисяч чоловік [6: 31]

Отже, значення битви зрозуміле – а тепер розглянемо її наслідки. Турецькі завоювання на Балканах супроводилися величезним руйнуванням продуктивних сил і викликали економічний занепад балканських країн. Багато людей загинуло, чимало забрали в рабство, загальна чисельність населення зменшилась у кілька разів. Квітучі міста були розорені або жорстоко пограбовані. Завойовники широко використали існуючу на Балканах систему феодалної експлуатації селянських мас. Крім цього, вони встановили свою систему національного і релігійного гноблення, запровадили нові податки й повинності.

Представники верхівки місцевих феодалів, які перейшли на турецький бік, допомогли туркам зміцнити їх панування, використовуючи місцеву систему управління та експлуатацію селян. Разом з тим турки в ряді районів, особливо прикордонних, запровадили свою військово-ленну систему, посадивши на землю своїх феодалів (спахів). Ці турецькі феодали, як і уціліла місцева феодална знать, яка перейшла до них на службу, жорстоко пригноблювали народні маси. Турецькі завойовники, які стояли на нижчому рівні економічного, політичного і культурного розвитку, не принесли на Балкани ні розвиненої техніки, ні передовіших виробничих відносин, ні, тим паче, високої культури. Вони лише зруйнували місцеві осередки культури, завдавши величезної шкоди господарському життю народів, їх внутрішній і міжнародній торгівлі, відокремивши штучним бар'єром Балкани від сусідніх країн Європи [7: 237].

Час панування султанської Туреччини становив найсмутнішу епоху в історії сербів як і всіх інших народів Балканського півострова. Скорене населення відчувало жорсткий соціальний, національний і релігійний гніт турецьких асиміляторів, котрі розглядали феодално-залежне населення як «райю» (стадо). Частина сербських феодалів незабаром прийняла іслам і отуречилася, вслякко сприяючи гнобителю власного народу. Військово-феодална система Османської імперії, що консервувала феодалні відношення, призвела до спаду продуктивних сил. Турки заселили більшість міст і перетворили їх у турецькі фортеці й адміністративні центри. В умовах турецького панування частина сербських земель – Верхня Зета (Чорногорія) – розвивалася відокремленим від Сербії шляхом. Сербський народ вслякко опирався асиміляторській політиці турецьких поневолювачів, зберігав самобутність своєї мови і культури. Завоювання Балкан турками призвело до спаду літератури, але не припинило розвиток усної народної творчості, яка відображала визвольну боротьбу, оспівувала героїв Косівської битви, гайдуків і ускоків, захисників народу від турецького ярма [8: 615–616].

Окрім того, на плечах райи лежав важкий тягар різноманітних податків і поборів, яких нараховувалося до 80 видів (згодом їхнє число збільшилося до 97); причому поземельний податок християни повинні були сплачувати в значно більших розмірах, ніж мусульмани, і не тільки натурою, а й грошима. Християнська райя сплачувала також подушний податок. Ним оподатковували всіх чоловіків після досягнення дванадцятилітнього віку [3: 72]. Певна інформація щодо цього міститься у першоджерелах: «Султану платят дань каждый год с каждой христианской головы сорок аспров, что составляет один золотой; в год султан получает этой дани несколько сот тысяч. А если кто может заработать деньги, тот дает [султану] еще один золотой в год, исключая детей и женщин, и все это, не считая других доходов, которые поступают к нему [султану] в его казну с моря, с земли и с серебряных гор. Христиане же дают своим господам, под которыми они находятся и которых они называют тимарерлер, половину султанской дани и к тому же с десятков голов всякого скота или зерно. Работы же никакой они ни на султана, ни на своего господина не выполняют и не поступают на службу. Христиане, которые находятся под властью султана, должны поставить десятки тысяч вьючных животных или коней, провиант, отдавая это своими руками, после чего над ними владеют по справедливости, не причиняя им вреда. Под таким-то управлением все живут» [9: 152].

Населення зобов'язане безоплатно працювати при спорудженні військових укріплень, доріг, суспільних закладів та ін. У випадку повені, пожежі, епідемії з жителів брали надзвичайні побори, багато з яких згодом стали постійними. Найважчим податком був «податок кров'ю»: через кожні 3–5 років турецька влада відбирала у своїх підлеглих-

християн певну кількість найміцніших, найздоровших хлопчиків. Частина з них продавали в рабство, а більшість наvertsали в іслам готуючи поповнення для яничарського корпусу. Виховані в дусі релігійного фанатизму і беззаперечного виконання наказів, яничари становили основу турецької армії. Від «податку кров'ю» особливо страждала християнська біднота, яка не мала засобів для підкупу турецьких чиновників. Тільки в 1637 р. припинили стягування цього ганебного податку. Становище широких мас стало ще тяжчим. До феодальних утисків додався жорстокий національний гніт. Завойовники намагалися асимілювати підкорені слов'янські народи, знищити їхню самобутність, культуру, релігію. Самостійність слов'янських православних церков Сербії і Болгарії ліквідували. Вони були підпорядковані Константинопільському патріархові, який перебував у повній залежності від турків, допомагаючи їм гнобити слов'янські народи. Прагнучи залучити християнське населення в іслам, османи відбирали в нього багато церков, а будувати нові заборонили. Але ці спроби не давали великих результатів – кількість тих, хто прийняв іслам, залишалася невеликою. Християнська віра в той час була символом національної самосвідомості. Завоювання завдало сильного удару по культурі країн Балканського півострова: загарбники знищили чудові пам'ятки зодчества, древні рукописи, вироби майстрів [3: 72–73].

Таким чином, можна зробити висновок, що саме битва на Косовому полі й кілька років після неї були факторами, які кардинально змінили долі слов'янських народів Балкан. Після цього для багатьох європейських народів настала нова історична епоха – наслідки якої ми ще відчуваємо і у наші дні. Варто зауважити, що панування турків принесло тільки негативні наслідки, які пригальмували бурхливий розвиток країн південних і західних слов'ян, що розпочався на початку XIV ст. Звичайно, цього можна було б уникнути за кількох умов: по-перше, не допустити феодальної роздрібленості хоча б Сербії, яка була гегемоном на Балканському півострові того періоду; по-друге, для вирішальної битви якою і стала битва на Косовому полі, потрібно було б зібрати всі військові й матеріальні ресурси хоча б слов'янських країн; по-третє, вступати у вирішальну сутичку не маючи бодай кількісної переваги, не потрібно було. Звичайно, з'ясувавши всі аспекти, говорити просто, проте, чи було кілька можливостей уникнути османського завоювання і після програної битви на Косовому полі. Ми знаємо, що після битви турки повернули назад, навіть створилося враження, що слов'яни перемогли. Знову ж таки був час вже для останньої мобілізації сил. Можна було спробувати створити антитурецьку коаліцію, залучивши всі можливі європейські країни. Але натомість фактично взагалі нічого не було зроблено. Через приватновласницькі інтереси феодалів полплатилися цілі народи. Ще один момент виник під час тимчасового послаблення Османської імперії після її поразки у 1402 р. в битві з Тамерланом при Анкарі. Проте знову ж – цілковита пасивність. Натомість, щоб згуртувати всі сили, навпаки – міжособні феодальні війни. В подальшому, звичайно, загрозливість ситуації було усвідомлено, але вже було надто пізно – Османська імперія поодиноці завоювала майже всі слов'янські країни на Балканах, і поступово перетворилася на дуже могутню державу. З XV ст. розгорнулася визвольна боротьба, проте вона вже була приречена на поразку. Позитивним моментом є те, що південні і західні слов'яни не скорилися турецькому пануванню і зберегли свою самобутність, мову, культуру.

Звичайно, ще можна довго говорити, чого б могло не бути, що могло бути, але тоді турки завоювали Балкани. Тому потрібно аналізувати ситуацію, що склалася після цього, а це фактично настав період перетворення Балкан на колонію, на придаток Османської імперії; панували нещадна експлуатація широких верств населення, національний, соціальний, релігійний, економічний гніт. І причиною всього цього були наслідки битви на Косовому полі 1389 року. Тому значення її надзвичайно важливе і для сучасних суспільних процесів.

Список використаних джерел

1. История южных и западных славян. – М.: Московский университет, 1957. – 551 с.
2. История западных и южных славян. – К.: Либідь, 2001. – 630 с.
3. Очерки истории южных и западных славян. – Л.: Министерство просвещения РСФСР, 1957. – 263 с.
4. Битва на Косовом поле. По сербским источникам? Хрестоматия по истории южных и запа-

дних славян. – М.: Университетское, 1987. – 271 с. 5. Історія південних і західних слов'ян. – К.: Київський університет, 1966. – 423 с. 6. Кримський А. Історія Туреччини. – К.: Олір, 1996. – 280 с. 7. Історія країн зарубіжного Сходу в середні віки. – К.: Радянська школа, 1959. – 341 с. 8. Гладкий В. Д. Славянський мир. – М.: Центрполиграф, 2001. – 894 с. 9. Управление покоренными народами в Османском государстве. Из «Записок янычара» // Хрестоматия по истории южных и западных славян. – М.: Университетское, 1987. – 271 с.

Ihor Gordiyuk

THE BATTLE ON KOSOVO'S FIELD IN THE HISTORY OF EUROPEAN PEOPLES

In the article the preconditions, reasons, course and battle results are considered. The author concentrates his attention on the sense of battle for further events on Balkan peninsula.

УДК 94 (367)

Мар'ян Василечко

ГУСИТСЬКИЙ РУХ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В ЄВРОПІ

Розглянуто характер та основні події гуситського руху в Чехії. Конкретизовано його вплив на розвиток суспільно-політичної думки в Європі.

Реформація XVI ст. мала великий вплив на загальний хід світової історії. Вона внесла новий імпульс у життя багатьох народів, сприяла пожвавленню їх активності. Реформація суттєво змінила політичне, соціальне, культурне, релігійне життя європейських країн, наповнивши його новим змістом, накреслила нові орієнтири та перспективи розвитку.

Процес вивчення європейської реформації XVI ст. буде неповним, якщо в її передумовах не розглядати подій XV ст., особливо в його першій половині в Чехії.

Когось може здивувати, чому така жорстока революція проти середньовічного духовного ладу вибухнула саме в Богемії, а не в якійсь іншій країні. Фіскальна політика Іоанна XXII наскрізь просякнула церковні інституції всюди, не лише в Богемії, а скрізь призвела до занепаду духовенства. Те, що революція виявилася такою жорстокою в Богемії, було зумовлене головним чином релігійними причинами. Досі дослідження зосереджувалося переважно на Яні Гусу – центральній особі чеської Реформації, а його реформаторську діяльність перебільшували. Однак ця його діяльність ніколи не досягла б такого розмаху без того підґрунтя, яке заклали численні представники чеського *devotio moderna*. У цих колах прагнення реформи було абсолютно щирим і зумовленим тільки релігійними мотивами.

Соціальні й економічні причини великою мірою спричинили жорстокість богемського вибуху. У цій царині, однак, чехи були непоодинокими у пристрасному протесті проти середньовічного суспільного ладу. У зв'язку з переходом від раніше панівної старої аграрної економіки до нової грошової друга половина XIV ст. стала критичним періодом для всієї Європи. Перехід не вдалося здійснити без слалахів насильства. Кола ді Рієнцо розпочав рух в Італії, слідом за ним Етьєн Марсель підняв паризьких ремісників проти знаті й одночасно Гійом Каль повів французьких селян проти панів. Навіть більше, ніж Франція, постраждала Англія, становище якої ускладнювалося втратами від війни з Францією. Це також пояснює виникнення й поширення у народі вчення Вікліфа. Добре відомі жорстокість селянського повстання 1381 р. на чолі з Вотом Тайлером та Джоном

Перемоги над чеськими прибічниками католицизму й хрестоносцями дали змогу гуситському війську перейти в 1428–1433 рр. від оборонної тактики до наступальних дій. У цей період окремі гуситські загони здійснили ряд походів до сусідніх країн, а гуситська пропаганда знайшла небезпечний відгук серед німецького населення. Постала потреба скликання нового собору, яку гусити висловили в особливому маніфесті до князів та народу Німеччини (1430 р.) [3: 78]

Проте й вороги гусизму не припиняли спроб знищити ненависний їм рух. Перш ніж скликати собор, Мартін V проголосив новий хрестовий похід. У серпні 1431 р. найбільше за всі дотеперішні військо хрестоносців вдерлося до Богемії. 14 серпня 1431 р. під Домажлице армія хрестоносців підступила до гуситських військ. Проте й цього разу хрестоносці не зважилися вступити в бій і кинулися втікати. «Божі воїни» здобули свою найвидатнішу перемогу над нападниками. Тільки тепер Мартін V переконався, що найкращий спосіб пригасити гуситську небезпеку – вислухати гуситів на загальному Соборі [1: 49]

Полри опір нового папи Євгенія IV, собор було скликано 1431 р. в Базелі, а до Богемії відправлено спеціальних посланців із запрошенням гуситам узяти участь у соборі, з обіцянкою охоронної грамоти для їхніх делегатів. Згоди вдалося досягти тільки після досягнення домовленостей про надання гуситам певних гарантій стосовно того, що в дискусіях до уваги братимуть (як «третейського суддю») лише текст з Біблії, а також практику ранньохристиянських общин та церковної організації того періоду

Гуситська делегація прибула до Базеля в січні 1433 р. Дискусія точилася навколо чотирьох статей 1420 р. Однак консенсусу досягти не вдалося, і собор припинив свою роботу. Відсутність результатів не влаштуувала обидві сторони. Було вирішено продовжити переговори в Празі [6: 552]. Тим часом поміж гуситів почалися чвари. Римська курія намагалася скористатися з відсутності єдності між гуситами й досягти послаблення гусизму. Це зрештою вдалося. Таборити та «сироти» ставилися до продовження переговорів з дедалі більшою ворожістю, побоюючись, що примирення із собором призведе до прийняття принципу папізму, тоді як помірковані схилилися до примирення. Протидія між чашниками та таборитами породила так звану «панську коаліцію», яка почала готуватися до вирішальної битви. Гусити на чолі з П. Голеним 30 квітня 1434 р. поблизу містечка Ліпани зазнали поразки від армії «панської коаліції». Прокоп, який порвав стосунки з поміркованими, та його заступник Прокупек загинули на полі бою разом з більшістю провідників радикального крила.

Таким чином, стало можливим продовження переговорів, і богемська делегація домоглася того, що отці Собору прийняли чотири статті у пом'якшеній формі й вони отримали назву Празьких компактатів. Далі відбулося визнання Сигізмунда королем Богемії та мовчазне визнання Яна Рокицани новим архієпископом Празьким [8: 180]

Із прийняттям компактатів і легалізацією гусизму Чехія стала своєрідним острівцем віротерпимості серед християнських країн Заходу. Чехія провіщала майбутню Реформацію, однак ще протягом тривалого часу залишалася ізольованою, оскільки офіційна церква вважала її небезпечним розсадником ересі [9: 159]

Сигізмунд недовго тішився своїм визнанням як короля Богемії і наступного 1437 р. помер. Королем обрали його зятя, Альбрехта Австрійського, та він у 1439 р. також помер, захистивши трон від зазіхань польського короля. Законним королем було визнано власного неповнолітнього сина Альбрехта, Владислава Погробка (1439–1457), але опікун Вацлава, імператор Фрідріх III Австрійський, тримав його поза межами Богемії. На щастя для країни: в 1448 р. енергійний молодий шляхтич Іржі з Подебрад захопив Прагу, поклавши край анархії. Він став провідником чашників, але скерував всю свою увагу на досягнення примирення з католиками. Обраний правителем королівства Іржі розгромив радикальних гуситів, здобувши їхню цитадель Табор. Йому вдалося у 1452 р. привести до Праги юного короля. Здавалося, розпочалася нова доба співробітництва між молодим католицьким королем та гуситським лідером, але ще раз втрутилася доля, і Владислав несподівано помер.

Коли Іржі з Подебрад обрали королем (1458–1471), він продовжив свою політику примирення. Його сподівання на те, що чотири статті, або компактати, які прийняв Базельський собор, здобудуть також визнання папи, не здійснилися. У 1462 р. Пій II відки-

нув їх, а його наступник Пало II відлучив Їржі від церкви та позбавив королівства. Їржі, однак, енергійно захищав свої права проти зазіхань деяких бунтівних шляхтичів та угорського короля Матяша Корвіна.

Їржі з Подєбрад був одним із кращих серед чеських королів. Із усіх сил він намагався вивести свою країну з тієї ізоляції, в яку її поставили гуситські війни.

Гуситський рух заповнив три чверті століття чеської історії і пройшов у своєму розвитку через кілька етапів. Немає єдиної точки зору, тому вчені по-різному ділять на етапи гуситську революцію. Зокрема, А. Лаптева виділяє такі два етапи: перший – підготовчий етап руху (але не революції) можна датувати 1400–1419 роками. Це період реформації, час розподілу класових сил, формування основних напрямків руху. Другий етап, 1419 – 1471 рр., це гуситська революція. У внутрішній динаміці революції виділяють три фази: 1) 1419 – 1421 рр. – фаза найбільшого розвитку революції та ініціативи радикальних прошарків; 2) 1422 – середина 30-х рр. – фаза боротьби всередині чеського королівства, а також перехід гуситів у наступ проти ряду держав Європи, можливість надати рухові міжнародного значення; 3) середина 30-х рр. – 1471 р. – фаза розвитку чеського суспільства, яке змінилося, і його внутрішніх стосунків, шлях до компромісу з навколишнім світом, боротьба за утримання досягнутих позицій [2: 5].

Від розподілу класових сил у гуситському революційному русі та історії цього руху Й. Мацек поділяє гуситський рух на наступні періоди:

період, коли при владі була біднота (1419–1421 рр.);

період, коли при владі була бюргерська опозиція (1421–1434 рр.);

Діпани і поразка гуситського революційного руху (1434–1437 рр.) [4: 57].

В. Яровий виділяє такі основні етапи: 1419–1437 рр. – Гуситські війни; 1437–1471 рр. – період розвитку трансформованого чеського суспільства й прагнення до компромісу з навколишнім світом [9: 154].

Незважаючи на невдачу, гуситський революційний рух мав велике значення не тільки для Чехії, а й для всієї Європи. Він завдав удару католицькій церкві як у самій Чехії, так і в інших європейських країнах. Чехія стала першою країною в Європі, де перемогла народна реформація, було зруйноване церковне землеволодіння і церква позбавили політичної влади. Перемоги гуситів над учасниками п'яти хрестових походів, організованих папою, підірвали авторитет католицької церкви в усій Європі й викликали посилення боротьби проти вищого католицького духовенства.

Гуситський рух поклав кінець засиллю німців у країні й привів до вигнання з Чехії німецького духовенства і патриціату. В країні посилилось чеське бюргерство, яке захопило в свої руки міське управління та політичну владу в сеймі.

Гуситський рух сприяв розквіту чеської національної культури, зростанню писемності, поширенню чеської мови в богослужінні та в державному житті країни.

Селянська війна в Чехії викликала піднесення соціальної боротьби у країнах Східної і Західної Європи. Селянство Німеччини, Польщі, Угорщини, Англії, Фландрії, Іспанії в різних формах палко підтримували соціальну і національну боротьбу таборитів. Чеська реформація XV ст. відіграла велику роль у підготовці загальної європейської реформації [5: 77].

Список використаних джерел

1. Гранчак І. М., Ківиенко А. Ф., Чорний В. П. Історія південних і західних слов'ян. – К.: Вища школа, 1987. – 444 с.
2. Лаптева А. П. Гуситское движение в Чехии XV века. Учебное методическое пособие. – М.: Издательство Московского университета, 1990. – 95 с.
3. Матвеев Г. Ф., Цепаньева З. С. История южных и западных славян. В 2 т. – М.: Издательство Московского университета, 1998. – Т. I. – 686 с.
4. Мацек Й. Гуситское революционное движение. – М.: ИИ, 1954. – 226 с.
5. Вікітин С. А., Білявська І. М., Частухин І. П. Історія південних і західних слов'ян. – К.: Радянська школа, 1959. – 556 с.
6. Оскар Егер. Середніє віка: В. II т. – Санкт-Петербург: Спеціальна література, 1997. – Т. II. – 690 с.
7. Френсіс Дворнік. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.
8. Яровий В. І. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). – К.: Либінь, - 628 с.

Marian Vasylechko

JAN HUS' MOVEMENT: THE MAIN STAGES AND INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL-AND-POLITICAL THOUGHT IN EUROPE

The paper considers the character and the main events of the Jan Hus' movement in Czechia, as well as its influence on the development of the social-political thought in Europe.

УДК 94 (367)

Олена Цуп

ЯН ГУС І ЙОГО РОЛЬ В ЧЕСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Подано основні біографічні відомості про Яна Гуса. Проаналізовано головні напрямки громадсько-проповідницької та літературної діяльності цього діяча. Досліджено його історичну роль в політичному, соціально-економічному та культурному житті Чехії.

Життя національного героя Чехії – Яна Гуса було настільки швидкоплинним, що вогнище в Констанці, на якому він згорів, здавалося, повинно було випалити пам'ять про нього. Та трапилося інше, це вогнище виявилось іскрою великої пожежі, в якій вреслі спопелився феодальний лад Чехії. Серед релігійних реформаторів Гус займає особливе місце. Лютеранські письменники вважають його прямим попередником Лютера, православні богослови визнають Гуса майже православним, і навіть серед католицьких авторів є немало таких, які ставляться до нього з величезною повагою. Достатньо сказати, що про героїзм цього чеського діяча з похвалою написав папа Пій II, відомий у літературі під іменем Енея Сільвія [13: 9].

Очевидно, що у всіх судженнях про Гуса головну роль відіграє не його вчення, а його життя і ще більше його героїчна смерть, що цілком справедливо. Вчення Яна Гуса мало величезне значення для свого часу, і саме в цьому криється основна причина його популярності серед історичних дослідників і просто серед людей. Героїчна мужність, стійкість у захисті своїх переконань – ось у чому треба вбачати значення Гуса, яке надовго переживе фоліанти, що він залишив.

Ян Гус усе своє недовге життя (1371 – 6. 07 1415) провів або на кафедрі проповідника в Празі, або на дорогах південної Чехії, або у в'язниці в очікуванні неминучої смерті. Та все-таки його життя – подвиг, який він здійснив в ім'я правди, в ім'я простих робітників міст і сіл. І цей подвиг знайшов відгук у серцях тисяч його послідовників. Тридцять три роки гусити зі зброєю в руках відстоювали право на краще життя. Розпочавши боротьбу під знаменами церковних реформ, вони прийшли до вимог про соціальну перебудову суспільства.

Як відомо, Ян Гус народився в містечку Гусинець недалеко від Прахатиц, у бідній селянській сім'ї. Відомості про його дитинство скупі. Справжнє ім'я – Ян з Гусинця – ще шкільні товариші скоротили на Гус, а Гус по-чеськи означає те саме, що і «гуска» українською мовою. Цілком ймовірно, що товариші дражнили Гуса цим прізвиськом, не підозрюючи, що воно увійде в історію [13: 11].

Життя простих селян і робітників було нелегким, і Гусу довелося відчувати це на собі, що, на думку багатьох дослідників, вплинуло на формування та становлення його ідей: переконань щодо становища церкви й світської влади. Безумовно, те, що він вийшов з бідної родини, вплинуло і на подальшу його діяльність. Адже Гус як в епоху найвищої слави, так і в найважчі періоди свого життя боровся за поліпшення становища простих людей, протестуючи проти насильства і кріпацтва, за підвищення їх культурного й освітнього рівня.

Варто зазначити, що на самому початку Ян Гус ще був досить далеким від будь-яких реформаторських планів. Він переслідував єдину мету – якнайшвидше стати священником, щоб, за його словами, «краще жити, мати добротний одяг і користуватись пошаною у людей» [7: 14]. Тобто, з думкою про сан священника Гус пов'язував лише достаток власне як і всі тодішні священнослужителі. Щоб здійснити свою мрію – стати отцем святої церкви, йому потрібно було закінчити Празький університет, що Ян і зробив у 1393 р., отримавши при цьому звання бакалавра вільних мистецтв [8: 14].

Слід сказати, що професійне зростання Гуса в Карловому університеті було стрімким. Так, у 1396 році він став доктором філософії із правом читати лекції [3: 45]. У 1400 - 1401 рр. – отримав звання бакалавра богослов'я і висвятився у сан священника. Цього ж року Гус став проповідником Віфлеємської каплиці й, водночас, деканом філософського факультету Празького університету. У 1402 – 1405 рр. – обіймав посаду ректора у цьому ж закладі [3: 45].

Роки перебування Яна Гуса в університеті були для чеського народу роками церковно-політичних подій. З одного боку, тривала запекла боротьба між чеським королем Вацлавом IV і німецькими князями, а з другого – королівська влада зіткнулася з духовенством. Власне, на цьому ґрунті і почали формуватись основні погляди Гуса на церкву та світських феодалів. Позитивним стало те, що він, потрапивши у середовище тих, з ким пізніше також вестиме боротьбу, зміг добре вивчити сильні й слабкі сторони супротивника, щоб згодом використати це у своїй реформаторсько-революційній діяльності. З обранням на посаду проповідника Віфлеємської каплиці в житті Гуса почався новий етап. Палкі проповіді молодого священника, які він читав чеською мовою і в яких викривав католицьке духовенство, вимагав докорінної реформи церкви, засуджував її багатство, служіння мамоні, розпусту кліру, виступав проти німецького тиску в Чехії, пригноблення бідняків, – спочатку викликали симпатію в окремих колах пануючого класу Чехії і в самого короля Вацлава IV. Але згодом, відчувши загрозу у зростанні реформаторських ідей цього проповідника, вони почали переслідування і гоніння Яна Гуса.

У 1410 р. його відлучили від церкви, а в 1412 р., після виступу проти продажу індульгенцій, він, щоб уникнути покарання, змушений був поїхати на південь Чехії, де мав більше умов для продовження своєї діяльності [11: 14].

Однак критичні погляди на церкву, її організацію, дійшли вже до верхів церковної ієрархії римської курії. Таких сміливих виступів вони не могли пробачити Янові Гусу, і на Констанському соборі, який мав розпочатися в листопаді 1414 р., вирішили знищити цього «чеського еретика» [5: 153].

Сам собор тривав близько трьох років, а справі Гуса відвели тільки три тижні. Більшість, навіть ті, які вважали реформатора небезпечним, розглядали його випадок як простий вияв «єресі» і не надавали цьому великого значення. На перший план інтересів і дій собору висунулися проблеми європейського масштабу. Однак пізніше стало зрозумілим, що згаданий епізод зі справою Гуса за серйозним наслідком затьмарив усі ці «всесвітньо-історичні проблеми».

Відомо, що всі спроби католицьких церковників змусити Яна Гуса зректися своїх вчень, зазнали невдачі. І протягом трьох слухань, 5, 6, 7 липня 1415 р., його визнали еретиком, вкотре відлучили від церкви і передали в руки світської влади для страти [6: 161].

6 липня 1415 р., в суботу, Яна Гуса спалили живцем. Увесь попіл, який залишився, разом із землею викопали і кинули в Рейн, сподіваючись, що так зітруть з пам'яті тисяч людей образ свого вчителя, захисника [10: 32].

Воістину примітивність мислення у тих, хто таким способом намагався знищити весь матеріальний слід Яна Гуса. Великі люди – творці, які пов'язали своє життя з долями сучасників, не можуть зникнути, вони не помирають, коли смерть руйнує їхнє тіло. Їх внесок у справу майбутнього живе вічно. А ревним отцям Констанського собору довелось б спалити все Чеське королівство, щоб викоренити ідеї Гуса, адже він жив у пам'яті тих, хто слухав або читав його твори.

Огож, хотілось би звернути увагу на основні положення вчення Яна Гуса.

Досліджуючи його громадсько-проповідницьку та літературну діяльність, на ранньому й етапі спостерігаємо значне захоплення ідеями англійського реформатора Віклекфа забороненого в Чехії. На думку багатьох істориків, Гус був послідовником односторонньої релігійної і навіть вузько націоналістичної доктрини. Крім того сперечаються про те чи було вчення Гуса поверненням до канонів східної церкви, чи провісником протестантизму. Звичайно, що він вивчав праці багатьох східних філософів, як і англійського філософа та богослова Віклекфа. Але, по-перше, при всіх запозиченнях, у Гуса є багато власного, тому вважати його лише учнем або попередником інших діячів – означає зменшувати значення його особистості. По-друге життя Гуса важливіше, ніж усі книги, які він написав і це життя, і особливо, його мученицький кінець, зближують чеського реформатора не лише зі східними і західними богословами, а й ставлять його поряд з такими діячами й мучениками ідеї як Сократ і Джордано Бруно [13: 9–10].

Отже, Ян Гус, спираючись на народні традиції в критиці церкви і суспільства, а також на твори народних проповідників Яна Міліча й Матвія з Янова, зробив власні демократичні й гуманістичні висновки.

Найбільшим недоліком церкви Гус вважав торгівлю. На власному досвіді він відчув як «священники змушують народ платити за хрещення, за сповідь, за поховання, за причастя, за вінчання за тридцять мес. Вони продають святі таїнства, які за заповітом Божим зобов'язані роздавати задарма віруючим. Продають, як купці, які самі платили за товар, а тому віддати його можуть тільки за гроші. Священники ж нічого не платили за таїнства», – а тому Гус закликав: «Задарма взяли, задарма і віддайте!» [8: 41].

Великим зловживанням вважав Ян Гус симонію, тому що саме в ній виявилася найбільша гріховність церкви. Він повністю визнає право священників на винагороду, яка б задовольнила їх життєві потреби; вони повинні брати помірну плату з багатіїв і задарма служити бідним [1: 56].

Разом з тим Гус відштовхував будь-які аргументи, за допомогою яких церква намагалася виправдати свою торгівлю.

«Священники виправдовуються тим, що беруть гроші лише за фізичну працю, яка була витрачена під час обряду, а не за сам обряд, якби це була правда, – говорив Гус, – то як довго довелось би працювати єписколу на полі, перш, ніж він би заробив стільки, скільки отримує за один рух рукою, коли освячує престол» [8: 45].

Так Ян Гус переконливо і зрозуміло не лише перераховував і критикував гріхи церкви, а й викривав їх причину: «Звичайно, корінь зла є любов до грошей!» [9: 37].

Однак Гус не обмежився лише тим, що викрив джерело зла, він пішов далі – вказав і засіб боротьби з ним. Оскільки в занепаді церкви винні гроші, власність і світська влада, то треба у священників забрати їх надлишок, повернути всіх служителів до їх первинної місії в стан апостольської бідності. Позбавлені можливості служити мамоні, вони відразу ж знайдуть час служити Богу. Закінчиться «боротьба за місце», коли церковні посади перестануть давати прибуток, зникнуть і всі інші негативні наслідки політики церкви щодо грошей і влади: «Собаки гризуться через кістку, забери кістку – перестануть», – переконливо ствердив Гус [8: 47].

Іншою основою могутності церкви, на яку також звернув свою критику реформатор, був принцип безвідмовного і непорушного авторитету перед мирянами. Багато священників вимагають від народу покірності, обманюють його, говорячи: «Щоб не наказав папа, потрібно виконувати». Ніби-то папа не може помилятися. Інші ж говорять: хоч би погане наказе зробити вищий, нижчий повинен виконувати, бо, нібито, гріх буде на тому, хто наказує. Але це не так, ніхто з них не залишиться без гріха, бо сказав Спаситель: «Якщо сліпий поведе сліпого, обидва впадуть у яму» [8: 48–49].

Звідси і висновок, що ніхто не повинен підкорятися наказам сліпо. Треба їх зіставляти із заповідями Божими і тільки в разі відповідності виконувати.

Слід зазначити, що, аналізуючи основні проблеми гріха, справедливості всякого роду земної влади, Гус не міг обмежити свої висновки лише церквою. Вони вийшли за її межі і зачепили світське суспільство. Зокрема, погляди реформатора на власність спиралися на те, що кожна людина володіє майном як даром, посланим їй Богом для справедливого користування на користь собі та своїм рідним. Але власність повинна нале-

жати лише справедливим, а той, хто живе грішно, володіє ним неправильно тобто є злодієм [7: 50–51]. Звідси і висновок, хоча сам Гус його ніколи не виголошував: «Відбрати здобич у злодія!».

Основним принципом гуманізму і знаряддям суспільного перетворення вважав «закон Божий», яким зобов'язана користуватися кожна людина [5: 152].

Ян Гус визнавав традиційний поділ феодального суспільства на три роди (духовенство, дворянство, простий народ) але моральний критерій був єдиною мірою визначення цінності людини [8: 42]. Так, Гус проповідував: «В галузі духовній священник вище короля, мирян. Король, будучи також помазаний (посвячений), вище від священника в області світських справ. Але вище їх обох перед Богом стоїть жінка, бо дотримується вона всіх законів Божих не за обов'язком, а за святістю життя свого» [7: 51]. Тому, згідно з його вченням, збереження влади пануючого прошарку суспільства допускається лише за умов дотримання ними «закону Божого». В іншому випадку піддані не тільки мають право, а навіть зобов'язані вийти з-під влади, причому кожен вирішує сам, чи правильно була використана «правда Божа» [5: 152].

Також однією з вимог реформатора було те, щоб кожна людина міряла накази вищих класів міркою Святого Писання, щоб зважувала, чи кожен такий наказ співпадає із заповідями християнства. Зробити це можна було лише за допомогою розуму, а поняття розуму в Гуса, як свідчить джерело, відповідає поняттю «розум, даний Богом» [7: 52].

В ідеологічній боротьбі, яку вів Гус, виникало чимало суто теологічних проблем, таких, як проблема тлумачення окремих церковних висловів і понять.

Ось, наприклад, як тлумачив поняття «церква» Ян Гус. Він стверджував, що церква – це собор священників на чолі з папою, згідно із римським віровченням, але справжньою церквою є невидима спільність усіх, хто веде праведне християнське життя, і глава цієї церкви – Христос [7: 56]. Практично це означало, що Гус, тим самим, заперечував усі права церковних служителів, які вони самі собі присвоїли всупереч Писанню. Крім того праведного мирянина він ставив вище від грішного священника.

Друге питання стосувалося причастя. В період раннього християнства священник під час причастя подавав віруючим гостію (тіло Христа) і вино з чаші (кров Христа), згідно з притчею про Таємну вечерю. Пізніше цей порядок було змінено, і церква почала подавати лише «тіло Господнє», залишивши право на повне причастя лише священникам. Таким чином вони хотіли підняти служителів церкви над іншими християнами. Це викликало обурення в Гуса, і він виступив проти такої церковної практики. Пізніше, як нам відомо, вимога причащати з чаші й сама чаша стали символом гуситського революційного руху, символом рівності всіх людей перед Богом [10: 6]. Аналізуючи проповіді Яна Гуса, переконуємося, що вони насичені церковними термінами. Однак це не є дивним, адже в той час середньовічна Європа іншого типу мовлення не знала. Тому, хоча він і користувався в своїх виступах проти церкви її ж термінологією, справжня їх соціальна і революційна сутність виходить на перший план.

Діяльність Яна Гуса торкнулась і літературної сфери. Його твори звільнили літературну чеську мову від умовної ходульної риторики і наблизили її до народної, тим самим полегшивши простим людям шлях до навчання. До цього часу чеський правопис був досить складним, тому для спрощення він ввів різні діакритичні знаки (знаки, що змінюють значення букв): для позначення довготи – рисочку над голосною, а для позначення м'якості – крапочку [7: 54]. Слід зазначити, що цей правопис в основних своїх рисах зберігся й до сьогодні. Цікаво, що результатом цієї реформи було те, що багато років після того один кардинал, подорожуючи по Чехії, в своєму щоденнику записав, що майже всі селянки знають Біблію краще, ніж середній італійський священник [7: 54].

Отже, є всі підстави вважати, що робота зі спрощення правопису була проведена для того, щоб кожна людина могла самостійно читати Біблію, робити висновки з прочитаного і перевіряти, чи правильно тлумачать Святе Письмо церковні служителі.

Тепер щодо власне літературної спадщини Яна Гуса. Його творчий доробок є значний. Найвідомішими творами, в яких він торкається питання критики церкви і організації, діяльності священників та світської влади, торгівлі індульгенціями, значення молитов, шанування ікон та скульптурних зображень святих, судовиробництва й ін. є: «Про церкву», «Про симонію», «Дзеркало грішної людини», «Про шість помилок», «Викладення

священних недільних читань», «Як здійснюється смертний гріх», «Про пізнання Бога», «Про трьох ворогів людини», «Про покаяння», «Про таїнства тіла і крові Господньої» та ін. [9: 32]

Тепер виникає питання про те, як Гусу вдалося прийти до таких сміливих висновків і, мало того, знайти спосіб поділитися думками з широкими народними масами. А це тому що сам він вийшов з народу і ніколи від нього не відривався, черпаючи його досвід, пізнаючи разом з ним горе й страждання. В загальному Гус висловлював те, що відчував. Він охопив усе це своїм розумом, зрозумів систему і порядок взаємозв'язків між окремими явищами, але висловив це зрозумілими й простими словами. Інакше кажучи, сформулював ідеї, що відбивали загальні прагнення його сучасників.

Отже, роль національного героя Чехії Яна Гуса в її історії не можна визначити кількома словами. Все його життя – це вже історія, щоправда, коротка, трагічна, але не менш важлива для чеського народу, ніж, скажімо, діяльність династії Пршемисловичів. Гус створив програму й повернув масам відшліфовану революційну ідею, на основі якої народився могутній та непереможний гуситський рух, котрий розвінчував феодальний лад і підривав його основу. Свої ідеї він зробив досягненням народних мас на матеріалі, взятому з їхнього життя. Завдяки його палким проповідям, простий люд побачив справжнє обличчя церкви і феодальної знаті. Крім того, Чехія поповнила свою літературну скарбницю отримавши новий переклад Біблії за новим правописом. А віра в краще майбутнє свого народу безстрашно звела Гуса на вогнище і зробила його ім'я безсмертним.

Список використаних джерел

1. Бачинський З. Іван Гус. Історико-біографічна студія. - 3-тє видання. - Торонто, 1955. - 199 с.
2. Бутромеев В. П. Всемирная история в лицах. Позднее средневековье. - Москва. Олма-пресс, 1999. - 319 с.
3. Гуса В. История Чехословакии. - Прага: Артис, 1963. - 372 с.
4. Історія західних і південних слов'ян (з найдавніших часів до ХХ ст.). Курс лекцій: навч. посібник / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. - Київ: Либідь, 2001. - 632 с.
5. Історія середніх віків: В 2-х т.: Учебник. - Под ред. С. П. Карпова. - Т. 1. - 2-е изд. - Москва: Изд-во МГУ; ИНФРА - М, 2000. - 640 с.
6. Клеванский А. Х., Марьяна В. В., Пол И. И. Краткая история Чехословакии. - Москва: Наука, 1988. - 576 с.
7. Кратохвиль М. Ян Гус. - Москва: Молодая гвардия, 1959. - 174 с.
8. Kratochvíl M. V. Jan Hus muž a doba. - Praha Mlada fronta, 1955. - 162 с.
9. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. - Москва, 1962. - 330 с.
10. Мангева Л. П. Гуситское движение в Чехии XV века: Учеб.-метод. пособие. - Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. - 95 с.
11. Hus Jan. Schriften zur Glaubensreform und Briefe der Jahre 1414 - 1415. Herausgegeben und eingeleitet von Walter Scham schula Insel Verlag Frankfurt am Main, 1969. - 195 s.
12. Черній А. І., Черній В. А. Історія південних і західних слов'ян: В 3-х частинах. - Рівне: Волинські обереги, 1999. - 444 с.
13. Ян Гус, Лютер, Кальвін, Цвинглі, Патриарх Никон: Біограф. повествование / Сост., общ. ред. Н. Ф. Болдырева. - 2-е изд. - Челябинск: Урал LTD, 1998. - 524 с.

Olena Tsyp

JAN HUS AND HIS ROLE IN CZECH HISTORY

This article gives basis biographical information of the leader. It provides the analysis of basic aspects of the public and literary activity of Jan Hus. There is given the conclusion of his role in Czech history.

УДК 94 (476)

Михайло Гранда

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV – XVII СТ.

Теоретично обґрунтовано основні закономірності виникнення та розвитку білоруської народності, а також простежено особливості поступу білорусів протягом XIV – XVII ст. у процесі етнічної консолідації.

Походження східнослов'янських народів та їхніх мов (української, російської, білоруської) хвилювало багато поколінь дослідників. На кожному історичному етапі вчені тлумачили ці проблеми по-різному, залежно від обсягу наявного в них фактичного матеріалу, ідеологічних позицій дослідників, панівної на той час політичної кон'юнктури тощо.

Наукові дослідження етногенезу (тобто походження) східних слов'ян мають уже майже 200-літню традицію, і за цей час сформувалися кілька основних концепцій. Так у царській Росії офіційні ідеологи, яких підтримували тогочасні історики, сприймали всіх східних слов'ян як «єдиний русский народ» і починали його історію від Київської Русі, вважаючи її найдавнішою російською державою.

Радянська історіографія визнала право не тільки російського, а й українського і білоруського народів на свою історію та мову, проте партійні ідеологи не змогли позбутись імперських претензій на історичну спадщину Київської Русі. Проголосивши її «общевосточнославянским государством», ці ідеологи пропагували схвалену в найвищих компартійних інстанціях доктрину, згідно з якою витoki українського та білоруського народів належать до пізнього середньовіччя (XIV–XVII ст.) [1: 3].

У східнослов'янських народів – білоруського, українського, російського – є багато подібного в історичних долях, традиційній побутовій культурі, мові. Разом з тим, у них спостерігається ряд безсумнівних відмінностей, які проявляються на різних етапах етнічної історії. Формування кожної з цих народностей мало свій шлях становлення етносу [2: 34–35].

На особливу увагу, безумовно, заслуговує питання щодо формування та розвитку білоруської народності, адже ця проблема, розглянута в концепції етногенезу східних слов'ян у цілому, вкрай актуальна та важлива у наукових колах. Зачіпає великий блок питань, вирішення яких у майбутньому допоможе пролити світло на різні сторони життя білорусів, українців та росіян.

Для того, щоб з'ясувати історичні й духовні чинники зародження та розвитку етнічних процесів на білоруських землях, які є необхідною передумовою всебічного висвітлення проблеми, довелось вдатися до аналізу подій, що безпосередньо передували етногенезу білорусів і заклали його підґрунтя.

Як відомо, для того, щоб населення стало етносом, необхідна, передусім, його етнічна самосвідомість. Визначальним показником часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, вважають культурно-історичну безперервність його розвитку. Підкреслимо – саме безперервність етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу.

Адже етновизначальні риси матеріальної та духовної культур, а також мови народу протягом його тривалої історії можуть суттєво змінюватись аж до невпізнанності. Однак завдяки безперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя [1: 35–36].

Особливість формування білоруського етносу полягає в тому, що на сучасній білоруській етномовній території споконвіку жили не слов'яни, а балти, від яких походять сучасні литовці й латиші. Безпосередніми предками білорусів були кривичі, дреговичі й ча-

стково – радимичі. У VIII – на початку IX ст. на території сучасної Білорусі виразно виділялися дві великі й різні за походженням етнічно-племінні групи східних слов'ян. Одну з них, південно-західну, що займала Полісся та суміжні землі, становили переважно дреговичі. Вони були тісно пов'язані з північно-українськими племенами (волинянами, деревлянами, полянами), друга група – північно-східна – охоплювала племінний союз кривичів (їхні предки прийшли на північ Східної Європи з південної Балтики) [3: 227].

Дослідження генетичного білоруського населення, які провів антрополог А. І. Микулеч, свідчать про існування в Білорусі споріднених етносів. Вивчення матеріалів за 12 основними генами показало, що литовський етнос відрізняється від білоруського на 2 гени, російський – на 3, український – на 4, польський – на 6. Це красномовно свідчить про значення архаїчної балтської основи в білоруському етносі [2: 35].

Враховуючи археологічні, історичні, антропологічні, етнографічні та інші дані, можна вважати Полоцько-Мінську, Смоленську, а також Турово-Пінську землі тими центрами, в яких закладалися основи білоруської народності. Розвиток соціально-економічних та етнокультурних зв'язків, перш за все між Полоцько-Мінською і Смоленською землями, сприяв першопочатковому етноутворенню білорусів, звідки аналогічні процеси поширились на інші землі. Виник місцевий так званий смоленсько-полоцький діалект. На ранній стадії він відіграв значну роль у формуванні цієї народності [4: 12–14].

Вважаємо, що вкрай важливим, цементуючим фактором кожного, зокрема й білоруського, етносу є мова. Двом етнічним групам протобілоруських племен відповідали два діалектних масиви (дві мови) – поліський і кривицький, які відрізнялися багатьма фонетичними, граматичними й лексичними особливостями. Хоча цими двома мовами-діалектами користувалися генетично різні групи слов'ян, їх неухильно й послідовно зближували діалектні риси, що виникали під впливом спільного для обох етномовних ареалів балтського підґрунтя (субстрату).

В епоху пізнього середньовіччя консолідуючими елементами народностей стали писемно-літературні мови, а в національній період на перший план виступають менталітет як новий і найвищий тип духовності, й національна ідея, які виявляються сильнішими за діалектні особливості. Це призвело до того, що в один національний мовний комплекс могли включатися й відмінні, а іноді й генетично різні та структурно досить далекі говори. Через це й колишні поліські та кривицькі білоруські говори стали єдиним білоруським національним етномовним комплексом [1: 70].

Культура білорусів XIV – XVII ст. за матеріально-виробничою та соціальною основою, а також релігійно-духовним світобаченням у цілому відповідала світовому рівню. На її розвиток впливали такі фактори, як глибоке наслідування культурних досягнень минулого, а також почуття генетичної та історичної єдності білоруського народу.

Провідна роль білоруського етносу в розвитку культури, духовного життя всього суспільства проявлялася в освіті, державній офіційній мові, в усіх сферах виробництва, літературі та мистецтві. Вона визначалася його перевагою у загальній кількості населення Великого князівства, в тому числі серед пануючих верств. У середині XIV століття етнічні білоруські землі у два з половиною рази перевищували за населенням литовські, в середині XV ст. – в три, а в середині XVI ст. – у сім разів.

Свого часу В. Ігнатовський запропонував назвати Велике князівство Литовське литовсько-білоруською державою. На даному етапі розвитку науки чимало науковців і особливо публіцистів пішло ще далі, вважаючи її білорусько-литовською державою [5: 56–57].

У середині XV ст. на новий рівень піднявся процес консолідації білоруської народності, що тривав протягом кількох століть. Цьому сприяли зростання товарно-грошових відносин, розвиток внутрішнього ринку, зміцнення економічних зв'язків як у самому Великому князівстві в цілому, так і в кордонах етнічної території білорусів. Посилилися тенденції до централізації держави, що проявилось у зміцненні кількості удільних князівств, загальнодержавному законодавстві. Збільшення торгово-ремісничого населення в містах та містечках, посилення зв'язків між ними сприяли консолідації міського населення в прошарку міщан.

Це відбивалося на розвитку єдності соціально-економічного життя, мови, культури та інших ознак, що характеризують народність. У процесі завершення формування білоруської народності визначалися основні особливості її господарського і суспільного побуту, матеріальної та духовної культури. Певне значення в утвердженні білоруського етносу мала боротьба проти зовнішніх ворогів – хрестоносців, монголо-татар, кримських татар, а також опір населення посиленню феодального гніту [6: 82].

У XIV – XVII ст. відбулися суттєві зміни у матеріальній культурі. Утвердилися прогресивніші форми землеробства: на зміну його архаїчним формам (підсічна та перелогова системи) прийшла трипільна, вдосконалювалося і ремісничє виробництво. Крім традиційних його видів – гончарного, ткацького, бондарного, обробки дерева, кістки, металів – виникли нові: виробництво паперу, виплавка скла, книгодрукування. Високий рівень художньо-ювелірних виробів забезпечувався застосуванням чеканки, інкрустації, позолочення та покриття сріблом, гравірування, тонким литтям. Ювелірне ремесло було розвинуте в Бресті, Гродно, Кобрині, Новогрудці, Мяделі, Полотську, Пінську [7: 126].

Щодо духовного світу білорусів, то їхні світоглядні уявлення виражалися, перш за все, у розвитку фольклору: пісенного, музичного та хореографічного мистецтва. В усній народній творчості XIV–XVII ст. важливе місце займали календарні та сімейно-обрядові пісні. Розвивалося музичне мистецтво.

У XVI ст. в братських школах та єзуїтських колегіумах зародився театр. Тоді в Білорусі були великі церковно-монастирські й приватні бібліотеки; закладалися основи архівної справи.

Видатну роль у розвитку культури білорусів, як і всього східнослов'янського регіону, відіграло книгодрукування. Білоруським першодрукарем був просвітитель і гуманіст Франциск Скорина (~1490–1551рр.) [8: 779].

Сутність білоруської культури особливо яскраво проявилась у становленні та розвитку білоруської мови, що почала формуватись, як вважає багато науковців, не пізніше XIII ст., в результаті синтезу древньоруських лінгвістичних норм і місцевих мовних особливостей. У XIV столітті характерні риси білоруської мови вже знаходили своє відображення в пам'ятках писемності. А в XVI ст. білоруська літературна мова сформувалася як самостійна система [7: 128].

Зміст і особливості культури білоруського етносу яскраво виявились і в церковно-релігійному укладі суспільства. Релігія відігравала вирішальну роль не лише у духовно-культурному житті суспільства XIV – XVII ст., а й мала значне консолідуюче значення по-перше, вона зв'язувала білоруські землі з іншими східнослов'янськими територіями, і, по-друге, впливала на автономні адміністративно-територіальні утворення в самому Великому князівстві Литовському.

Разом із православною конфесією значну роль у суспільно-культурному житті князівства відіграв католицизм, внесок якого виражався в пропаганді ідеологічних цінностей, розвитку освіти, книгодрукування.

Отже, розвиток культури був одним із найважливіших факторів консолідації білоруської народності. Про становлення національної самосвідомості білоруського етносу в XIV – XVII ст. свідчить той факт, що саме в цей час у значній частині джерел щодо території Білорусі вживали термін «Біла Русь» [7: 128–129].

Суть етнічних процесів полягає у розвитку рідної мови, соціально-політичної та філософської думки і правотворення, утвердженні національних звичаїв і традицій, зміцненні позицій православної церкви у білоруському суспільстві [9: 60].

Як бачимо, вивчення цього питання є вкрай важливим як для розуміння етнічних процесів білоруського народу, так і для тлумачення етногенезу східних слов'ян у цілому, що сприятиме поглибленню вивчення історії формування східнослов'янських народностей у загальноєвропейському ракурсі.

Список використаних джерел

1. Швигорак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К.: Академія, 2001. – 120 с.
2. Штыхов Г. В. У истоков белорусской народности // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 34–36.
3. Залізняк П. П. Первісна історія України: навч.

посібник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с. 4. История Беларуси / Под ред. А. Г. Кохановского. – Минск: Экоперспектива, 1997. – 319 с. 5. Шевченко Н. В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 55-67. 6. История Белорусской ССР. – Минск, 1981. – 327 с. 7. Чиринев П. Г. Очерки истории Беларуси. – Минск: Вышэйшая школа, 2000. – 461 с. 8. Всемирная история / Под ред. Н. А. Сидоровой, Н. И. Коврада, Н. П. Петрушевского, Л. В. Черепнина. – В 3 т. – Т. III. – М.: Госполитиздат, 1957. – 896 с. 9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Рымаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.

Mykhaylo Hranda

PECULIARITIES OF THE ETHNIC PROCESSES ON THE BYELORUSSIAN LANDS IN THE 14TH – 17TH CENTURY

This article presents the theoretical substantiation of the main regularities of origin and development of Byelorussian nationality, and peculiarities of the promotion of Byelorussian nation during the 14th – 17th century in the process of ethnic consolidation.

УДК 94 (470)

Іван Юрцевич

ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В КІНЦІ XV – XVI СТ.

Висвітлено причини зародження та формування імперської московської доктрини як основи державницької ідеології її правлячих кіл у кінці XV – XVI ст.

Саме в кінці XV – XVI ст. закінчився процес централізації земель Північно-Східної Русі навколо Москви. Ліквідація політичної самостійності удільних князівств і утворення єдиної централізованої країни стали імпульсом для московського уряду в пошуках нових форм суспільної організації Московської держави. Для ефективного функціонування державного апарату необхідно було перш за все ідеологічно обґрунтувати легітимність влади правителів Москви над загарбаними територіями. З цією метою правлячі кола Московської держави створили імперську концепцію, що передбачала роздроблення доктрини «боговибраності» російського народу, його правителів і Російської православної церкви.

Імперська ідея в Московській державі формувалася під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів її суспільно-політичного розвитку. Разом з тим на формування імперської ідеології Москви значно вплинули інтереси російського духовенства і зміцнення самодержавної влади великих московських князів.

Процес створення імперської ідеї в Московській державі був складним і багатограним. Його невід'ємною частиною стало формування військово-тиранічної форми правління в Північно-Східній Русі. На становлення деспотичної моделі державного правління в Московській державі значний вплив мала Візантійська імперія, особливо Золота Орда, яка стала для правителів Москви зразком у розвитку державних установ.

У цій статті висвітлені проблеми, а також проаналізовано, який вплив мала імперська ідея на внутрішнє життя і зовнішньополітичну діяльність Московської держави, з'ясовано її результати і наслідки для російського народу та країн Східної Європи, які опинилися під владою Москви.

Зародженню і формуванню імперської концепції передували соціально-економічні й суспільно-політичні передумови – доказом того є те, що внаслідок віддаленого географі-

чного розташування від міжнародних торговельних шляхів головним джерелом збагачення панівного стану Московії була орна земля. Однак в цей час відчувається гостра нестача вільних високоякісних земель у центральних районах Московського князівства що призвело до боротьби за її перерозподіл усередині країни. Найгострішу нестачу відчули дворяни – опора великих московських князів. Цей так званий дефіцит землі обумовлював зазіхання дворян на землі церкви і феодальної аристократії у власній державі та сусідніх країнах, формував їх агресивну політику. Зародження самодержавства, територіальні загарбання Московії потребували ідеологічного обґрунтування, яке мало б довести історичну легітимність необмеженої влади московських правителів [4: 55].

Провідна роль у виробленні такої політичної доктрини належала імперській ідеї. Її головними складовими стали принципи «боговибраності» влади московських правителів. Їх історичних прав на давньоруські та прибалтійські землі, виняткову місці Москви та російського православ'я у християнському світі.

Імперська доктрина формувалась у протиборстві двох релігійно-політичних течій російської православної церкви – «настяжателів» та «іосифлян». Течія «настяжателів» пропагувала в тогочасному російському суспільстві повну відмову церкви від нагромадження матеріальних багатств. Саме ця течія і виділилася на межі XV – XVI ст. «Настяжателі» знайшли підтримку в особі Івана III, уряд якого намагався поповнити земельний фонд для того, щоб облаштувати помістя служивих людей. Цю течію також підтримували бояри, але внаслідок неспроможності пристосуватися до ринкових умов, значна кількість боярських земель розпалась. Усі ці події не могли не насторожувати церковних ієрархів. Приєднавши у 1478 р. до Москви Новгородську феодальну республіку, Іван III конфіскував більше половини церковного фонду місцевої ієрархії [3: 210].

Взаємовідносини між московськими правителями й офіційною церквою ускладнилися. Це вимагало від офіційної церкви ідеологічного обґрунтування збереження власних земель і політичної влади в російському суспільстві. Духовенство робило все можливе для того, щоб припинити секуляризацію церковних земель, і привернути увагу московських князів до зовнішньої експансії. Цьому задумові церкви сприяли зміни релігійної і політичної ситуації на міжнародній арені. Насамперед, укладення Флорентійської унії між Ватиканом і Константинопольським патріархатом у 1439 р., запровадження у 1448 р. Москвою власної митрополії, захоплення у 1453 р. турками Константинополя, скинення у 1480 р. Московською державою монголо-татарського ярма, а також перемога у боротьбі за панування над північно-східними руськими землями [3: 225].

Вищезгадані події, на наш погляд, сприяли зафіксуванню у тогочасній літературі Московії ідеї про виняткову роль Москви, її правителів та російського православ'я у християнському світі.

Ми також не можемо обминути поглядом і другу течію – «іосифлян». «Іосифляни» відіграли велику роль у виробленні вже зазначеної ідеологічної доктрини. Її головними складовими стала концепція «богообраності» московських «государів» «захист» православ'я і т.д. від зазіхань мусульманських та католицьких держав. У пропагуванні думки про «боговстановленість» влади правителів Москви іосифлянські ідеологи значне місце відводили попередженню та придушенню будь-яких проявів непокори з боку населення країни з рішенням правлячих кіл Московії. Це сприяло утвердженню в російському суспільстві тоталітарної форми державного устрою [2: 5].

Створення імперської доктрини ініціювало іосифлянське крило російської церкви, яке мало за мету обґрунтувати місце Росії на міжнародній арені, відвернути московських князів від намірів секуляризації церковних земель, перевести їх увагу на зовнішню експансію.

На нашу думку, процес вироблення імперської доктрини, який церква запропонувала світській владі, був складним і неоднозначним.

Основні механізми реалізації імперської ідеї чітко виділяються за правління Івана IV. За його царювання тривав процес формування офіційної ідеології московської держави. Російського царя не влаштовували спроби духовенства зберегти відносну самостійність у державі, а також вороже ставлення митрополитів Германа Полева і Філіпа Количева до опричнини [8: 158].

Іван IV здійснив багато заходів щодо утвердження офіційної ідеології. Спершу було опубліковано багато державних та церковних документів і матеріалів, історичних та історико-літературних праць. Урядові кола ініціювали укладення «Стоглава», «Домостроя» і «Великих Четьи-Минеи». Ці документи започаткували ідеологічний регламент життя московського царства, контроль за свідомістю населення. Саме під суворий контроль брали суспільну та особисту думку, розвиток культури, виховання, літератури. Це все свідчило про наступальний характер офіційної ідеології Москви. На погляд багатьох істориків, так у Росії започаткувались основи ідеологічного тоталітаризму [8: 165].

Також за царювання Івана IV був встановлений контроль за написанням літописів, які складали у митрополичій або в державній канцелярії. Написи літописів були офіційними, у випадку політичних змін вносили відповідні корективи в оцінку подій і конкретних діячів [6: 9].

Тепер слід звернути увагу на 1565 – 1572 рр., період оприччини. Саме в цей час ідеологічний контроль і політична цензура набули жорстокого характеру. Московські правителі перемогли у насадженні офіційної ідеології, але все ж таки за цю перемогу довелося заплатити дорожчу ціну. Відбувалися насадження тоталітарного єдиномишлення та ізоп'ятія від ідей гуманізму й Реформації, це підштовхувало європейські народи на національне відродження, духовне та культурне піднесення [7: 184].

Насаджування офіційною ідеологією ідей про «богообраність» царя, його ролі як найвищого оборонця православної віри сприяло формуванню не просто наївного монархізму, а його сприйняттю у будь-якій, навіть найжорстокішій і найоблуднішій формі. Того самого переконання, яке протягом майбутніх століть російської історії неодноразово використовували московські правителі навіть у ХХ ст.

Цілком можливо, що згодом і самі московські правителі повірили у власну винятковість. Принаймні, Іван IV вважав усе населення держави не вільними громадянами, а власними холопами-рабами [7: 190].

Прагнення Івана IV отримати абсолютну, ніким не обмежену владу, реалізувалося у страшній, варварській формі. У 1564 – 1565 рр. відбулися масові, жорстокі винищення людей, населених пунктів. Винищували найпомітніших, видатних людей. Ці жорстокі страти були повсякденним явищем [3: 301].

Намагання духовенства привернути увагу московських правителів до зовнішньої експансії було не марним. У цій статті детально розкрито методи та механізми реалізації імперської концепції урядових кіл Московської держави в її зовнішній політиці. Аналізуючи джерельну базу бачимо, що першочерговим компонентом реалізації імперської доктрини Москви була боротьба за «воз'єднання всіх православних народів», надання їй політичного статусу лідера православного світу. Особливого значення у зв'язку з цим набула концепція «священної боротьби з басурманством» [5: 30].

Головним завданням панівного стану Московської держави стало приєднання давньоруських і прибалтійських земель, а також підкорення татарських ханств.

Одним із головних своїх завдань щодо підкорення давньоруських земель московські правителі вважали загарбання Новгороду. У другій половині XV ст. Новгородська республіка відігравала велику роль у міжнародних відносинах. Представники її ремісничо-торговельних кіл займали важливе місце в економічному житті країн північної Європи. Про це свідчать різні договірні грамоти із німецькими містами, скандинавськими державами та Лівонським орденом. Побоюючись агресії з боку Москви, Новгород шукав підтримки на Заході, зокрема у Великому князівстві Литовському. Ці кроки, зокрема новгородсько-литовський союзний договір 1471 р., московський уряд розцінював як наступ католицизму, релігійну та політичну зраду новгородців.

Московський уряд обґрунтував свої дії, тобто приєднання Новгороду до Москви, як визнання споконвічних прав на свою «спадщину» – Новгород та землі: як він колонізував Новгороду оголосили війну. В 1471 р. на річці Шелоні ополчення Новгороду було вщент розбите, а каральний військовий похід 1478 р. московитів завершив процес приєднання «вільного міста» [3: 213].

Це приєднання мало велике політичне й економічне значення для обох держав. У російській і радянській історіографії, загарбання Новгороду Москвою зображували, як перемогу «прогресивної централізованої Москви» над сепаратистським реакційним Новго-

родом. Цей політичний акт не тільки знищив альтернативу утвердження в східно-руських землях деспотичної форми управління Москви, а й усунув можливість іншоваріантного економічного розвитку Північно-Східної Русі.

Імперська доктрина ліквідувала будь-які вияви незадоволення політики московського уряду на приєднаних територіях. Свідченням цього є позиція верховної влади і московської митрополії щодо новгородської церкви [4: 60].

Активна реалізація імперської доктрини московської держави щодо підкорення українських земель розпочалося за правління Івана III. Вважаємо, що політика зміцнення московської центральної влади на підкорених землях репресивно-адміністративними методами, яку започаткував Іван III, негативно позначилася на розвитку національної самосвідомості росіян [7: 169].

На наш погляд, якнайповніше віддзеркалювала імперську політику Московської держави Лівонська війна. Свою владу на окупованих прибалтійських землях московський уряд встановлював за допомогою переслідування місцевого населення. Людей масово депортовували до Москви. Зокрема, зазнали репресій представники німецької общини протестанського віросповідання. Завойовані території у Прибалтиці заселяли росіяни. На захоплених територіях конфісковували духовні та лицарські землі, їх роздавали московським дворянам за «службу». Одночасно для управління новоприсланим краєм створювались органи адміністративного апарату, які підпорядковувалися Городовому приказу [3: 295].

Важливе значення для утвердження месіанських переконань у російському суспільстві та виправдання експансійної зовнішньої політики Москви на міжнародній арені мало запровадження в 1589 р. Московського патріархату. Константинопольський патріарх Ієремія офіційно визнав теорію «Третього Риму». Це дало змогу Москві легітимно претендувати на роль керівного й захисного центру всіх православних народів.

Невід'ємною складовою імперської політики Московської держави на підкорених землях стало встановлення політичного та релігійного гніту. Звісно, на завойованих територіях спалахували повстання, але всі антимосковські виступи нещадно придушувала Москва [2: 9].

Слід звернути увагу на те, що урядові кола Московської держави вважали своїм головним аспектом у зовнішній політиці вирішення «татарського питання». На їх думку, саме феодальні суперечності були причиною внутрішньої слабкості Кримського, Казанського та Астраханського ханств [1: 17].

У змісті імперської програми щодо поволзьких народів і Криму йшлося про політичну та релігійну переорієнтацію татарської аристократії, тобто створення залежних від великого князівства Московського держав, примусову християнізацію ісламського населення та запровадження централізованої адміністративної системи управління. Загарбницька політика московських правителів на Сході була досить успішною. Але все-таки татарська знать, отримавши високий соціальний статус та важливі урядові посади, принесла з собою ісламські стереотипи поведінки. Вони суттєво вплинули на формування моралі та смаків елітарного стану Росії. З нашої точки зору, цей фактор відіграв не останню роль в утвердженні азійських східно-деспотичних принципів самодержавної влади московських правителів [1: 20].

Утвердження імперської ідеології негативно впливало на внутрішньополітичне життя та міжнародне становище Московської держави. Відбувалося своєрідне закріпачення селян. Люди повинні були сплачувати великі податки, їх збір великокнязівськими та царськими чиновниками пояснювали населенню країни терміновими видатками казни на державні потреби. Того, хто не зміг сплатити зазначений податок, піддавали катуванням і навіть вбивству. Це призвело до втечі селян із місць їх проживання. Що за умов екстенсивного розвитку сільського господарства в Московській державі спричинило занепад дворянських помість [5: 33].

Кризові явища соціально-економічного життя Московії кінця XVI ст. торкнулися не тільки найбільш багатих верств її населення. Вони значною мірою зачепили феодальну верхівку країни, особливо дворянство. Важке економічне становище дворян реально підірвало боєздатність московської армії.

Окреслені вище труднощі внутрішньополітичного життя Російської держави підсилювали повстання підкорених народів, які придушували тільки за допомогою численних військових каральних експедицій [1: 23, 5: 34].

Ми не можемо обминути своєю увагою питання про демографічну кризу в Московії у кінці XVI ст. Серед причин різкого скорочення чисельності населення, занепаду міст, ре-

месла і торгівлі провідне місце займали військові дії, царські податки, голод, епідемії. За даними перепису, проведеного в Московській державі у 1582 р., сільське населення зменшилося на 40 %. Значних руйнувань зазнали міста. Так, Новгород втратив близько 94,5 % своїх жителів. У Коломні до 1578 р. кількість міщан скоротилася на 91,5 %. У Можайську, згідно з даними 1595–1598 рр., в руїнах лежало 89 % міста [3: 245].

Внутрішньополітичним ослабленням Росії скористались її сусіди. В 1571 р. на Москву напали кримські татари. Столиця Російської держави була повністю зруйнована. Із 70-х рр. XVI ст. на північні землі Московського царства нападали шведські війська. Вороже до Московії ставилися правлячі кола Речі Посполитої та Османської імперії. Практично на кінець XVI ст. Росія опинилась у повній міжнародній ізоляції, яка у поєднанні зі складним внутрішньополітичним становищем поставила її на край втрати власної державності на початку XVII ст. [1: 24].

Отже, наприкінці XV – XVI ст. імперська ідея стала основним компонентом державної ідеології Москви. Вона становила основу зовнішньополітичної доктрини Московської держави й одночасно передбачала її експансію на Захід й Схід. Основними складовими імперської ідеології в зовнішній політиці Московії були: «оборона православної віри, визнання законного права московських правителів на українські і прибалтійські землі на міжнародній арені». Ці складові стали підґрунтям для поширення політичної влади російських самодержавців над усіма руськими землями, а також займали провідне місце в розбудові концепції релігійного месіанства російського народу. Водночас імперська ідеологія спричинила і негативні наслідки для етнополітичного розвитку Московської держави. Вона призвела до поглиблення соціально-економічних протиріч усередині країни і до загострення її зовнішньополітичних взаємин із сусідніми країнами.

Список використаних джерел

1. Горский А. А. Московско-ордынский конфликт начала 80-х годов XVI века: причины, особенности, результаты // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 15 – 24.
2. Горский А. А. К вопросу о причинах «возвышения» Москвы [XIII – XIV вв.] // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 3 – 12.
3. Занчкин И. А., Почкаев И. И. Русская История популярный очерк. – М.: Мысль, 1992. – С. 208 – 330.
4. Кобрин В. Б. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси // История СССР. – 1991. № 4 – С. 54 – 64.
5. Криворотов В. Вехи. Взлёты и падения особого пути России. Становление азиатчины // Знание – сила. – 1990. – № 9 – С. 28 – 35.
6. Дурье Я. С. Русь XV века: отражение в раннем и независимом летописании // Вопросы истории. – 1993. – № 11–12. – С. 3 – 17.
7. Платонов С. Ф. Лекции по Русской истории. – М., 2000. – С. 165 – 202.
8. Рождественский С. Э. Отечественная история в связи со всеобщей. – М.: Просвещение, Учебная литература, 1997. – С. 151 – 169.

Ivan Yurtsevych

IMPERIAL IDEA IN THE MOSCOW STATE AT THE END OF THE 15th – 16th CENTURIES

The paper deals with the reasons of origin and formation of imperial doctrine of Moscow state as a base of state ideology of its ruling circles at the end of 15th – 16th centuries.

УДК 281.93

Ігор Ільницький

РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СТАНОВЛЕННІ Й ЗМІЦНЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано вплив Російської церкви на еволюцію і розвиток Російської держави в XIII – XVI ст.

У консолідації руських земель, формуванні єдиної Російської держави, важливу роль відігравала православна церква. Протягом порівняно короткого часу, двох-трьох віків, християнство глибоко вкорінилося на російській землі. Православна церква стала одним з найавторитетніших інститутів. Вона залишалася важливою з'єднуючою ланкою всіх російських земель у період феодальної роздробленості аж до централізації державної влади.

Як тільки церква в особі її представників, митрополитів, відчула, що Москва стає міцним плацдармом і захистом від внутрішніх негараздів, то відкрито стала на її бік і надала московським князям на шляху до досягнення їхньої мети могутню моральну підтримку, причому проявила в цій справі велику енергію, не відступаючи від явної пристрасті. Всі духовні сили, весь свій моральний авторитет церква принесла на служіння московським князям, дивлячись на все їхніми очима, добро і зло оцінюючи їхніми мірками, у їхніх ворогах вбачаючи своїх ворогів, в їх блазі – власне благо [11: 38].

Надаючи підтримку московським князям, російська церква керувалася двома помислами:

- ідейного характеру;
- морального характеру.

Російське духовенство було виховане на візантійських зразках; верховна влада для нього своїм походженням зобов'язана була Богові, ні від кого і ні від чого не залежала, а також не допускала біля себе іншої подібної влади. Російське духовенство було завжди прихильником єдиної і самодержавної влади [9: 11]. «Ось чому, коли московські князі почали йти до єдиновладдя, то стремління їхні цілком співпали з стремліннями духовенства; можна сказати, що разом з мечем світським, великокнязівським, проти удільних князів постійно направлений був меч духовний», – писав С.М. Соловйов [8: 184].

Припинення князівських міжусобиць, введення громадянського порядку було необхідно духовенству з економічних міркувань. Церква володіла великою земельною власністю, розкиданою в усіх областях Руської землі; усобиці були для неї спустошуючі, та й взагалі при існуванні уділів церкві важче було охороняти свої права, тим більше, що князі, вважаючи всі засоби дозволеними, ворогуючи, не зупинялися перед порушенням цих прав. «Таким чином, однією з причин відданості духовенства політиці князів московських була впевненість у тих матеріальних вигодах, які воно повинно було отримати від зосередження усіх володінь в руках одного князя», – писав С.Мілютин [11: 39].

У свою чергу, московські князі робили все, щоб виправдати такий погляд. Вони були надто спритні й далекоглядні, щоб не зрозуміти тих сприятливих результатів, які могли виникнути для них від тісного союзу з духовною владою [14: 83]. Тому князі різними шляхами намагалися спертися на авторитет духовенства, здобути його прихильність, і з цією метою «надають йому великі почесті, жалують йому багато земель, звільняють нерухоме майно від різного роду тягарів і повинностей, надають йому право власного суду і взагалі наділяють цю верству великими привілеями» [15: 179].

Роль Російської православної церкви особливо зросла під час монголо-татарського іга. Православ'я служило духовно-моральною опорою руського народу в роки важких спустошень. На її авторитет спиралися великі князі московські, проводячи свою об'єднавчу політику. Відомо, що глава Російської православної церкви митрополит Володимирський Петро дружив з Іваном Калитою, довго жив у Москві, де й помер у 1326 р.

і похований в Успенському соборі. Його спадкоємець митрополит Феогніст остаточно поселився у Москві, яка таким чином стала церковною столицею всієї Русі. Перенесення кафедри митрополита в Москву сприяло зміцненню політичної ролі московського князівства.

Активну роль у визвольному процесі від татаро-монгольського іга відіграло православне духовенство. Особливі заслуги в цьому засновника підмосковного Троїце-Сергієвого монастиря Сергія Радонежського, який став одним з найшанованіших святих Російської православної церкви. Сергій Радонежський разом з Дмитром Донським по праву може називатися організатором і натхненником перемоги російських військ над татарами у Куликовській битві.

Куликовська битва відбулася після перемоги князя Дмитра Донського над татаро-монгольськими військами під керівництвом Бегіча на р. Вожі в 1378 р. Зразу після цієї битви новий ординський воєначальник Мамай почав підготовку до приборкання руського народу. Русь також почала готуватися до битви. І в цій підготовці велике значення мало створення відповідного духовно-морального настрою. Саме в той час підготовки до великих випробувань Сергію прийшло видіння. Йому в сні з'явилась Богородиця й пообіцяла своє лікування і заступництво руській землі. Такого роду духовні одкровення мали великий вплив на настрій і духовний стан людей. Звістка про «явління Богородиці» Сергію швидко поширилася по руських землях, що сприяло піднесенню патріотизму, єднанню руського народу. Обіцянка Богородиці вберегти руську землю з'єдналася у свідомості народу з підготовкою до опору новому золотоординському нашествю.

Важко переоцінити значення отриманого Дмитром Донським напередодні Куликовської битви від преподобного Сергія благословення «на битву за землю Руську» [15: 149]. Разом з благословенням Сергій Радонежський відправив для духовної і військової підтримки двох прихожан свого монастиря богатирів Андрія Осляба й Олександра Пересвіта. Пересвіт, як відомо, своїм поєдинком з татарським богатирем Челубеєм розпочали Куликовську битву.

Преподобний Сергій намагався подолати конфлікти між руськими князями, сприяв їх консолідації в ім'я інтересів Руської землі. Перед Куликовською битвою він застеріг рязанського князя Олега від виступу на стороні орди. І князь Олег послухався поради авторитетного священнослужителя, що, без сумніву, сприяло перемозі руських військ. Після Куликовської битви в 1387 р. Сергій Радонежський настояв на шлюбі дочки Дмитра Донського із сином рязанського князя Олега Федором. Таким чином були зняті проблеми у відносинах Москви і Рязані, між ними надовго був укладений мир.

У формуванні єдиної російської держави велике значення мало становлення національної Російської православної церкви.

У процесі становлення Російської православної церкви можна виділити дві особливості – формально-організаційну і змістово-духовну. Формально-організаційна пов'язана з поступовим набуттям Російською православною церквою самостійності щодо візантійської церкви, отриманням статусу автокефальної (незалежної) церкви. Як відомо, з початку свого утворення Російська православна церква перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріарха. Вища посадова особа на Русі – митрополит Київський, потім Володимирський, Московський прямо призначав Константинополь і вони були за національністю греками.

У XIII–XV ст., у зв'язку з татаро-монгольським нашествям на Балканський півострів і захопленням хрестоносцями Візантії, процедура призначення і затвердження митрополита дещо змінилася. Найчастіше митрополит отримував посвяту вдома, на Русі, а патріарх лише підтверджував це посвячення.

Наприкінці XV ст. у відносинах православної церкви Росії і Константинополя відбулися суттєві зміни. В 1439 р. для того, щоб забезпечити захист Візантії від нашествия турків, на Вселенському соборі в італійському місті Флоренція православна церква підписала з католицькою церквою унію – документ про об'єднання західної і східної християнських церков. Цим документом було визнано догмат про главенство папи Римського над усіма християнськими церквами, але збереглося для православ'я право здійснювати обряди за його канонічними правилами. Століттями православна Русь виховувалась у

дусі ненависті до Римської католицької церкви. Тому укладення Флорентійської унії Руська православна церква і все російське суспільство оцінили як зраду, відступництво від істинної віри. Флорентійська унія була потужним поштовхом для відділення Російської православної церкви від Константинопольської патріархії. Після участі у Вселенському соборі і підписання унії, ставленик Константинопольського патріарха митрополит Ісидор був відсторонений, і в 1448 р. собор російських єпископів вперше без участі Константинополя обрав митрополитом росіянина – Іону. Остаточо Російська православна церква стала самостійною (автокефальною) і в повному розумінні цього слова національною церквою у 1589 р. В цьому ж році Російська православна церква перетворилася з митрополії Константинопольського патріарха на автокефальну Московську патріархію і першим російським патріархом на Помісному соборі обрано патріарха Іова.

У змістовно-духовному плані – у формуванні єдиної російської держави і становленні національної православної церкви велике значення мало створення загальноросійських святинь. Відомий російський історик і громадський діяч П.Н.Мілюков відзначав, що в часи Київської Русі жителі кожної місцевості полюбляли мати у себе свою власну спеціальну, належну їм святиню: свої ікони і своїх місцевих покровителів, під заступництвом яких був той чи інший край. Звичайно, що таких місцевих покровителів вшановували тільки у межах свого краю, інші області їх ігнорували і навіть ставилися до них вороже. Об'єднання земель вимагало й зміни поглядів на місцеві святині. Збираючи уділи, московські князі без церемоній перевозили важливі святині у нову столицю. Так з'явилися в Успенському соборі ікона Спаса з Новгороду, ікона Благовіщення із Устюга, ікона Божої "Матері "Одигитрія" зі Смоленська та ін. Мета збору цих святинь у Москві була не в тому, щоб позбавити підкорені області місцевих святинь, привернути до себе їх люб'язність, а в тому, щоб привернути всі місцеві святині до всезагальної відомості і таким чином створити єдину скарбницю національного благочестя [11: 29]. На вирішення цього завдання була спрямована робота двох духовних соборів у період правління Івана Грозного з питань канонізації руських святинь. На першому соборі (1547 р.) було канонізовано 22 покровителі, на другому (1549 р.) – ще 17 покровителів. Таким чином, в Російській православній церкві за 3 роки було канонізовано стільки святих, скільки не було канонізовано за п'ять попередніх століть її існування. Отже, Російська православна церква довела, що вона має багаті духовні основи щодо цього може конкурувати з будь-якою давньою християнською церквою.

На фоні зростання міжнародного авторитету російської держави, підвищення національної самосвідомості в надрах Російської православної церкви вже наприкінці XV ст. починає формуватись ідея про всесвітньо-історичну роль Московського царства, про Москву як «третій Рим». У зв'язку з цим не випадковою була поява наприкінці XV – на початку XVI ст. численних хронографів, повістей, сказаній, у яких родовід московських князів виводили від римського імператора Августа та обґрунтовується особливу роль російських монархів і церкви у християнському світі. Необхідно відзначити, що ідеї цих творів не були новими. У дещо іншій інтерпретації вони з'явилися ще у XIV – початку XV століття у Тверському і Московському князівствах, знайшли відображення у тогочасних грекофільських настроях, використовувались для обґрунтування приєднання руських земель до християнського світу, «протиставлення» їх іновірцям-ординцям. Із середини XV ст. політична і релігійна спрямованість цих ідей змінили. Це було викликано змінами у релігійній і політичній ситуаціях, зокрема Флорентійською унією (1439 р.), самостійним і неканонічним запровадженням Москвою власної митрополії (1448 р.), захопленням Константинополя турками (1453 р.), а головне – посиленням Московського князівства та його перемогою у боротьбі за панування над північно-східними землями Русі. За таких умов у тогочасній літературі дедалі більше утверджувалася думка про особливе місце та значення Москви у християнському світі, як єдиного реального оборонця православ'я.

Провідним центром формування і поширення саме такої думки був Чудовський (Архангело-Михайлівський) монастир на території Кремля. У ньому розміщувалася резиденція митрополита, здійснювали переписування, робили книги та їх переклади. Вже у 80–90-х роках XV ст. у першій редакції московського хронографа 1488 – 1494 рр. та «Изложении пасхалии» митрополита Зосими започаткувалося переосмислення ролі Москви

у світовій історії. Почали обґрунтовувати ідею переміщення центру світової могутності з Візантії до Москви, подавати тенденційне, ідеалізоване перенесення рис римського імператора Костянтина на московського князя Івана III, фактично закладали підґрунтя для утворення формули «Москва – третій Рим» і концепції «Сказання о князьях Владимирских» [1: 28]. Повне відображення теорія «Москва – третій Рим» знайшла у творах ченця – іосифлянина псковського Єлизарова монастиря Філофея.

Це «Послання на звездочетцев», адресоване дяку московського князя у Пскові Мисюрі Мунехіну та звернення до великих князів Василя Івановича й Івана Васильовича [7: 32]. У цих трьох зверненнях Філофей обґрунтовує своє бачення світової історії. На його думку, історія людства – це процес утворення, розвитку і занепаду світових царств, які змінюють одне одного за Божим помислом. Першим царством, на його думку, був давній Рим, який загинув через латинську ересь. Другим Римом стала Візантія зі столицею Константинополем. Проте і цей другий Рим пішов на угоду «з латинянами», визнавши Флорентійську унію (1439 р.), за що був приречений на загибель. Центром збереження православно-християнської віри, «Третім Римом», стає Москва та її правителі. Звертаючись до Василя III, Філофей писав: «Все царства православныя християнския веры снисдошася в твое единое царство: един ты во всей поднебесной християнам царь» [1: 25].

Філарей не обмежився наділенням московського великого князя і його держави роллю єдиних вселенських захисників християн. Ще раз нагадавши причини падіння «двох Римів», він завершив своє звернення висновком: водночас прогнозом: «все християнские царства снисдошася в твоя единое: яко два Рима падоша третий стоит, а четвертому не быти» [1: 27].

Подібна аргументація і висновки містяться й у його зверненні до великого князя Івана Васильовича. Визнавши головку, на його погляд, причину падіння Риму і Константинополя – хворобу на «ереси не исцельно», Філофей проголосив, що правильна християнська віра зберігається лише «новою великою Руссю», де вона «паче солнца светитси й един православный русский царь во всей поднебесной» зберігає її [1: 27].

Вироблена Філофеєм концепція богообраності Москви і московських правителів, їх особливої ролі у християнському світі набула згодом численних прихильників у паніваному стані, різних соціальних верствах суспільства й сприяла формуванню у росіян месіанських переконань у тому, що саме «Росія покликана бути останньою оборонницею православ'я» [2: 278].

У XVI ст. формування національної церкви набрало нових рис. Національна Російська православна церква у зростаючому ступені перетворювалася в державну церкву. Передумови такого перетворення закладені у самій традиції східного християнства. Східна церква визнавала над собою верховенство державної влади й входила в рамки керівних установ. На Русі цю традицію прагнув продовжити князь Володимир і його спадкоємці Андрій Боголюбський, Володимир Мономах та ін. Але після розпаду єдиної руської держави на удільні князівства тісний союз церкви й держави був порушений. Він почав відновлюватися в міру формування єдиної російської держави. Найбільший імпульс встановленню такого союзу, перетворенню на державну національної церкви дали три великих церковних діячі XVI ст. – ігумен Волоколамського монастиря Іосиф, митрополити Данило і Макарій. Як відзначає П.Н. Мілюков, Іосиф теоретично поставив російського князя на те місце, що займав у східній церкві імператор візантійський. Данило практично підкорив церкву та її представників волі світської влади. Нарешті Макарій застосував теорію і практику світського втручання до перегляду всього духовного змісту національної церкви. Вінцем Іосифлянської політики були духовні собори перших років самостійного правління Івана Грозного [11: 61].

Отже, важливим підсумком такого союзу між державою і церквою стало національне возвеличення обох – створення релігійно-політичної теорії (ідеології), що санкціонує самотутню російську владу (державність) і ставить її під охорону самотутнього національної святині.

Список використаних джерел

1. Дебенко В. Генеза деспотизму і месіанства в Московській державі // Нова політика – 1998. – № 6. – С. 25–28.
2. Энциклопедия для детей. История России с древнейших вре-

мен до Петра I. – М., 2000. – 742 с. 3. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней. – М.: Проспект, 1999. – 588 с. 4. Занчки И.А., Почкаев И.Н. Русская история: популярный очерк. (IX – середина XVIII вв.). – М.: Мысль, 1992. – 797 с. 5. История Отечества: Энциклопедический словарь / Сост. Б.И. Иванов и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. – 656 с. 6. Кобрин В.Б. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси // История СССР. – М., 1991. – № 4. – С. 54–64. 7. Криворотов В. Вехи. Взлеты и падения особого пути России. Становление азиатчины // Знание – сила. – 1990. – № 9. – С. 28–35. 8. Лурье Я.С. Русь XV века: отражение в раннем и независимом летописании // Вопросы истории. – М., 1993. – № 11–12. – С. 3–17. 9. Любых А.А., Скобелкин О.В., Гончих В.А. История России (Курс лекций). Воронеж, 1993. – 344 с. 10. Медушевский А. Русская государственность допетровской эпохи // Вестник высшей школы. – 1990. – № 1. – С. 55–62. 11. Милоков П.Н. Очерки по истории Русской культуры: в 3-х томах. Т. 2. Ч. 1. М., 1998. – 377 с. 12. Платонов С.Ф. Лекции по Русской истории. – М.: Проспект, 2000. – 742 с. 13. Радугин А.А. История России (Россия в мировой цивилизации). М.: Издательство «Центр», 1997. – 343 с. 14. Рождественский С.О. Отечественная история в связи со всеобщей (средней и новой). – М., 1997. – 526 с. 15. Шмурло Е. История России (IX–XX вв.). М.: Аграф, 1999. – 729 с.

Ihor Hnytskyi

THE ROLE OF RUSSIAN ORTODOX CHURCH IN THE ESTABLISHING AND STRENGTHENING OF RUSSIAN STATE

The article considers the influence of Russian church on the evolution and development of the Russian state in the 13th – 16th century.

УДК 94 (04)

Віталій Лесняк

ІСПАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1812 РОКУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ІСПАНІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті з'ясовано умови та причини прийняття Іспанської конституції 1812 року, її значення у суспільно-політичних процесах Іспанії в ХІХ столітті.

Історію будь-якої країни неможливо досліджувати без цілісного знання її правової бази. Оскільки конституція країни, її норми та принципи «закріплюють основи суспільного та державного ладу, засади політики і здійснення державної влади, взаємодії держави і громадян, їх основні права, свободи і обов'язки» [6: 171–172], вивчення основного закону та тлумачення його норм є справою досить важливою та відповідальною.

Іспанія розпочала свою конституційну історію у ХІХ столітті. За цей час іспанці пережили п'ять буржуазних революцій, які так і не призвели до жодних значних наслідків [2: 3], хіба що крім відображення усієї складності суспільно-політичного життя країни у цей період. Революційні перетворення мали певне правове оформлення. Саме у документах, прийнятих у ході революційних подій, відзеркалювались їх основні завдання.

Досить актуальними, на нашу думку, є спроби з'ясувати роль та значення конституції Іспанії 1812 року в подальших буржуазних перетвореннях у країні, оскільки у цьому нормативно-правовому акті відобразились ліберальні настрої іспанського суспільства, які ще довгий час спричинювали заворушення різного характеру.

Перша іспанська революція (1808–1814) розгорнулася одночасно з війною за незалежність Іспанії. Під приводом ведення спільних військових дій проти Португалії (союз-

ниці Англії) Наполеон ввів свої війська на іспанську територію. Війна з Португалією закінчилась, проте французькі війська і не збирались йти з Іспанії. Згодом усі члени королівської сім'ї знаходились у французькому полоні, а Центральна хунта, що очолювала країну, діяла невпевнено і була нездатною здобути перемогу над ворогом та здійснити прогресивні перетворення. Це викликало незадоволення народу. Представники прогресивних класів, що намагались змінити абсолютну монархію конституційною (парламентарною), провели у 1810 році вибори до Кортесів (іспанського парламенту).

7 січня 1810 року було прийнято рішення про скликання Кортесів, які відкрились 24 вересня в Кадисі, на південному заході Іспанії (Мадрид в той час знаходився в руках французів).

Серед небезпеки блокади, під гуркіт французької зброї, Кортеси обговорили і прийняли конституцію, яка була оприлюднена 18 березня 1812 року. У складі лібералів-парламентарів були Аргуельєс, Антільйон, Геррерос, Калатрава, Персель та інші. Ця конституція увійшла в історію під назвою «La Pера» [12: 79].

У науковій літературі неоднозначно дається оцінка Кадиській конституції. Якщо, скажімо, не виникає сумнівів щодо її новизни, то питання її першості в іспанській історії є справді проблемою. У низці джерел Кадиська конституція 1812 року названа першою іспанською конституцією [1: 311, 3: 109, 10: 90, 11: 726, 12: 79]. На нашу ж думку, першою іспанською конституцією (про що, до речі, йде мова в деяких джерелах [4: 195, 9: 206, 14: 695]) слід називати Байонську конституцію 1808 року, яка була запропонована Наполеоном Байонській хунті.

Проблемою є й питання про подібність Іспанської конституції 1812 року до Французької конституції 1791 року. Звичайно, слід погодитись з В. Боткіним, що в іспанській конституції «були використані ідеї Великої французької революції» [1: 311]. Проте не може бути жодного сумніву щодо її новаторського характеру. Аналіз іспанської конституції приводить нас до висновку, і ми погоджуємось у цьому з К.Марксом, що «вона зовсім не є рабським наслідуванням французької конституції 1791 року, а являє собою самобутнє та оригінальне породження розумового життя Іспанії» [8: 467].

Прийнята в Кадисі конституція, що офіційно носила назву Політичної конституції іспанської монархії, складалась із 10 заголовків та 384 статей. [13].

У цьому документі встановлювався суверенітет нації (ст. 3) (союзу іспанців, що проживали на двох півкулях (ст. 1), за якою визнавалось право бути вільною і незалежною від жодної династії та жодної особи (ст. 2).

Форма правління іспанської держави визначалась як монархія стримувана, спадкова (ст. 14), тобто, за сучасною науковою термінологією, обмежена монархія.

За конституцією в країні функціонував принцип розподілу влад, який був на той час прикладом «нового віяння» в світовій практиці держави і права. Цей принцип підтверджений у ст. 15, 16, 17: «Право приймати закони належить Кортесам і Королю», «право виконувати закони належить Королю», а «право застосовувати закони у цивільних та кримінальних справах належить трибуналам». Таким чином, конституція 1812 року закріплювала й принцип розподілу влад, який в сучасній правовій науці прийнято відносити до основ демократичного, конституційного ладу [7: 20].

Вибори до Кортесів мали проводитися за чотирихступеневою системою, кожні два роки (ст. 41, 44, 59, 78). До владної компетенції Кортесів належало право:

- пропонувати і декларувати закони, інтерпретувати їх та відхиляти в необхідному випадку;
- схвалювати перед ратифікацією договори про наступальний союз, договори про позики та торгові договори;
- обирати регентство в королівстві;
- дозволяти чи забороняти введення в країну іноземних військ;
- визначати кожен рік за пропозицією короля кількість наземних та морських сил у мирний час та у випадку війни;
- встановлювати розмір витрат для адміністрації;
- щорічно встановлювати розмір податків, контрибуцій;
- встановлювати розмір мита;

- сприяти розвитку різних галузей промисловості;
- виробляти загальний план розвитку народної освіти;
- захищати політичну свободу преси;
- здійснювати контроль за діяльністю міністрів та інших державних чиновників;
- санкціонувати чи відхиляти усі акти у відповідності з конституцією (ст. 131).

Влада ж священної і недоторканої особи Короля обмежувалась у тому, що він не мав права:

- перешкоджати скликанню Кортесів, розпускати їх і вмішуватись у парламентські суперечки;
- залишати королівство без згоди Кортесів, оскільки ці дії засвідчували б факт зречення від престолу;
- відчужувати, віддавати чи обмінювати будь-яку провінцію, місто, село, будь-яку частину іспанської території;
- надавати привілеї жодній особі чи корпорації;
- позбавити жодного громадянина свободи, завдати покарання за своєю волею (ст. 172);
- розпоряджатися вільно казною, оскільки кошти на утримання королівського двору визначались Кортесами (ст. 213);
- видавати самостійно укази, бо вони повинні були підписуватись міністром відповідного департаменту (ст. 223)

Міністри як ланка виконавчої влади були відповідальними перед Кортесами за підписані накази, причому королівська воля не могла бути для них оправданням (ст. 225). У цьому випадку прослідковуються елементи принципу парламентаризму, коли уряд є підзвітним парламенту.

Право здійснювати закони у цивільних і кримінальних справах надавалась виключно трибуналам (ст. 242), причому ні Король, ні Кортеси не мали права виконувати юридичні функції (ст. 243). Жоден іспанець не міг бути заарештований без додаткової інформації стосовно його причетності до злочину (ст. 287).

У адміністративному відношенні кожна провінція повинна була управлятись губернатором, що призначався Королем (ст. 324) та провінційною виборною депутацією, яка повинна була очолюватись губернатором (ст. 325, 327, 328).

Військовій сфері приділялась значна увага з боку держави – було визначено про створення наземних і морських військ для захисту від зовнішнього ворога та збереження внутрішнього порядку (ст. 356). Право визначати кількість наземних і морських сил належало виключно Кортесам (ст. 131, 357, 358). У кожній провінції передбачалося створення корпусу національної міліції із місцевих жителів відповідно до чисельності населення провінції (ст. 362). Створювалась система військових навчальних закладів (ст. 360).

У системі освіти задекларовувалися певні нововведення. В усіх селах королівства повинні були створюватись початкові «школи перших літер», визначалось створення університетів й інших навчальних установ (ст. 366, 367).

За конституцією визнавався обов'язком нації «захист громадянської свободи, власності та інших законних прав усіх осіб, що її складають» (ст. 4). Встановлювалась свобода слова (ст. 371), заборонялись тортури (ст. 303), конфіскація майна (ст. 304), встановлювалась недоторканість житла (ст. 307). Проте особиста свобода обмежувалась у питанні віри. Так, у ст. 12 визначалось: «Релігією іспанської нації є і буде вічно католицька апостольська римська релігія – єдиноістинна. Нація захищає її за допомогою справедливих і мудрих законів та забороняє сповідування будь-якої іншої релігії». Зокрема, у ст. 173 встановлювалась форма присяги Короля, що вступав на престол: «Я, милістю Божою і за конституцією іспанської монархії Король Іспанії, клянуся всемогутнім і святим євангелієм, що буду захищати і охороняти католицьку римську й апостольську віру і не потерплю жодної іншої в іспанському королівстві». Стосовно ж скасування інституту інквізиції у конституції мова не йде, проте сам факт його ліквідації визначався пізніше декретом Кадиських кортесів від 22 листопада 1813 року [5: 306]

Політична конституція іспанської монархії 1812 року містила ідеї лібералізму – проголошувала функціонування обмеженої монархії, принципу розподілу влад, принципу парламентаризму, суверенітету нації, встановлювала широкі особисті свободи для іспанців. Прогресивність же даного документу полягала у його новаторстві, оскільки Іспанія на початок ХІХ століття була ще досить консервативною країною щодо ліквідації феодалних пережитків. А сам факт створення ліберальної конституції як документу, що обмежував би права ще донедавна повновладного монарха, став точкою відліку нових змін у іспанському суспільстві. Слід не забувати й ще одну особливість Кадиської конституції: вона відображала релігійну консервативність іспанців, яка була «візитною карткою» Іспанії ще досить тривалий час.

Отже, ліберальна Політична конституція іспанської монархії 1812 року мала прогресивний характер, оскільки містила новаторські на той час політико-правові ідеї, хоча й водночас відображала релігійну консервативність іспанського суспільства.

Після ряду поразок військ Наполеона у Східній та Центральній Європі іспанська територія була остаточно очищена від французів. Війна за незалежність скінчилась. До Іспанії з французького полону прибув Фердинанд VII, якого іспанці вважали народним захисником, але їх чекало глибоке розчарування. Він розігнав Кадиські кортеси, оголосив недійсними конституцію й усі декрети, прийняті в Іспанії у 1808–1813 роках, проголосив себе абсолютним монархом, відновив інквізицію, стратив та кинув до в'язниці багатьох революціонерів.

Тому в країні формувалась опозиція. Створилась ліберальна партія (від *libertad* – свобода), виникли таємні товариства для боротьби за відновлення конституції. В умовах жорсткого королівського тиску привид прогресивної конституції ще довго витав над Іспанією. Не проходило жодного року без збройних виступів в Мадриді та інших містах за відновлення конституції 1812 року [9, 208].

В умовах другої революції (1820–1823) Кадиська конституція була головною метою революціонерів. 1 січня 1820 року революціонер-підполковник Рафаель Рієго оголосив перед своїми солдатами головним завданням відновити конституцію 1812 року. Під тиском новоствореної повстанцями Національної армії Фердинанд VII у березні 1820 року змушений був проголосити відновлення конституції. Проте у квітні 1823 року за допомогою французьких військ Фердинанд VII придушив революцію, відновив абсолютистський режим, але все ж змушений був піти на певні поступки Кадиській конституції.

В умовах першої карлістської війни та третьої революції у 1834–1843 роках знову набули широкого поширення вимоги відновити конституцію 1812 року. Проте згодом (у 1837 році) вона була замінена менш прогресивною.

Отже, Кадиська конституція 1812 року була ще досить тривалий час своєрідним орієнтиром для іспанських революціонерів. В умовах другої та третьої революцій конституція 1812 року була досить стійким та вагомим чинником активності повсталих. У роки четвертої (1854–1856) та п'ятої (1868–1873) революцій вже вироблялись нові, більш прогресивні республіканські ідеї, а тому гасла Кадиської конституції (які проголошували ідеї обмеженої монархії) поступово втрачали позиції у збуреному іспанському суспільстві.

Незважаючи на нетривалу чинність дії, Кадиська конституція мала помітний вплив на подальший розвиток як суспільної думки, так і революційних подій. Ця конституція «ще довгі роки була прикладом для революціонерів багатьох країн, у тому числі Росії» [9, 208], орієнтиром для повсталих у двох подальших іспанських революціях.

Таким чином, значення Іспанської конституції 1812 року було суттєвим у суспільно-політичних процесах в Іспанії ХІХ століття.

Список використаних джерел

1. Боткин В.П. Письма об Испании / В.П.Боткин. - Л.: Наука, 1976. - 343 с. 2. Вірина Л.А. Зустріч з Іспанією. - К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. - 126 с. 3. Всемирная история в 10 Томах: Т. VI. Отв. ред. И.А.Смирнов. - М.: Издательство социально-политической литературы, 1959. - 830 с. 4. Девевиза дю Дезер. Испания и Португалия (1800-1814) // История XIX века / Под ред. Лависса и Рамбо. - М.: Государственное социально-политическое издательство, 1937. - С. 162-199. 5. Декрет Кортесов о ликвидации инквизиции от 22 ноября 1813 года // Хрестоматия по новой истории: в трех томах.

Том 1 (1640–1815) / Под ред. А.А.Губера. – М.: Издательство социально-политической литературы, 1963. – С. 306. 6. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / За ред. В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с. 7. Энцикл. Л.М. Разделение властей: опыт современных государств. – М.: Юридическая литература, 1995. – 176 с. 8. Марке К. Революционная Испания // Марке К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 10. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 423–480. 9. Новая история стран Европы и Америки. Первый период: Учебник по специальности «История» / Под ред. Е.Е.Юрковской и П.М.Кривогуза. – М.: Высшая школа, 1997. – 415 с. 10. Шаповал В. Конституційні системи зарубіжних країн: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1992. – 135 с. 11. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Шемшученко В.С. (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – 672 с. 12. Votouina M., Brashenik N. La historia constitucional de España // Иноземні мови – 1997. – № 4. – С. 79. 13. Constitución política de la monarquía española 1812 // www.club.telepolis.com/erbez/. 14. Fernando Garcia de Cortazar, Jose Manuel Gonsales Vesga. Breve historia de España. – Madrid: Bolsillo Alianza Editorial, 1994. – 743 с.

Vitaly Lesnyak

SCIENTIFIC ARTICLE «SPANISH CONSTITUTION OF 1812 AND ITS IMPORTANCE IN SOCIAL-POLITICAL PROCESSES OF SPAIN OF THE 19TH CENTURY»

The paper defines conditions and causes for adoption of the Spanish Constitution in 1812, and its importance for social-political processes in Spain in the 19th century.

УДК 34 (091)

Сергій Троян

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ НІМЕЦЬКОГО ЕКОНОМІСТА ФРІДРІХА ЛІСТА

У статті розглянуто витoki геополітичних ідей атлантизму і континенталізму в Німеччині на прикладі зовнішньополітичних поглядів відомого економіста Ф.Ліста (1789–1946).

Теоретичним обґрунтуванням німецьких положень атлантизму та континенталізму напередодні завершення об'єднавчих процесів у 40 – 60-х роках ХІХ ст. стали концепції та ідеї, викладені у працях економістів Ф.Ліста та В.Рошера, історика і публіциста Г.Трейчке, богословів П.Лагарда та Г.Даніеля, ідеолога Німецького товариства реформ К.Франца. Цим та іншим ідеологам німецького колоніалізму та німецької морської могутності необхідно було вирішити масштабні та різнопланові за своїм значенням завдання. Перш за все потрібно було довести, що колонії просто необхідні для майбутнього швидкого й успішного розвитку Німеччини. Далі слід було показати, що загарбання можливі, що успішна колоніальна політика, в тому числі заокеанська, по силах Німеччині. Після цього теоретики колоніалізму мали вирішити ще одне завдання – сформулювати та доказати права Німеччини на володіння колоніями.

Першу серйозну спробу обґрунтувати прагнення німецької буржуазії до загарбання колоній і таласократичної експансії зробив задовго до захоплення заморських територій німецький економіст Ф.Ліст. Він був гарячим прихильником капіталістичної індустріалізації Німеччини і бачив вирішення проблеми ринків збуту і сировини для німецької промисловості на шляхах колоніальної та зовнішньополітичної експансії. Хорошу схему взаємозв'язку індустріального капіталістичного розвитку і колоніальної політики німецький

економіст виклав в опублікованій у 1841 р. своїй основній роботі "Національна система політичної економії", яка складається з чотирьох логічно взаємозв'язаних книг (Історія, Теорія, Система і Політика), а також у праці "Аграрне питання, карликові господарства та еміграція".

Могутній засіб для розвитку національної промисловості Ліст вбачав у протекціонізмі. Відомий російський політик С. Вітте (у галузі політичної економії С. Вітте вважав себе послідовником Ліста. Аналізу поглядів німецького економіста він присвятив видану у 1889 р. у Києві книгу "Національна економія і Фрідріх Ліст". Через 23 роки ця книга була перевидана вдруге під назвою "З приводу націоналізму. Національна економія і Фрідріх Ліст" (СПб., 1912)) назвав його "батьком цього руху" [4: 247]. Але щоб протекціонізм міг зіграти свою позитивну роль необхідні, на думку Ліста, деякі передумови: достатньо велика кількість населення і обширна територія, наявність у країні природних багатств, доступ до морів, зручні для оборони кордони. Війна і завоювання розглядалися як один із засобів "округлення" країни, отримання доступу до морів і гирл річок, досягнення природних кордонів і т.п. [9: 54–55, 210–211]. Стосовно Німеччини це все означало, що необхідна національна єдність і приєднання до Німецького митного союзу ганзейських міст (Гамбурга, Бремена, Любека). Саме при їх посередництві і допомозі повинна була здійснюватися майбутня німецька колоніальна політика [9: 402]. Підкреслюючи значення моря для розвитку країни, Ліст патетично писав: "Море – артерія світу, поле для загальнонародних маневрів, арена, де розгортаються сили і дух підприємливості нації. Море – це колыска свободи. Воно також годувальниця всесвітнього життя. Не розуміти цього – значить добровільно обмежувати свою роль, ухилитися від виконання завдання, призначеного нам Провидінням. Нація без моряків це все рівно, що птах без крил, риба без плавників, лев без зубів, це все рівно, що воїн, озброєний однією лише дерев'яною шаблею. Нація без кораблів зводиться в ранг ілотів і лакеїв людства" [9: 402].

Ліст вважав, що середина Європи повинна бути посередником між Заходом і Сходом. Німецький митний союз для виконання цієї історичної ролі має включити до свого складу не тільки ганзейські міста, але й Голландію, Бельгію, Швейцарію, і стати ядром міцного континентального союзу європейських держав, спрямованого проти Великобританії і загрози світового панування з боку США в майбутньому. "Не доводиться заперечувати, – писав Ліст, – що в основі наполеонівської континентальної системи знаходилося правильне уявлення про потреби та інтереси континенту, хоча слід визнати, що Наполеон цю саму по собі правильну ідею хотів реалізувати способом, який суперечив незалежності та інтересам інших континентальних держав" [9: 415]. Тобто викладаючи свої погляди на зовнішню політику Німеччини, Ліст передбачав у майбутньому виникнення англо-німецького антагонізму. Однак це не заважало йому проявляти готовність відмовитися від боротьби з Великобританією заради спільних з нею дій проти Росії і Франції.

Ліст обґрунтував ідею про необхідність для Німеччини континентальної експансії, зокрема, в бік країн Дунайського басейну і Малої Азії. Дані його положення базувалися на геополітичних принципах і засадах континенталізму. Політику континентальних загарбань він розглядав у вигляді завдання, яке носить першочерговий характер, і яке легше реалізувати. Проекти німецького економіста передбачали встановлення панування європейських держав над Османською імперією, а потім над всією Азією. Це мало бути зроблено у формі свого роду відкритих дверей відносно Близького, Середнього і Далекого Сходу, щоб не допустити встановлення там монополії англійського капіталу. З цією метою Ліст пропонував передати контроль над шляхами з Середземного у Червоне море і Перську затоку до рук Австрії [9: 413–414]. Тому не дивно, що розглядаючи колоніальну політику як справу майбутнього, німецький учений насуцним завданням вважав німецьку колонізацію Південно-Східної Європи. Він підкреслював, що для переселення жителів Південної Німеччини в район оз. Ері потрібно в п'ять разів більше коштів і часу, ніж у Молдавію, Валахію, Сербію чи на південно-західне узбережжя Чорного моря. Що правда, Ліст розумів, що в Америку німців тягне "пануюча там більша свобода, більша безпека і порядок". Водночас, підписавши договір з Австрією, Німецький митний союз спільно з нею міг би створити у Південно-Східній Європі необхідні умови для німецької

колонізації і "експлуатувати турецькі провінції на користь своєї промисловості і зовнішньої торгівлі" [9: 425].

Надалі Ліст ще детальніше і глибше розвинув це положення. Він вказав на перевагу для Німеччини територіального розміщення на континенті на відміну від англійського методу заморської колонізації. Німецький економіст підкреслював, що якби могутній потік німецької еміграції в Америку повернути в країни Дунайського басейну то стало б можливим заснування сильної німецько-мадярської східної імперії, яка б омивалася Чорним та Адриатичним морями. У зв'язку з цим він риторично запитував: "Бо якщо Висока Порта повинна загинути, – а це так само безсумнівно, як опадання пізньої осені висохлого листя, – то кому самою природою буде призначена ця частина турецької спадщини – італійцям? які ніде не заснували жодної колонії, – французам? які займаються колонізацією тільки для того, щоб доводити свою нездатність до неї, – росіянам? які у самих себе і навколо себе мають уже більше, ніж вони здатні колонізувати і цивілізувати за ряд століть. – Кому іншому, як не мадярам у союзі з німцями?" [8: 499–500].

Ліст підкреслював, що необхідні для заокеанської колоніальної політики передумови не можуть бути швидко створені. "Однак, – запевняв він, – ми можемо рости як Північна Америка (США), і це буде скоріше та швидше, без моря, флоту та колоній: ми маємо такий же хороший хінтерланд, яким володіють американці – країни на нижньому Дунаї та на Чорному морі – всю Туреччину, – весь південний схід по цю сторону Угорщини є нашим хінтерландом" [8: 502]. У цій програмі експансії у південно-східному напрямку дуже важлива роль відводилася, таким чином, Угорщині. Вона мала стати "ключем до Османської імперії і до всього Леванту" й одночасно "бастіоном" проти небезпечної загрози цим задумам з північного сходу – з боку Росії. Тому Ліст намагався переконати угорців, що без союзу з Німеччиною їхню країну чекає дуже сумне майбутнє [8: 502].

Як відзначалося вище, помітне місце у концепції Ліста займали питання еміграції. Підкреслюючи особливе значення німецької колонізації Східної Європи, він також вказував, що національні інтереси Німеччини вимагають направити потік німецької еміграції в країни Центральної та Південної Америки. У цьому регіоні держави Німецького митного союзу повинні заручитися підтримкою місцевих урядів, "установлення там громадського порядку", не зупиняючись навіть перед відправленням німецьких збройних сил, якщо того буде вимагати конкретна обстановка. При цьому Ліста не бентежив той факт, що діяльність колонізаційних товариств і приватних осіб, яка розгорнулася у зв'язку з переселенням у країни Латинської Америки ще в першій третині XIX ст., набула такої дурної слави і розголосу, що пруське міністерство внутрішніх справ у ряді випадків змушене було її заборонити. Німецький учений також враховував реалії інтенсивної господарської еміграції німців у Сполучені Штати Америки. Адже від кількох десятків до кількох сотень тисяч німців щорічно приїжджали на північноамериканські землі [3].

Згідно документальним даним, Франкфуртська земельна компанія на чолі з Ф.Пасторіусом у 1683 р. купила в англійського аристократа адмірала У.Пенна 15 тис. акрів землі та негайно направила за океан на кораблі "Конкорд" першу партію німецьких переселенців. Вони заснували там місто Germantown (сьогодні – Філадельфія), де спочатку поселилося 13 сімей німецьких колоністів. На початку XVIII ст. аналогічну операцію провели ділки з Крефельда і багатий вюртемберзький кулець Й.Хайт [6: 427]. До 1727 р. в Північній Америці проживало 20 тис. німців, у 1745 р. – уже 45 тис., а на початок Війни за незалежність – 125 тис. [6: 427–428]. У XIX ст. німецька еміграція в США продовжувала зростати. За даними американської статистики за період з 1820 по 1850 рр. туди прибуло німців у кількості 593 тис. 841 особа. Загалом на середину XIX ст. на території США проживав приблизно 1 млн. німецьких переселенців-колоністів та їх спадкоємців.

Не дивлячись на сильний розвиток еміграції з Німеччини й активну участь німців у колоніальній діяльності за океаном, спроби створити заокеанські німецькі організації та колонії довгий час не вдавалися. Тільки в 1832 р. у Нью-Йорку організувалося перше Німецьке еміграційне товариство з метою заселення німецькими переселенцями тоді ще мексиканських територій Техасу й Орегону. Проте внаслідок внутрішніх суперечностей через два роки це товариство розпалося. Помітного розмаху набрав німецький колоніально-товариський рух у 40-х роках XIX ст. Він ставив за мету посилення ролі німецтва у

суспільно-політичному житті США. Деякі організації навіть діяли під патронатом німецьких держав. Так, засноване у 1846 р. в Лейпцигу Центральне бюро для піклування про емігрантів користувалося підтримкою урядів Бадена, Гессена та Вюртемберга. У 1842 р. деякі з впливових німецьких князів знову організували Товариство захисту німецьких поселенців у Техасі, де передбачалося навіть створити особливу державу під протекторатом Англії. Однак товариство збанкрутувало та припинило своє існування у 1846 р. До кінця XIX ст. діяло Гамбурзьке колонізаційне товариство 1849 року, але особливо впливу на еміграційний рух воно не справило.

Як видно, німецький колонізаційно-товариський рух у Північній Америці першої половини XIX ст. був слабким. Більшість товариств швидко розлапалися, так і не справивши суттєвого впливу на процеси розвитку німецької колоніальної ідеології. Водночас у Північній Америці німці-колоністи засвоювали від англійців, а потім американців дуже важливе положення ідеології колоніалізму – надійно і довгий час розпоряджаєшся тільки там, де встановив режим військової окупації. Виправданням для такої "цивілізаторської місії" служила ідея про "дитячий" вік корінного населення Американського континенту. Цим положенням німці користувалися також при здійсненні колоніально-політичних кроків в інших частинах Землі.

Виходячи з такої ролі і місця німецької еміграції у Північну Америку, вже ранні ідеологи і пропагандисти німецького колоніалізму виступали за те, щоб переселенці по можливості не поривали тісних зв'язків з батьківщиною. Щодо організацій німецьких колоністів у США, то вони мали перетворитися в опорні пункти проведення майбутньої німецької колоніальної політики. Одним із перших прихильників цієї ідеї був саме Ліст. Він безпідставно вважав, що німецька еміграція повинна сприяти появі в Німеччині власних заморських колоніальних володінь.

Таким чином, в особі Ліста прихильники колоніальних загарбань мали ідейного попередника, який не тільки ратував за розширення Німеччини за рахунок сусідніх країн, земель і народів (телурократичний або континентальний напрям), але й за здобуття заокеанських колоній (таласократичний або атлантичний геополітичний вектор). Заснування німецької колоніальної імперії, на його думку, повинно стати результатом дальшого розвитку в напрямку досягнення все більшого міжнародного поділу праці між країнами помірного і жаркого кліматичних поясів. Згідно концепції Ліста, розвиток промисловості є пріоритетом країн помірного кліматичного поясу. Стосовно країн з жарким кліматом, то вони не призначені природою для такого розвитку. Тому міжнародний поділ праці у майбутньому повинен будуватися на вказаних відмінностях і розходженнях між обома групами країн. При цьому країни з жарким кліматом попадають у залежність від країн помірного кліматичного поясу. Шлях нації з помірним кліматом, на думку Ліста, пролягає через розвиток її промисловості, торгівельного флоту і військово-морських сил до заснування колоній у країнах жаркого кліматичного поясу або до іншої гегемонії над цими країнами, які приречені на роль платників данини, на залежність від промислово розвинутих і торгівельних націй [9: 198, 289 – 290]. Ліст стверджував, що кожна нація помірного кліматичного поясу все сильніше зацікавлена у безпосередніх зв'язках із країнами жаркого поясу. Звідси, найважливіше завдання Німеччини – не допустити зосередження всієї торгівлі з економічно відсталими країнами у руках Англії (а у майбутньому і Сполучених Штатів Америки, посилення яких передбачав Ліст) і боротися зі спробами встановлення колоніальної монополії якої б то не було однієї держави.

Ліст вимагав зміни встановленого порядку вважати ту або іншу з відсталих "диких і безлюдних" країн "зайнятою" лише тому, що в одному з її пунктів піднятий чийсь науково обґрунтований знак чи національний прапор. У зв'язку з цим він писав: "Якщо зараз здається смішним, що колись римський папа одним розчерком пера ділив земну кулю між католицькими державами, то не менш смішний звичай вважати цілу країну чужою власністю з тієї лише однієї причини, що на одному з її пагорбів запхнуто палицю з шовковою ганчіркою, що майорить на ній" [9: 415]. Але таким самим шляхом діяв на перших порах на колоніальному поприщі рейхсканцлер Бісмарк, який у 1884 р. приступив до офіційних колоніальних загарбань. Німеччина підняла свої прапори над обширними територіями Східної і Південно-Західної Африки, що викликало серйозні протести і заперечення з бо-

ку її колоніальних суперників, у першу чергу обширної і могутньої за матеріальними і людськими ресурсами Британської імперії

Тільки та держава може бути визнана власником колонії, вважає Ліст, яка фактично її займає, заселяє і експлуатує. Дана вимога була прямо направлена проти претензій англійської буржуазії на монополічне володіння усіма колоніальними територіями. Пізніше після неодноразових наполягань німецького уряду її зафіксувала спеціальна декларація про права "заволодіння" африканськими територіями, прийнята у 1885 р. на міжнародній конференції у Берліні по розділу басейну р. Конго [1]. Представник Російської імперії на цій конференції граф П.Калніст повідомляв, що її мета "полягала у відкритті для європейської промисловості і колонізації – між іншим і німецької, – нового збуту і нового поприща при умовах повної рівності, тобто з ліквідацією тієї відомого роду монополії, якою користувалася у цьому відношенні до останнього часу Англія" [2]. Заява російського дипломата є прямим підтвердженням досягнення Німеччиною на Берлінській конференції 1884–1885 рр. тієї вимоги, яку ще у 1841 р. обґрунтовував німецький економіст Ф.Ліст.

Ліст був активним прихильником розвитку капіталізму в тоді ще напівфеодальній Німеччині і в цьому, без сумнівів, прогресивне значення його поглядів, він виступив з ідеєю про міжнародний поділ праці, правильно передбачав ту роль, яку відіграли ганзейські міста в розвитку капіталістичної Німеччини після 1871 р. Ліст цілком вірно обґрунтував необхідність німецької господарської заокеанської (таласократичної) і континентальної (телурократичної) колонізації. Він також зробив правильне передбачення, вибравши одним з районів для заснування Німеччиною своїх колоній басейн Тихого океану. Саме тут Німеччина у майбутньому здобула одні з перших імперських колоніальних володінь: о. Самоа, архіпелаг Бісмарка, Каролінські, Маріанські і Маршалові о-ви, частину о. Нова Гвінея (так звана Земля імператора Вільгельма). У своїх роботах Ліст пророчо доказав економічні і політичну необхідність будівництва залізниці Берлін – Багдад. До її спорудження Німеччина приступила у 1904 р., маючи на меті використати цю колію для здійснення своїх планів проникнення у район Близького і Середнього Сходу, а в перспективі навіть загрозувати британським колоніальним володінням в Індії. Німецький економіст фактично передбачив причини і необхідність здійснення та суть політики "відкритих дверей", яку крупні капіталістичні держави на рубежі XIX – XX ст. проводили в Китаї

Водночас зауважимо, що такі явища як війни, агресивна колоніальна політика, боротьба за ринки збуту, закабалення економічно відсталих і слабких у військовому відношенні країн Ліст не відкидав, а включив до своєї програми перетворення Німеччини у велику і могутню капіталістичну державу. Взяті самі по собі і перенесені в історичну обстановку 1880-х років, ці ідеї широко використовувалися німецькими політичними і колоніальними колами у пропаганді та розвитку ідеології колоніалізму. Зрозуміло, що посиленню інтересу до Ліста надзвичайно сприяв перехід Німеччини з 1879 р. на шлях протекціонізму, хоча протекціонізм Бісмарка суттєво відрізнявся від протекціонізму Ліста. "Національна система політичної економії" у 1883 р. вийшла сьомим виданням з величезним – на 349 сторінок – вступом проф. К.Егеберга [7]. Пропаганда і широке використання багатьох положень та ідей Ліста прихильниками активної зовнішньої і колоніальної політики Німеччини продовжувалася також у перші десятиріччя XX ст. Для доказу наведемо кілька назв робіт німецьких авторів: "Поборник морської величі Німеччини і її колоніального розвитку в першій половині XIX ст." (Г.Ноймейєр, 1900), "Фрідріх Ліст – пророк нової Німеччини" (К.Кумман, 1915), "Серединна Європа. Від Лейбніца до Наумана через Ліста і Франца, Планка і Лагарда" (Штерн і Яквес, 1917), "Фр Ліст – прокладач шляхів до Великої Німеччини" (Р.Ф.Кайндль, 1922, Р.Ф.Кайндль – відомий німецький буковинський історик, автор праць з історії Буковини, м. Чернівців і карпатського німецтва).

Разом з тим від Ліста не відмежовувалися і демократичні сили в Німеччині. Видатним ученим свого часу, яким він безсумнівно був, вважали його Маркс і Енгельс, які зовсім не схильні були перебільшувати заслуги "буржуазної німецької політичної економії". Щоправда, вони заперечували оригінальність праці Ліста "Національна система політичної економії", вважаючи її "запозиченою" в іноземних учених. Відомий сучасний німецький економіст Ю.Кучинський у своїх лекціях зазначав "Було б сумно, якби наша історія була всього лише рядом відштовхуючих явищ. Але це зовсім не так! Ми маємо також

глибоку традицію прогресивних справ і передових які слухають прогресу ідей. Ми не збираємося пройти, не засвідчивши йому своєї поваги, біля такої людини, як Ліст." [6: 8]

Говорячи про заслугу Ліста у розробленні концепції взаємозв'язку між німецькими телурократичними (континентальними) і таласократичними або атлантичними (заокеанськими) планами колонізації, російський академік С.Сказкін писав: "Фрідріх Ліст, малюючи перед німецькою буржуазією привабливі перспективи національного об'єднання, уявляв собі Німеччину у вигляді двох економічних центрів, зв'язаних між собою: південно-німецький, австро-баварський центр, який повинен охопити економічно весь південний схід Європи, і північно-німецький, прусський центр, господарська енергія якого повинна спрямовуватися у заморські колонії" [5: 23]. Тим самим, Ліст не тільки розглядав розширення впливу Німеччини на континенті як необхідну передумову успішних заморських колоніальних проникнень, але й зробив свій внесок у розуміння і розвиток положень європейської теорії колонізації.

Список використаних джерел

1. Архив внешней политики Российской Федерации. – Фонд Канцелярия. – № 133. Опись 470 – Дело 17. – 1885 – Лист 36.
2. Архив внешней политики Российской Федерации. – Фонд Канцелярия. – № 133. – Опись 470. – Дело 24. – 1884. – Лист 230.
3. Центральный военно-исторический архив Российской Федерации. – Фонд Германия. – № 432. – Опись 1. – Дело 3075. – Лист 16.
4. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 719 с.
5. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. – Т.1. – М.: Наука, 1974. – 272 с.
6. Der Aufbau der Kolonialreiche. – München, 1986. – XIX, 623 S.
7. List F. Das national System der politischen Ökonomie. 7 Aufl. – Stuttgart: Cotta, 1885. – XIV, 352 S.
8. List F. Gesammelte Werke. Bd. 5. Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung. – В., 1928.
9. List F. Gesammelte Werke. Bd. 6. Das national System der politischen Ökonomie. – В., Hobbing, 1930. – XII, 664 S.

Serhiy Troyan

THE CONCEPTIONAL FOUNDATIONS OF THE FOREIGN THEORY IN THE GERMAN ECONOMIST FRIEDRICH LIST

The paper deals with the sources of the geopolitical ideas of Atlantism and Continentalism in Germany on the example of the foreign ideas of the famous economist F.List (1789–1846).

УДК 94 (367)

Валентин Терещенко

РОЛЬ ІПОТЕЧНИХ БАНКІВ У ПРОВЕДЕННІ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Висвітлено проблему діяльності земельних (іпотечних) банків під час проведення аграрної реформи Столипіна, визначена їх роль у впровадженні державної аграрної політики у 1906 – 1916 рр.

У сучасній науці дедалі посилюється інтерес до вивчення століпінської аграрної реформи. І це не випадково, адже нині в нашій країні відбувається реформування аграрного сектору. В зв'язку з цим виникла необхідність дослідити історичний досвід вирішення проблеми переходу сільського господарства від колективних до приватних форм сільського господарства

Як показує світова практика, сучасне ефективне рентабельне товарне виробництво вимагає довгострокового кредитування, адже для того, щоб створити міцне фермерське господарство, потрібно кілька років та суттєві капіталовкладення. Тому для кредитного забезпечення сільського господарства в розвинених країнах світу давно існують іпотечні банки, які видають фермерським господарствам довготермінові позички під заставу землі. Такі установи функціонували і в Російській імперії у II пол. XIX – на поч. XX ст. Активно діяли іпотечні банки і на території українських губерній. Історичний досвід їх діяльності стає дедалі актуальнішим у сучасних умовах, тому потребує вивчення.

Реформа 1861 р. загострила проблему земельного голоду серед селян. У 27 губерніях європейської частини Росії земельні наділи колишніх селян-кріпаків зменшилися на 22 відсотки, а на Лівобережжі України – аж на 30 відсотків. Таким чином, на одну людину припадало лише 3 десятини землі, а в Київській губернії ще менше – 2,6 десятини [1, 14]. Цього було надто мало для ведення товарного господарства.

Тому майже 10 млн. селян, які мали такі земельні наділи, фактично випадали із системи товарно-грошових відносин. Одночасно відбувався процес розорення поміщицьких господарств.

Таке становище в аграрному секторі ставало загрозливим для економіки держав, оскільки Російська імперія була одним з основних у світі експортерів продукції сільського господарства. Тому свою аграрну політику царський уряд наприкінці XIX ст. спрямував на подолання цієї кризи двома шляхами: посилення поміщицьких господарств та ліквідації земельного голоду серед селян за допомогою колективних форм селянського землекористування (общини та сільськогосподарські товариства).

Головним інструментом у здійсненні державної політики повинні були стати іпотечні установи і в першу чергу – Селянський поземельний банк.

Слід зазначити, що виникнення іпотечних банків було зумовлено не тільки державною політикою, а й економічною необхідністю, оскільки вже на тому етапі ведення товарного сільськогосподарського виробництва без довготермінового кредитування було просто неможливим.

Селянський поземельний банк, який став важливою ланкою у державній системі земельного кредиту, заснували у 1892 р.

Російська дослідниця Н. Проскураєва виділяє три періоди в діяльності Селянського банку: 1883–1895 рр. (до введення нового статуту банку), 1895–1906 рр. (до початку Столипінської реформи), 1906–1916 рр. (період столипінської реформи) [2: 68].

Дотримуючись такої періодизації, ми розглянемо в основному останній етап діяльності Селянського поземельного банку.

Щодо перших двох етапів слід зазначити: тоді були створені найсприятливіші умови кредиту для закупівель землі, здійснювали общини й товариства. На думку уряду, це могло зменшити недостатність у земельному забезпеченні більшої частини сільського населення швидшими темпами, ніж при одноосібних купівлях, і надання можливості у випадку переваги останніх зменшити нерівність у забезпеченні селян землею. Тому в Статут Селянського банку були введені обмеження, що робили непривабливою купівлю землі селянами-одноосібниками при посередництві цього банку. На відміну від інших іпотечних банків, які видавали нецільові позики, кредит Селянського поземельного банку мав суворо визначене спрямування – тільки на купівлю землі.

Новий етап діяльності Селянського поземельного банку розпочався у 1906 р. одночасно з розгортанням Столипінської аграрної реформи, метою якої було подолання кризи шляхом утворення міцних селянських господарств фермерського типу.

Був виданий ряд законодавчих актів, що визначали функції банку в нових умовах. У маніфесті «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» (від 3 листопада 1906 р.) Селянський банк закликали «до особливо напруженої участі . . . у виконанні завдань урядової діяльності».

Спеціальним наказом 3 листопада 1906 р. на Селянський банк поклали завдання «надавати селянам найбільшу допомогу як шляхом надання позик на придбання земель, так і посиленням операцій з купівлі земель за рахунок власних коштів банку».

Таким чином, Селянський банк повинен був сприяти «міцному насадженню в середовищі селянського населення одноосібної власності на землю як основи реформування господарського устрою сільської Росії» [2: 72].

Були здійснені заходи, спрямовані на розширення Селянського землеволодіння Селянському банку Законом від 12 квітня 1906 р. та Указом від 27 квітня цього ж року передали частину надільних і казенних земель для подальшого продажу її селянам.

14 жовтня 1906 р. виданий указ про пониження плати позичальників (з 5 руб. 25 коп. і 5 руб. 75 коп. – до 4 руб. 50 коп. на рік зі 100 руб. позики при терміні 55,5 року з встановленням відповідних платежів при інших термінах позик) [3: 21]. Із 1908 р. землі клієнтів Банку продавали тільки в одноосібну власність. Сільські товариства й общини включали в склад покупців у виняткових випадках.

Згідно з Указом від 27 червня 1908 р. товариства могли отримати позику за умови, що вони дадуть формальне зобов'язання виділити за першою вимогою кожного з членів товариства його частку землі із звільненням від кругової поруки. Відповідно до цього Указу була затверджена видача позик при посередництві банку в найвищих межах (до 90 відсотків) тільки при купівлі землі в одноосібну власність.

У купівлі, яку здійснювало товариство, позичкову допомогу обмежували 80 відсотками. Безземельним та малоземельним селянам, які не мали коштів для внесення доплат за позиками, що видавали в розмірі 80 відсотків спеціальної оцінки, ще раніше (Законом від 3 листопада 1906 р.) була дозволена видача позик у повному розмірі оцінки.

Однак це було скоріше винятком із правил. На думку адміністрації банку, виплата частини купівельної вартості землі, яку купували селяни, мала своєрідне виховне значення, оскільки закріплювала у селян-позичальників почуття власності: «Необхідно, щоб покупець раніше, ніж він перетвориться на власника придбаної землі, покрити певну частину купівельної ціни... Заплативши за землю з трудових заощаджень, селянин усвідомить, що ця земля є його власністю...» [2: 73].

Земельний запас банку став важливим засобом для вирішення перед Селянським банком завдань. За даними звітів, усього в розпорядженні банку з 1907 до 1916 р. було 6 443,5 тис. десятин вартістю 578 млн. руб. Землі приватних власників складали 70 відсотків всього земельного запасу [3: 31].

В Україні у 1908–1914 рр. у фонд Селянського банку надійшло 299 917 дес. землі – майже половина від загальноросійського показника [4: 15].

Для прискорення розпродажу банківських земель відповідно до планів уряду в лютому 1908 р. при Селянському банку був створений ліквідаційний відділ з представників державного контролю, Головного управління землепорядкування та землеробства і Міністерства внутрішніх справ під головуванням керуючого Селянським банком. Такі відділи створили й на місцях із двох представників банку, представника губернської землепорядкової комісії, губерньського землеміра та головуючого – керівника місцевого відділення банку. Ситуація в Україні майже не відрізнялася від загальноросійських тенденцій: одноосібники придбали в 1907 р. у банку лише 6,8% всієї землі, яку він продав (цей показник дещо вищий, ніж загальноросійський).

Із початку 1908 р. завдяки діяльності ліквідаційних відділів та провадженню нових правил діяльності банку (про які вже було сказано вище) ситуація з купівлею селянами землі змінилась. Уже в 1908 р. 12202-м одноосібним господарям продали 121 191 дес. землі (в середньому 10 десятин на одного покупця), що становило 40% від усієї землі, яку селяни купили у банку за допомогою позик. Проте, хоча співвідношення між покупцями-одноосібниками та селянськими товариствами різко змінилось, повільні темпи розпродажу банківської землі збереглись. Усього було продано 307231 дес. або 6% земельного запасу банку, з них придбали селяни за допомогою позик 303178 дес. (98%) в 1,7 рази більше, ніж у попередньому році.

Рік 1909 виявився переломним – саме цього року кількість покупців-одноосібників стала переважаючою. На їх частку припадало 80,8% землі, яку банк продав за допомогою одноразових позик, а в 1910–1915 рр. – у середньому 93,8% [9: 30]. В Україні селяни в 1907–1915 рр. купили у банку та за його сприяння 1452003 дес. землі, в тому числі 563690 дес., або 38,8% – на Лівобережжі, 449284 дес., або 31% – на Правобережжі та

439059 дес., або 30,2 % – на півдні України. Такі показники банківських операцій в Лівобережжі А. В. Опря пояснює слабким розвитком капіталізму в цьому регіоні. Адже, як відомо, в кінці XIX ст. на Правобережжі та Півдні панувала капіталістична система ведення сільського господарства, а на Лівобережжі – відробіткова та змішана. Тому поміщики лівобережних губерній отримували незначні прибутки зі маєтків активніше продавали землю, ніж в інших регіонах України.

Середня кількість землі, яку придбали селяни-одноосібники в 1907–1915 рр., становила на Правобережній Україні 6,4 дес., на Лівобережжі – 6,6 дес. та на Півдні – 16 дес. на одне господарство.

Таким чином, Селянський банк продав в Україні за 1907–1915 рр. 589677 дес. землі, з якої 519551 дес., або 88,1% придбали так звані хуторяни та відрубники, тобто селяни-одноосібники.

Крім селянського поземельного банку, в Російській імперії діяли інші іпотечні установи.

Наявність іпотечних банків була необхідна для довготермінового кредитування сільського господарства. Крім того, діяльність іпотечних банків можна було використати для мобілізації земельного фонду в умовах земельного голоду. Тому відразу після селянської реформи 1861 р. уряд підготував до публікації Положення про інші громадські банки (1862 р.).

Через 10 років почав діяти загальнодержавний закон про порядок відкриття кредитних установ земствами (17 травня 1872 р.) та загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватними особами (31 травня 1872 р.) [4: 65].

Першою не лише в Україні, а й в усій Російській імперії установою іпотечного кредиту було відкриття в 1864 р. Товариства поземельного кредиту для Херсонської губернії, а з 1871 р. – Херсонського земського банку. Впродовж 70–80 рр. XIX ст. в Україні фактично завершилося створення іпотечного кредиту в його ринковому розумінні, 4 травня 1871 р. було затверджено Статут Харківського земельного банку, який на відміну від Херсонського став зразком для інших акціонерних земельних банків. Через рік (8 квітня 1872 р.) розгорнув свою діяльність Полтавський земельний банк. Уже напередодні столипінської реформи виникли Київський та Бессарабсько-Таврійський земельні банки (27 листопада 1905 р.).

На початку столипінської реформи в Російській імперії, у тому числі в українських губерніях, існувала розвинена система іпотечного кредитування. Крім Селянського банку, приватних та акціонерних іпотечних установ діяв ще один державний банк – Дворянський поземельний. Він був створений у 1885 р. для пільгового кредитування поміщиків. Встановлюючи надмірні пільги для своїх клієнтів, таким чином чинячи всупереч економічної діяльності, Дворянський земельний банк у кінці першого десятиліття XX ст. був повністю залежний від систематичної фінансової допомоги уряду. Проте, незважаючи на такі стійкі негативні тенденції в діяльності Дворянського банку, ця кредитна установа відіграла позитивну роль серед іпотечних банків під час столипінської реформи.

Доцільно порівняти обсяги діяльності Дворянського земельного банку та Селянського поземельного банку, якому в Столипінській реформі відводили провідну роль.

За станом на 1 січня 1909 р. в Дворянському банку щодо українських губерній було закладено 5000 тис. десятин (36,4 % від загальної площі закладеної землі), у Селянському банку закладено 1557,8 тис. десятин (11,3 %) [4: 69].

Таким чином, іпотечні операції Дворянського банку в розпал столипінської реформи суттєво перевищували операції Селянського банку. При цьому слід врахувати, що в цих статистичних даних взято до уваги все землеволодіння, яке було у товарному обігу, а не тільки селянське. Слід зазначити, що цей банк, як і Селянський поземельний банк, був одним з основних економічних інструментів впровадження урядової аграрної політики. Обсяг його операцій суттєво перевищував обсяг операцій Селянського банку, як видно зі статистичних даних.

Проте цей банк у своїй роботі, на відміну від Селянського банку, прямо не виконував завдання столипінської реформи, а навіть навпаки – опосередковано пригальмовував її хід.

Виконуючи вимоги соціальної політики уряду щодо збереження нерентабельного поміщицького землеволодіння. Дворянський банк своїми пільговими кредитами штучно стримував процес розорення поміщиків і перерозподілу земельного фонду на користь найзаможнішої частини селянства

Збереження банку гальмувало розвиток ринку землі, обмежувало діяльність Селянського банку з продажу поміщицьких земель селян із метою формування господарств фермерського типу

Таким чином, діяльність Дворянського банку з точки зору здійснення Столипінської реформи можна назвати негативною

Така суперечність у діяльності Дворянського та Селянського банків відобразила суперечність між становою політикою царизму й економічною доцільністю.

Як було зазначено вище, крім Дворянського та Селянського іпотечних банків, на території України під час столипінської реформи діяв ряд акціонерних та приватних земельних банків.

Хоча приватні земельні банки безпосередньо не здійснювали завдання столипінської реформи, їх вплив на становище сільського господарства був значним.

Приватні банки забезпечували довготерміновими кредитами великі селянські господарства. Крім того, вони впливали на ціни на ринку землі. Частина клієнтів банків розорювалася і закладену землю продавали з торгів, де її могли купити процвітаючі землевласники

Таким чином, за посередництвом приватних банків також здійснювався перерозподіл земель

Селянський банк вимушений був зважати на діяльність приватних кредитних установ. Сумарний обсяг операцій приватних та акціонерних банків значно перевищував рівень Дворянського і Селянського банків

За станом на 1 січня 1909 р. в приватних акціонерних земельних банках, що діяли на території України, було закладено 7 178,8 тис. десятин землі. Це становило 52,3 % від всієї закладеної в банках землі, що значно більше ніж закладено в Дворянському (5 000,4 тис. десятин землі) та Селянському (1557,8 тис. десятин).

До 1 січня 1910 р. акціонерні та приватні установи видали 382 239,4 тис. руб. під заставу землі (47,7 % від загальної суми в Україні). Частка Селянського банку – 16,1 %, Дворянського – 36,2 %

Найактивніше приватні банки діяли в Херсонській (109 825,7 тис. руб. позики), Таврійській (54 587 0 тис. руб.), Катеринославській (51 539,1 тис. руб.) губерніях і найменш активно – в Харківській (17 981,4 тис. руб.) та Чернігівській (8 339,2 тис. руб.) губерніях

Найбільше землі заклали в приватних та акціонерних банках у Херсонській (1 873,8 тис. десятин), Таврійській (1 109,1 тис. десятин), Катеринославській (942,8 тис. десятин) та Волинській (1 112,7 тис. десятин) губерніях

Таким чином, найактивнішою діяльність приватних та акціонерних банків в кінці першого десятиліття ХХ ст. була на півдні України (видано позичок на 215 951,8 тис. руб.), значно слабшою – на Правобережній (116 031,7 тис. руб.), ще менше на Лівобережжі (50 255,9 тис. руб.). Закладено землі в приватних іпотечних банках на Півдні 3 925,7 тис. десятин, значно менше – на Правобережжі (2 319,5 тис. десятин) та Лівобережжі (933,6 тис. десятин).

Щодо діяльності окремих земельних банків, то тут перше місце займав найстаріший з них Херсонський земський банк (156,8 млн. руб.), Бесарабо-Таврійський земельний банк, що також діяв на півдні України, видав 112,3 млн. руб. (ненабагато менше, ніж Селянський банк). Третє місце в цьому списку належало Харківському земельному банку – 95,6 млн. руб. Далі йшли Київський (91,4 млн. руб.) та Полтавський (90,6 млн. руб.) земельні банки

Щодо Товариства взаємного поземельного кредиту, про яке вже було згадано, то в Україні налічувалося 57656 його членів, яким було надано кредит у сумі 64603 тис. руб. [4: 68]. Наведені статистичні дані доводять велике значення іпотечних банків як у фінансовому, так і в аграрному секторах економіки Росії у роки столипінської реформи

Активна діяльність земельних банків сприяла впровадженню столипінської аграрної реформи.

Приватні та акціонерні банки забезпечували сільське господарство необхідними довготерміновими кредитами. Проте їх діяльність сприяла також знеземеленню значної частини селян, які не могли повернути банківський кредит, і їх землі продавали з торгів. На основі нашого дослідження можна стверджувати, що іпотечні банки, і в першу чергу Селянський поземельний банк, грали провідну роль у впровадженні аграрної державної політики в період столипінської реформи. Адже саме земельні банки забезпечували землевласників, у тому числі селян, довготерміновим кредитом під заставу землі, створюючи таким чином необхідні умови для функціонування рентабельного сільського господарства. З іншого боку, банківська діяльність була важливим фактором перерозподілу власності на землю. Землі неплатоспроможних позичальників продавали з аукціонів. Це призводило до розорення та знеземелення частини селян і поглиблення соціального та майнового розшарування на селі. Але з іншого боку, це дозволяло розбагатілим селянам скупити та зосередити у своїй власності достатньо землі для ведення ефективного товарного господарства. Проте діяльність акціонерних та приватних банків не давала змоги здійснити у великих розмірах перерозподіл земель збанкрутих поміщиків через державну підтримку останніх за посередництва Дворянського банку. В ході столипінської реформи на Селянський поземельний банк було покладено вирішення цієї проблеми. Селянський банк скуповував у збанкрутих поміщиків землю за прийнятною для них ціною, розмежовував ці масиви на невеликі, але придатні для ведення товарного господарства наділи – хутори та й відруби. Ці хутори та відруби розпродували селянам для ведення індивідуального господарства. Одночасно селяни-одноосібники отримували пільгові позики на купівлю у банку землі та ведення господарства. Таким чином, за посередництва банку відбувався поступовий перехід земельного фонду від поміщиків, які не могли вести рентабельне господарство, до багатих селян, перспективніших в економічному плані. Таким чином, закладалися умови формування селянського господарства фермерського типу. В цій сфері діяльності Селянський банк на початку (1906–1908 рр.) зіткнувся зі значними труднощами. Був нагромаджений значний земельний фонд, проте селяни не поспішали купувати землю у Банку, розраховуючи після революційних подій на безкоштовне наділення землею. Банк допустив прорахунки і при розбивці земельних наділів. Таким чином, діяльність Селянського банку в перші роки столипінської реформи не була задовільною, банк не повністю виконував покладені на нього завдання.

Ситуація змінилась у 1908 р., коли внаслідок впровадження пільгових умов продажу та кредитування селянам-одноосібникам стало вигідніше співпрацювати із Селянським банком ніж з приватними або акціонерними кредитними установами.

Були ліквідовані й організаційні недоліки роботи Банку. Таким чином, з 1908 р. починає суттєво зростати попит селян на землю з банківського фонду, серед клієнтів банку різко збільшується відсоток індивідуальних власників.

Інший напрямок роботи Селянського поземельного банку полягав у реалізації державної політики з руйнування селянської общини для створення на селі прошарку заможних селян-землевласників як соціальної опори самодержавства. На виконання цього завдання було спрямована посередницька та позичкова політика банку. З жовтня 1907 р. ввели пільгові умови для отримання кредиту приватними власниками. Крім того, розробили ряд заходів фінансового заохочення селян, які виходили з общини. Це, як вже було вказано вище, це призвело до різкого зростання серед клієнтів банку і частки селян.

Здійснюючи купівлю поміщицьких земель за високими цінами та видаючи пільгові кредити, банк був приречений стати нерентабельною фінансовою установою, тому він постійно вимагав державних дотацій. Незважаючи на фінансову допомогу держави, розміри діяльності Селянського банку були обмежені. В українських губерніях обсяг його операцій суттєво поступався як відповідним сумарним показникам приватних та акціонерних банків, так і обсягам діяльності Дворянського банку.

Взаємовплив діяльності Селянського поземельного та Дворянського земельного банків відображає суперечність у проведенні саме аграрної політики самодержавства. З одного боку, усвідомлювали потребу заміни неефективного дворянського землеволодіння – економічно ефективним селянським землеволодінням фермерського типу. Проте, з

іншого боку царський уряд намагався будь-що зберегти економічну базу дворянства як своєї соціальної опори. Тому Дворянський земельний банк, будучи державною установою, великою мірою перешкодив діяльності іншої державної кредитної установи – Селянського банку. Адже, отримавши пільговий кредит в Дворянському банку, дворяни не поспішали продавати свої маєтки Селянському банку.

Із початком Першої світової війни погіршилися роботи і умови роботи іпотечних установ усіх форм власності. Мобілізація в армію та фінансова криза різко зменшили попит на кредити під заставу землі.

Таким чином, іпотечні банки і передусім Селянський поземельний банк провели велику роботу й щодо кредитного забезпечення сільського господарства під час аграрної реформи 1906–1919 рр. Досвід їх діяльності може бути використаний при здійсненні реформування аграрного сектору на сучасному етапі.

Список використаних джерел

1. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1980. – 288 с.
2. Проскуракова Н. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1916) // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–83.
3. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1980. – 180 с.
4. Краснікова О. М. З історії функціонування земельних банків на Україні (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–70.
5. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской реформы на Украине (1906–1916 гг.): Автореферат дисс. канд. ист. наук. 00.02. Днепропетровский гос. Ун-т, 1982. – 24 с.
6. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
7. Зырянов П. П. Крестьянская община в Европейской России 1907–1913 гг. – М.: Наука, 1992. – 189 с.
8. Вдовин В. А. Крестьянский поземельный банк (1882–1885). – М.: Наука, 1959. – 271 с.
9. Коваленко И. П., Милов Л. И. Всероссийский аграрный рынок XVIII–начала XX вв. – М.: Просвещение, 1974. – 328 с.

Valentyn Tereshchenko

ROLE OF THE MORTGAGE BANKS IN THE REALIZATION OF THE STOLYPIN'S REFORM

The paper presents the problems of activity of the mortgage banks during the agrarian reform of Stolypin.

УДК 94 (41)08

Андрій Грубінко

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ СИСТЕМИ АНГЛІЇ В КОНТЕКСТІ СПІВПРАЦІ ЛІБЕРАЛІВ І ЛЕЙБОРИСТІВ (1910–1911 РОКИ)

В статті розкривається зміст реформи палати лордів в Англії 1910–1911 років в контексті співпраці лібералів і лейбористів. Автор акцентує увагу на значенні реформи для сучасних політичних процесів в країні.

На початку XXI століття Англія, як і світ в цілому, переживає новий етап свого розвитку. З приходом до влади у 1997 році лейбористів змінилися акценти у внутрішній та зовнішній політиці. Пріоритетним напрямом роботи вибрано соціальне забезпечення населення, реформування системи управління у даній сфері. Відповідно висувуються якісно

вищі вимоги до роботи органів державної влади на всіх рівнях. Постало питання про доцільність існування громіздких політичних структур, які склалися традиційно і не відповідають вимогам часу. В першу чергу маємо на увазі верхню палату парламенту – палату лордів. До її складу входять спадкові родовиті землевласники і призначені монархом лорди. Сьогодні палата лордів виконує фактично лише номінальні функції присутня при виступі королеви і затверджує окремі другорядні законодавчі акти, прийняті палатою громад.

Для сучасних політичних процесів в Англії та проведення реформ політичної системи важливого значення набуває досвід роботи та співпраці в цьому напрямку політичних сил країни у перші десятиліття ХХ ст. У цьому контексті наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має історична практика реформування законодавчих органів влади (зокрема, палати лордів) у 1910–1911 роках. Дана проблема досі не знайшла комплексного і детального висвітлення в історичній науці. Як правило, російські та англійські історики, які займаються проблематикою історії Англії перших десятиліть ХХ ст., подають узагальнену інформацію з даної проблеми в контексті низки соціальних реформ, проведених ліберальним урядом Асквіта за підтримки лейбористів у 1906–1913 роках. Відзначимо, що реформування палати лордів у 1910–1911 роках заклало передумови для наглого реформування всієї системи соціального забезпечення в країні у зазначений період, тому потребує детального аналізу передумов, змісту і наслідків реформи. Важливо не лише розкрити зміст реформи палати лордів та її значення для Англії, але й показати ті соціально-політичні процеси, що обумовили реформу і визначали її характер. З огляду на це слід проаналізувати розподіл політичних сил в країні напередодні та під час проведення реформи як вирішальний фактор у визначенні її змісту та ефективності.

Критичний аналіз суспільно-політичних процесів в Англії перед Першою світовою війною має велике значення для розуміння тенденцій і закономірностей подальшого історичного розвитку, для пояснення глибоких змін, що сталися в перші десятиліття ХХ ст. в країні. У даній статті робиться спроба проаналізувати передумови та зміст реформи палати лордів в Англії 1910–1911 років в контексті співпраці лібералів і лейбористів.

При підготовці статті використано монографічні праці англійських істориків Г. Пеллінга, р. Мілібенда, С. і Б. Вебб, А. Мортоні і Дж. Тейта [3, 1, 5, 6], праці російських істориків Г. Садикової та Ю. Мадора [4, 7], довідкову літературу [8] та документальні матеріали [2, 9].

Питання доцільності існування станового законодавчого органу постало ще на початку ХХ століття, в умовах загострення напруженості в суспільстві на основі інтересів різних класів англійського суспільства. Саме тоді вперше зроблено вдалу спробу реформувати палату лордів, що було зроблено завдяки коаліції правлячої ліберальної партії та лейбористів.

Початок ХХ століття для Англії, як і для світу в цілому, виявився бурхливим і суперечливим. Втрата країною лідерства на світовому торгово-експортному ринку, технологічна революція та напруженість зовнішньополітичної обстановки напередодні Першої світової війни спричинили істотні катаклізми в суспільному розвитку Англії. Зміна кон'юнктури ринку, дестабілізація у промисловому виробництві мали наслідком погіршення умов життя і праці, а це призводило до численних страйків, які з останньої третини ХІХ ст. в країні практично не припинялися [1: 37].

Загострення соціальних протиріч викликало загострення політичної кризи.

До 1916 року існувала коаліція правлячої ліберальної та лейбористської партій з соціальних питань в палаті громад. З приходом перших до влади у 1906 році, на хвилі незадоволення більшості населення політикою консерваторів, між партіями укладено парламентський союз з основних питань внутрішньої політики.

Для зміцнення своєї соціальної бази ліберальна партія була змушена змінити акценти у внутрішній політиці. Ліберали вимагали підтримки лейбористської фракції в парламенті у боротьбі з консервативною палатою лордів, а лейбористи чекали від лібералів поступок в сфері соціального законодавства. У передвиборчій промові 11 жовтня 1906 року в Кардіфі один з лідерів лібералів Ллойд-Джордж сказав: «Нам потрібне сприяння

робітників, щоб спрямувати політику лібералізму і надати їй рішучості та енергії» [2: 291]

На думку англійського історика Г. Пеллінга, діяльність керівництва лібералів багато в чому визначалася прагненням шляхом соціальних поступок робітникам перехопити в лейбористів ініціативу в умовах зростаючої хвилі страйків та демонстрацій у промисловості [3: 225]. Твердження Пеллінга ґрунтується на відкритих заявах Ллойд-Джорджа, який у тій же промові зазначає: «Якщо ліберальне міністерство, контролюватиме лендлордів, пивоварних заводчиків і перів, якщо воно спробує визволити націю від згубного засилля цієї компанії монополістів, тоді незалежна Робітничая Партія даремно закликає робітників Великобританії, щоб ті покинули лібералізм...» [2: 291].

Законодавча політика правлячих кіл країни щодо становища тред-юніонів відображала максимальне загострення суперечностей між провідними політичними силами. Відкритий наступ на права тред-юніонів ознаменувало рішення палати лордів у «справі Осборна» 1909 року, яке унеможливило використання коштів тред-юніонів в політичних цілях. Це рішення позбавляло лейбористську партію основного джерела прибутків. Лише Закон про тред-юніони 1913 року забезпечив часткову відміну рішення палати лордів [1: 41]. Профспілки мали право використовувати кошти в політичних цілях за умови, що вони попередньо одержать згоду своїх членів.

Уряд за ініціативою лейбористів вніс на розгляд парламенту ряд законопроектів. Враховуючи вимоги робітників, він визнав страйк і страйкові фонди легальними. Лорди з побоювання перед тред-юніонами не зважилися затримати цей закон. Однак всі інші білли, що вніс уряд у 1906–1908 роках, вони або відкидали, або так спотворювали, що уряд сам відкликав їх. Зокрема, лорди двічі не дали згоди на скасування реакційного шкільного закону 1902 року, незважаючи на те, що ліберали погодилися в цій області піти на поступки консерваторам. Відхилили лорди також білль про знищення множинного вотуму і білль про надання батракам за викуп у власність невеликих ділянок землі.

Ллойд-Джордж і інші ліберали, що проводили останній білль, були зацікавлені в тому, щоб на противагу робітникам збільшити на селі прошарок дрібних власників [4]. Білль надавав право місцевим органам влади примусово відчужувати за винагороду землі, що пустують, і надавати їх дрібними ділянками за викуп батракам. Лорди протягом трьох років (1906–1908 рр.) затримували прийняття цього закону і все ж не прийняли його.

Безсилля парламенту розчаровувало маси. Лейбористи у 1908 році внесли пропозицію про ліквідацію палати лордів, але вона збрала лише 100 голосів проти 315 (її підтримали лейбористи, радикали та ірландці) [5: 287].

Прем'єр Кемпбелл-Баннерман під тиском лівого крила лібералів і лейбористів вніс на початку 1908 року в парламент резолюцію протесту проти лордів. Резолюція, прийнята трьома чвертями нижньої палати, вимагала реформи палати лордів в інтересах забезпечення демократичного законодавства. Прихильники реформи проголосили, що боротьба проти палати лордів – це боротьба за демократію в інтересах народу [6: 356].

У 1909 році політична ситуація загострилася у зв'язку із розглядом проекту бюджету країни в палаті лордів. На свій захист проти зазіхань на одну з привілеїв – неоподаткованості земель лендлордів – виступили англійські поміщики в палаті лордів, що була твердинею крайньої реакції (із шестисот лордів-перів більше 500 були консерваторами). Палата лордів відмовилася затвердити бюджет, незважаючи на те, що з 1860 р. грошові білли лордами не відхилялися, що мало значення юридичного прецеденту [4].

Антиконституційне поводження лордів здавалося б, давало в руки урядові можливість повести рішучу боротьбу за ліквідацію такого деструктивного феодального інституту влади як палата лордів. Однак він проводив подвійну політику. Для уряду боротьба з перами була лише відволікаючим маневром. Повної ліквідації політичних привілеїв лендлордів уряд не бажав [7: 48].

Наприкінці 1909 р. оголошено розпуск парламенту. Нові вибори відбулися в січні 1910 р. У новій палаті громад було 275 лібералів і 40 лейбористів, що означало втрату цими двома групами близько 100 депутатських мандатів [8: 85]. Юніонисти тепер нараховували 273 депутати проти колишніх 166. Однак при цьому ліберали і лейбористи, що

блокувалися з ними (їх більшість) та ірландські націоналісти (також більшість – близько 70 з 80–82) мали дуже значну перевагу над консерваторами. Наслідком цього стало прийняття 28 квітня 1910 року білля про бюджет.

По всій Англії влаштовувалися масові мітинги і демонстрації, на яких оратори рішуче засуджували політику палати лордів і навіть вимагали її ліквідації. Інші пропонували реформувати палату лордів на виборній основі. Навіть консерватори, боячись, що такий архаїчний інститут не витримає натиску демократії, погодилися на реформу палати лордів, прагнучи перетворити її у виборний орган влади, але з тією ж повнотою влади, яку мала нижня палата [4].

Прем'єр Асквіт не погоджувався ні на жоден із запропонованих планів. За погодженням з лейбористами вирішено зберегти палату лордів як спадкоємний, аристократичний інститут влади, але обмежити його права таким чином, щоб на фінансові, економічні білли повноваження лордів не поширювалися. Щодо всіх інших біллів, палата лордів отримувала право відстрочки вето терміном на 2 роки, після закінчення якого білль прийнятий нижньою палатою, надходив на затвердження королю, обминаючи палату лордів. Тривалість повноважень одного скликання парламенту скорочувалася із семи до п'яти років [7, 49].

Це була прогресивна, хоча і обмежена реформа – лорди могли затягти прийняття будь-якого закону [4]. Після бурхливих суперечок палата громад прийняла цей законопроект 14 квітня 1910 року. Наступна дискусія з цього законопроектів була перервана в зв'язку зі смертю короля Едуарда. Улітку 1910 було організовано «нараду 8-ми», яка так і не прийшла до єдиного рішення з даного питання. У ході переговорів палата лордів для зміцнення своїх позицій погодилася прийняти бюджет 1909–1910 рр і навіть заявила про свою згоду реформуватися.

Коли 15 листопада 1910 року знову відкрилася сесія парламенту, лідер консерваторів у палаті лордів Ленсдаун вніс законопроект, основний зміст якого зводився до того, щоб найважливіші державні питання передавалися на всенародне голосування, а по фінансових біллях скликалися об'єднані засідання обох палат. Неважко зрозуміти, що прийняття цієї пропозиції Ленсдауна забезпечувало панування консерваторів, що на спільному засіданні палат складали б переважну більшість, оскільки співвідношення торі і лібералів становило 5 : 1 (очевидно, що коли б навіть торі мали в палаті громад меншість, вони, з'єднавшись зі своїми однопартійцями у верхній палаті, у будь-якому випадку повинні були мати більшість) [4]. Палата лордів схвалила проект Ленсдауна, але палата громад з ним не погодилася.

Єдиним виходом із суперечливої ситуації став розпуск парламенту і призначення нових виборів. Вибори в палату громад проходили в грудні 1910 року. Вони не внесли істотних змін у розподіл місць в парламенті, хоча ліберали для того, щоб домогтися перемоги, обіцяли гомруль Ірландії і нові реформи спільно з лейбористами.

Тепер Ллойд Джордж, міністр фінансів і один з авторів антилордівської реформи, повинен був виконати обіцянки про ліквідацію палати лордів, які він давав у період боротьби за бюджет. 21 березня 1911 р. у парламент внесено білль про реформу палати лордів, яка передбачала позбавлення права лордів відхиляти і змінювати фінансові законопроекти, тобто законопроекти, що стосуються стягування податків і мита, розрахунків за позиками тощо. У спірних випадках характер білля визначався спікером палати громад. Крім того, всі інші білли (нефінансові) палаті лордів у випадку незгоди з ними дозволялося відкладати на 2 роки. На третій рік такий білль все-таки ставав законом [3, 254].

Протягом півроку лорди намагалися відкласти голосування, маючи на своєму боці всі консервативні сили, а також пресу Норткліфа. Тільки після запеклої політичної боротьби 18 серпня 1911 р. верхня палата прийняла білль від 14 квітня 1910 року. Опір лордів вдалося подолати лише завдяки рішучій заяві кабінету Асквіта про призначення у верхню палату нових лордів, що належать до ліберальної партії, доки вони не складуть там більшості. Відомо, як негативно лорди ставилися до чужинців у власному середовищі, до того ж чужинців з ліберальним світоглядом.

«Акт про парламент для визначення відносин між повноваженнями палати лордів і палати громад і для обмеження строку повноважень парламенту» від 18 серпня 1911 року передбачав: якщо фінансовий білль, прийнятий палатою громад і поданий до палати лордів за місяць, принаймні до закінчення сесії, не буде прийнятий без поправок палатою лордів протягом місяця після подачі, то цей білль, якщо палата громад не схвалить іншого рішення, буде поданий його величності і, після королівського схвалення, стане актом парламенту, незважаючи на його несхвалення палатою лордів (стаття 1).

Якщо публічний білль (що не є фінансовим біллем і не збільшує терміну повноважень парламенту понад 5 років) буде вотований палатою громад на трьох наступних сесіях і, поданий до палати лордів принаймні за місяць до закінчення сесії, буде цією палатою відхилений на кожній з цих трьох сесій, то цей білль, як тільки його відхилить втретє палата лордів, а палата громад не схвалить іншого рішення, буде поданий його величності і, після королівського схвалення, стане актом парламенту, незважаючи на відсутність згоди палати лордів; для застосування цієї постанови, зазначалося в документі, повинно минути два роки між днем другого читання білля на першій з трьох сесій палати громад і днем його прийняття палатою на третій з цих сесій [9: 292]

Отже, передбачалося значне скорочення привілеїв лордів, що обмежувалися правом вето на нефінансові закони терміном до двох років. Однак це аж ніяк не означало ліквідації палати лордів, якій надавалося офіційне право блокувати протягом двох років прийняття небажаного їм законопроекту. За цей час частина біллів могла втратити свою актуальність. Отже конституційна криза, викликана «бунтом лордів», не була остаточно ліквідована.

Реформування палати лордів 1910–1911 років стало проявом загострення політичних та соціальних протиріч в англійському суспільстві. Кожна політична сила в першу чергу намагалася провести реформу максимально вигідно з огляду на свої інтереси: лейбористи прагнули забезпечити підтримку власних соціальних ініціатив лібералами й створити сприятливі умови для соціальних реформ, ліквідувавши, або принаймні обмеживши, права лордів; ліберали прагнули послабити обох фактичних супротивників – обмежити вплив консерваторів через скорочення повноважень палати лордів і перехопити ініціативу в лейбористів, реалізуючи, хоча й в обмеженій формі, частину їх вимог. Консерватори хоча й поступилися значною частиною привілеїв лордів, все ж зберегли свій основний політичний важіль впливу – палату лордів. За кожною політичною силою стояли мільйони прихильників, які сподівалися на успішне вирішення внутрішньополітичних проблем в країні.

Співпраця лібералів і лейбористів дала змогу реалізувати прогресивні соціальні реформи.

Палата лордів стала предметом боротьби провідних політичних сил Англії, що зрештою, не було випадковістю, а було зумовлено невідповідністю інституту лордів змінам в суспільно-політичному житті країни.

Конституційна криза початку ХХ століття в Англії стала каталізатором готовності англійського суспільства до зміни традиційної системи управління, яка склалася ще у ХІІІ столітті. Новий політичний розклад і зміни в суспільстві, які назрівали – політична активізація широких мас робітників, виразником інтересів яких були на той час союзники – лейбористська і ліберальна партії, – зумовили реформування представницьких органів влади в напрямку демократизації. Обмеження повноважень палати лордів сприяло частковому послабленню впливів консерваторів на суспільно-політичні процеси в країні й утвердженню та виходу на провідні позиції вже у післявоєнний період нової прогресивної політичної сили – Лейбористської партії Англії.

Реформа 1910–1911 рр. заклала основу принципів функціонування сучасної палати лордів в Англії, яка протягом століття перетворилася на радше данину традиціям парламентаризму, ніж на провідний законодавчий орган країни.

Список використаних джерел

1. Мишбенд Р. Парламентский социализм. Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1964. - 496 с. 2. 3 промови Ллойд-Джорджа на передвиборчих зборах у Кардіфі 11 жовтня 1906 року //Хрестоматія з нової та новітньої історії: Ч. 2 (1870-1918) //Під ред. Молочка О. І., Орлова

В. О. – К.: Радшкола, 1954. – С. 290-291. 3. Pelling H. A Short History of the Labour party – London, 1961. – 320 p. 4. Садикова Г. Р. Политические реформы в Англии в конце XIX – начале XX века. – 1999. Available <http://www.amateur-pages.com/frames.htm>. 5. Webb S. and B. The History of Trade – Unionism – London, 1920. – 345 p. 6. Мортон А., Лейн Дж. История английского рабочего движения 1770-1920. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1959. – 451 с. 7. Малор Ю. П. Подъем рабочего движения в Англии в 1910–1913. – М.: Наука, 1966. – 284 с. 8. Современная социал-демократия: словарь-справочник: Сост. В. Я. Швейцер. – М.: Политиздат, 1990. – 287 с. 9. Реформа палаты лордов в 1911 г. // Хрестоматія з нової та новітньої історії. Ч. 2 (1870-1918). Під ред. Молока О. І., Орлова В. О. – К.: Радшкола, 1954. – С. 291-292.

Andriy Grubinko

THE REFORM OF LEGISLATIVE SYSTEM IN ENGLAND IN THE CONTEXT OF LIBERALS' AND LABOURISTS' COLLABORATION

The substance of the reform of the Houses of Lords in England in 1910–1911 years in context of liberals' and labourists' collaboration has been described in article. The author concentrates his attention on the meaning of the reform for modern political processes of the country.

УДК 94 (36)

Вікторія Гевко

ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Проаналізовано основні напрямки зовнішньої політики Другої Речі Посполитої у 1918–1939 рр.

Після відновлення своєї незалежності 11 листопада 1918 р. перед Польською державою постали завдання встановлення кордонів та визначення основних цілей та напрямків зовнішньої політики.

Версальським мирним договором (28 червня 1919 р.) фактично був встановлений західний кордон. До складу Другої Речі Посполитої увійшли: частина Померанії, більша частина Західної Прусії. Гданськ ставав вільним містом і переходив до Ліги Націй. В червні 1922 року Верхня Сілезія була приєднана до Польщі [1: 43].

Ризький мирний договір 1921 р. встановлював східний кордон по так званій лінії Керзона. За ним Польська республіка отримала Західну Україну та Білорусію [2: 31].

Головними завданнями зовнішньої політики Польщі стало збереження отриманого статусу, зміцнення становища на міжнародній арені, налагодження взаємних стосунків з близькими державами. Проте силове становлення більшої частини кордонів Польщі призвело до подальшої напруги у відносинах з більшістю сусідніх країн, за винятком Румунії і певною мірою Латвії. На початку взаємних відносин з Радянським Союзом основну роль відіграла радянсько-польська війна. Ризький договір завершив війну, але не дав добросусідських відносин [3: 115]. Складними були відносини Польщі й з Німеччиною. В Берліні вбачали у ній союзницю Франції, яка монтувала в Центральній та Південно-східній Європі пов'язаний з нею військово-політичний блок, спрямований як проти Німеччини, так і проти СРСР.

На початку 1920-х рр. характерною для зовнішньої польської політики залишалася переважно профранцузька орієнтація. Проте загальна зовнішньополітична ситуація не була стабільною. Боротьба між Англією та Францією за гегемонію в Європі призвела до

поразки Франції. Від цієї боротьби виграли США. Англія і США почали допомагати Німеччині у підвищенні військово-економічного потенціалу. Так у 1924 р. на Лондонській конференції було затверджено репараційний план Дауса [4: 130], за яким англійський і американський уряди прагнули поставити у залежність від себе німецьку економіку, розраховуючи згодом використати Німеччину в боротьбі з СРСР.

У результаті діяльності Локарнської конференції (жовтень, 1925 р.), на якій західні держави ухвалили з Німеччиною ряд угод, що не давали твердих гарантій непорушності польсько-німецького кордону, становище Польщі погіршилось. Позиція Франції ще більше послаблювалась. У цих умовах польські політичні діячі почали схилитися до проведення незалежної політики від Парижа.

Початок 30-х рр. приніс нові зміни в європейській міжнародній ситуації. В умовах корінної перебудови міжнародних відносин були сформульовані нові принципи зовнішньої політики Речі Посполитої, які отримали назву «політика балансування» [5: 197]. Польські керівники обрали політику рівноваги, дотримання однакових дистанцій між сильнішими сусідами – Радянським Союзом на сході та Німеччиною на заході. Таке рішення потягнуло за собою певні наслідки у польській зовнішній політиці, оскільки, як виявилось, дотримання балансу на практиці не було реальним.

У липні 1932 р. був підписаний польсько-радянський договір про ненапад (у 1934 р. продовжений до грудня 1945 р.). За ним обидві сторони відмовлялися від війни, як знаряддя національної політики. Зобов'язувалися взаємно утримуватися від усяких агресивних дій і не брати участі в угодах, ворожих іншій стороні [6: 174].

26 січня 1934 р. в Берліні був підписаний терміном на 10 років польсько-німецький договір «Декларація про незастосування сил у взаємних відносинах». У ньому містилася відмова від застосування сили при вирішенні спільних питань [7: 121].

Друга половина 30-х рр. була характерна ще більшим посиленням Німеччини, яка здійснила ремілітаризацію Рейнської області, взяла участь у війні в Іспанії на боці генерала Франко.

У листопаді 1937 р. Польщі було запропоновано приєднатися до Антикомінтернівського пакту, який підписали в листопаді 1936 р. Німеччина і Японія, у листопаді 1937 р. до нього приєдналась Італія [8: 156]. У Варшаві усвідомлювали, що приєднання до військового союзу потягне за собою безповоротні наслідки – спровокує остаточну залежність Польщі від Німеччини. Польський уряд рішуче відмовився. Проте німці почали переходити до відкритих актів агресії. В березні 1938 р. Німеччина задекларувала входження Австрії до Третього Рейху [9: 68]. Польща не лише не протидіяла цим акціям, а й використовувала їх для досягнення власних цілей. Використовуючи загострення міжнародного становища, викликаного ліквідацією незалежності Австрії, польський уряд зробив спробу повного підкорення Литви. Однак СРСР не допустив до розпалювання польсько-литовського конфлікту, і Варшава обмежилася пред'явленням ультиматуму Литві про встановлення дипломатичних відносин з Польщею.

Захопивши Австрію, Німеччина оголосила про свої претензії на територію Чехословаччини. Гітлер добивався згоди західних держав на відторгнення від Чехословаччини прикордонних територій з переважанням німецького населення. Польща вирішила скористатись даною ситуацією і 30 вересня 1938 р. польський уряд пред'явив ультиматум Празі, вимагаючи приєднання до Польщі тих районів Тешинської Сілезії (Заольжя), від яких вони змушені були відмовитись у 1920 р. Німеччина підтримала Польщу. Чеський уряд змушений був уступити [10: 243].

Однак Польща недооцінила небезпеку з боку Німеччини, яка розпочала реалізовувати плани щодо її підкорення. Уже у вересні 1938 р. Німеччина почала пред'являти конкретні територіальні претензії: включити «вільне місто» Гданськ до складу Рейху, почати будівництво екстериторіальної німецької автостради і багатоколійної залізниці, через польське Помор'я у східну Пруссію, а також вимогу про спільну взаємодію проти СРСР разом з учасниками Антикомінтернівського пакту [11: 321]. Польща ці вимоги рішуче відкидала.

Відкритий конфлікт з Німеччиною ставав дедалі реальнішим. Польська дипломатія почала шукати собі союзників для захисту від агресії зовні. Вже 30 березня 1939 р. По-

льща прийняла Британські гарантії, до яких згодом приєднався і французький уряд 28 квітня 1939 р. Гітлер, посилаючись на факт прийняття Польщею британських гарантії, розірвав польсько-німецький договір 1934 р. [12: 10].

Що стосується СРСР, то намагаючись посилити протидію планам Гітлера, Радянський уряд схвалив англійські пропозиції про те, щоб Англія, Франція, СРСР і Польща оголосили декларацію про збереження незалежності держав Центральної і Південно-Східної Європи та взаємне гарантування цілісності й недоторканності територій цих країн.

22 березня Ю Бек повідомив про небажання входити у будь-які антигітлерівські блоки, в яких брав би участь Радянський Союз. Негативною виявилася позиція Варшави і тоді, коли в ході англо-франко-радянських переговорів виникло питання про пропуск через польську територію радянських військ у випадку агресії. Це було однією з причин зриву тристоронніх переговорів. Й. Сталін і В. Молотов різко змінили курс, підписавши 23 серпня 1938 р. радянсько-німецький договір про ненапад [13: 296], де у секретному додатку зафіксували домовленість про поділ польської території та її ліквідацію.

Таким чином, зовнішню політику Польської Речі Посполитої визначали як внутрішні, так і зовнішні фактори. Вона будувалася згідно з діями великих держав і впливала з концепції «двох ворогів», що вимагало від Польської держави постійного маневрування між СРСР та Німеччиною. Польщу прирекли на загибель у вересні 1939 р. не лише внутрішні процеси і помилки польських керівників, а й складні перипетії історичного процесу, в ході яких зовнішні фактори відіграли вагомий роль.

Список використаних джерел

1. Цветков Г. М. Міжнародні відносини і зовнішня політика 1917-1945 рр. – К.: Либідь, 1997.
2. Манусевич А. Я. Трудный путь к Рижскому мирному договору 1921 г. (к истории советско-польских отношений) // Новая и новейшая история. – 1991. – №1. – С. 19–43.
3. Kumaniecki J. Po traktacie Ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923. – Warszawa, 1971. – 282 s.
4. Дюразель Жан-Батист Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Переклад з франц. Маричева С., Погорелової Л., Чайковського В. – К.: Основа, 1995. – 903 с.
5. Алексієвський Л. Зовнішньополітичні пріоритети Польщі міжвоєнної доби // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – № 14. – 2001. – С. 194–203.
6. Lossowski P. Położenie międzynarodowe i polityka zagraniczna // Polska odrodzona, 1918-1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / Pod redakcją Tomickiego J. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 128–199.
7. Международная политика новейшего времени в договорах, пактах, декларациях. – М., 1928.
8. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней. Под ред. А. Сухени-Грабовской, Э. У. Круля. Перевод с польского. – Варшава: Научное издательство ПИИ, 1995. – 381 с.
9. Jędruszek T. Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy wschodniej. «Sprawy międzynarodowe», 1959. – № 6.
10. Landau Z., Tomaszewski J. Polska w Europie i świecie 1918-1939. – Warszawa, 1984.
11. Черній А. І., Черній В. А. Історія південних і західних слов'ян: В 3-х частинах. – Частина І, II, III (від найдавніших часів до кінця ХХ ст.). – Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету. – Рівне: ПНФ «Волинські обереги», 1999. – 444 с.
12. Кострикин А., Миллер А. Очерки истории Польши (1918–1945) // Преподавание истории в школе. – 1992. – № 3. – С. 4–11.
13. Kowalski W., Skrzypek A. Stosunki polsko-radzieckie, 1917-1945. – Warszawa, 1980. – 305 s.

Victoria Hevko

PRIORITIES OF THE FOREIGN POLITICS OF POLISH RECH POSPOLITA BETWEEN WW I AND WW II

The paper presents the analysis of the main trends of the foreign politics of the *Rech Pospolita II* in 1918–1939.

УДК 94 (477)

Леся Алексієвець

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1918–1939 РР.)

У статті на основі використання зарубіжних і вітчизняних джерел висвітлено основні етапи зовнішньої політики Польщі між двома світовими війнами, показано її місце в структурі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у 1918–1939 рр.

Національне відродження Польської держави після Першої світової війни привело до відновлення нею вагомого місця в структурі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи між двома світовими війнами її впливу на історичні процеси на європейському континенті в нових умовах міжвоєнної доби. Основними завданнями зовнішньої політики відродженої Польщі були: захист національної державності, забезпечення збереження територіальної цілісності та утвердження її на міжнародній арені як суверенної незалежної держави. Зовнішню політику Другої Речі Посполитої можна поділити на три основних етапи: перший охоплює 1918–1923 рр. і характерний зусиллями щодо визначення кордонів нововиниклої Польської держави, а також їх міжнародного визнання; другий – 1923–1932 рр., коли Польща простувала до зміцнення свого нового становища в Європі, головним чином, спираючись на Лігу Націй, і, насамперед, до укладення відносин із сусідами й тогочасними великими державами; третій – 1933–1939 рр., в які розпочалася і велася напружена дипломатична боротьба за існування Польської держави, а також цілісність її території [1–5]. Виникнення незалежної Польщі у липні 1918 р., стало важливою подією не лише для неї, а й і для Європи в цілому. Із створенням єдності польського народу й польської території виникла нова ситуація в Центральній Європі, де відроджена Польща була однією з найбільших держав із багатовіковими традиціями самостійного існування і активної зовнішньої політики. Упродовж двадцяти років незалежності Польщі великою була роль зовнішньої політики у налагодженні та розвитку зв'язків з державами Європи і світу: у зміцненні міжнародного становища Другої Речі Посполитої, котра була активним складовим чинником міжнародних відносин на європейському континенті, багато відомих польських діячів виступали на міжнародній арені, були знані за кордоном, підтримували взаємини з державними і політичними діячами інших країн, ініціювали ідеї, визначали зовнішньополітичне обличчя не лише Польщі, а й Європи, а відтак і світу. У Парижі, Лондоні та інших столицях діяв Роман Дмовський, на перебіг польсько-російських стосунків впливав Юзеф Пілсудський, польсько-німецькі справи на найважливіших напрямках знаходилися в руках Войціха Корфанти, як керівники урядів на польську зовнішню політику впливали Вінцентій Вітос та Ігнацій Дашинський. Слід відзначити, що тогочасна міжнародна ситуація Польщі не була простою. Поки Польща знаходилася у неволі, її прагнення свободи пробуджували до неї симпатію у багатьох країн і народів. Коли ж Польща почала існувати як незалежна і суверенна держава й відстоювати власні інтереси на міжнародній арені, зокрема, вигідні для себе питання розв'язання кордонів, тут уже відчувалися численні критичні голоси, часто навіть ворожі, які засуджували Польщу, говорили про неї як про «сезонну державу», робилися нападки на т. зв. польський коридор (Німеччина), заявляли як про «охоронця біля колючого драту, що відділяє Росію від Європи» (РРФСР) і т. д. Польський уряд і його закордонна дипломатична служба, а також сейм намагалися захищати добре ім'я Польщі, її зовнішньополітичні традиції, переборювати обмови, обґрунтовувати та відстоювати на міжнародній арені її інтереси.

Міжнародне становище Польщі у міжвоєнний період залишалось складним. Зовнішня політика Другої Речі Посполитої розвивалася у 1918–1939 рр. здебільшого відповідно до тих чи інших дипломатичних комбінацій великих держав, що були спрямовані на зміцнення власних позицій та послаблення позицій суперників. Природно, при цьому Поль-

ська держава дбала про свою мету – зміцнення зовнішньополітичних позицій, нерідко на шкоду іншим країнам Південно-Східної Європи. Протягом міжвоєнної доби Польща поставила перед собою завдання матеріалізувати свої уявлення про геополітичну роль Польської Речі Посполитої в Центральній Європі й налагодити взаємні стосунки з близькими державами на тлі тих міжнародних проблем до загального повоєнного їх врегулювання.

Версальський мир його творці вважали наріжним каменем безпеки і гармонії співпраці в Європі, але він залишив нерозв'язаними багато зовнішньополітичних питань, що природно, відбивалося на становленні післявоєнного світу на європейському континенті. Відновлення і подальший розвиток вигідних зовнішньополітичних взаємин між країнами Європи ставали запорукою стабільності міжнародних зв'язків, доки погіршення загальної ситуації не знищило хитку рівновагу Версальської системи у роки великої депресії. Це ще раз засвідчило взаємозалежність внутрішньополітичних і міжнародних факторів безпеки в національному, регіональному і загальноєвропейському вимірах. Перед Варшавою постали завдання враховувати як загальнонаціональні інтереси на міжнародній арені, так і ті зміни, що відбувалися у Європі в післявоєнний період. Польща знаходила своє місце у системі міжнародних відносин Центральної Європи в 1918–1939 рр., вийшла на політичну карту світу як самостійна, суверенна і незалежна держава, активний учасник міжнародних відносин між двома світовими війнами.

У результаті дипломатичних і військових зусиль Польща на початок 20-х років завершила процес визнання державних кордонів, визначила в Березневій Конституції 1921 р. основні принципи зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені [2: 507]. Проте силове встановлення більшої частини кордонів Польщі призвело до дальшої напруги і підозри у відносинах з більшістю сусідніх країн, за винятком, можливо, Румунії і певною мірою Латвії. Переважно профранцузька орієнтація зовнішньої політики в період становлення польської національної державності обмежувала свободу маневру в майбутньому, в міру того, як Франція втрачала пануючі позиції на європейському континенті. В результаті цього стосунки із сусідніми країнами були напруженими і суперечливими [3: 195].

У міжвоєнний період Польська Республіка мала складні відносини з Німеччиною і СРСР, економічний та людський потенціал яких значно переважав польський [4: 195–197]. Взаємною ворожістю та недовір'ям були позначені польсько-радянські відносини. Цьому сприяли радянські засоби масової інформації, які під виглядом боротьби проти пригнічення українців і білорусів у Польщі створювали негативний образ поляка. Складними були відносини Польщі з Німеччиною, особливо ускладнилися вони на початку 30-х років, після приходу до влади гітлерівців і перетворення Німеччини на потужну агресивну силу. Втрачаючи надію на практичну допомогу Франції та Англії, керівництво Польщі намагалося встановити дружні стосунки з німецькими нацистами. Проте Німеччина мала агресивну мету щодо Польщі, тому не вважала її своїм союзником. Разом з тим гітлерівці використовували контакти з Польщею для шантажу сусідніх держав, а також проти створення системи колективної безпеки. Вони перешкоджали укладенню лакту між СРСР і Францією, протиставляли Польщу й Чехословаччину. Польща впродовж багатьох років недооцінювала небезпеку з боку Німеччини. Тим часом Англія і США проводили політику широкої фінансової та політичної підтримки Німеччини [5: 174].

На початку 30-х рр. в умовах корінної перебудови міжнародних відносин в Європі й світі були сформульовані основні принципи нової повоєнної зовнішньої політики, які отримали назву політики балансування. Зовнішня політика Польщі впливала з концепції «двох ворогів», яка об'єктивно вимагала від польської дипломатії постійного лавірування між сильнішими сусідами – Радянським Союзом і III рейхом на заході. Польща проводила лінію «рівного віддалення» від Німеччини й СРСР і намагалася всіма засобами протидіяти їх можливому зближенню і союзу на антипольській платформі [6: 264–265]. Проте радянсько-німецька домовленість у серпні 1939 р. про поділ Польської держави та її ліквідацію засвідчила, що сталося те, чого так боялися польські політики і дипломати: дві сусідні держави об'єдналися для боротьби проти дискримінації їх Версальською системою, невід'ємною частиною якої була Польща. І відбулося це в умовах, коли західні союзники Варшави, як і передбачав Гітлер, не були готові надати їй дійову допо-

могу. Англія не мала великих сухопутних військ, а у Франції дуже поширеним було переконання, що французи не повинні гинути за «польський коридор».

Наступило 1 вересня 1939 р – день, що призвів до драматичних подій, до воєнної катастрофи, якої зазнала Польська держава, до втрати нею свободи і незалежності. Фашистська навала поставила питання про етнічне та фізичне виживання польського народу. У польській історіографії, в національній свідомості і традиції живе переконання, що поляки у безнадійній ситуації цілковитого оточення зайняли гідну позицію, заявили про моральну силу, яку дало їм переконання, що відстоюють справедливую справу, що захист незалежності, отриманої з такими труднощами у 1918 р – навіть в умовах воєнних, для оборони країни є найвищим наказом – боротися за вітчизну, що така боротьба – це потужний моральний капітал, що ця боротьба буде початком для широкого руху опору проти загарбників, що в сприятливих умовах можна відбудувати вільну і суверенну Польську державу. Події Другої світової війни і післявоєнного часу переконливо довели непереборну силу і бажання польського народу до звільнення країни від окупантів і відновлення національної державної незалежності.

Список використаних джерел

1. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej; 1918–1939 – T. I – 1918–1932. Pod redakcją naukową Tadeusza Jędraszczaka i Marii Nowak-Kielbikowej. – Warszawa, Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – 540 s.
2. Kumaniecki K. W. Odbudowa państwowości polskiej: Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924. – Warszawa, Kraków, 1924. – S. 507–522.
3. Алексієвсь Л. Зовнішньополітичні пріоритети Польщі міжвоєнної доби // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – № 14. – 2001. – С. 194–202.
4. Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 322 s.
5. Lossowski P. Dyplomacja polska. 1918–1939. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2001. – 477 s.
6. Dybkowska A., Zarzyń J., Zarzyń M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności/Pod redakcją Sucheni-Grabowskiej, Króla E.C. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1944. – 378 s.

Lesya Alexiyevets

MAIN STAGES OF THE FOREIGN POLITICS OF THE SECOND RECH POSPOLITA (1918–1939)

On a basis of the foreign and native sources, the article elucidates the main stages of the foreign politics of Poland between WW I and WW II, shows its place in the structure of international relations of the Central-East Europe in 1918–1939.

УДК 94 (36)

Андрій Дмитрук

РОЗПАД СРСР ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НОВОГО ТИПУ

Проаналізовано українсько-російські відносини під час розпаду Союзу РСР з 1991 по 1997 рр.

Напередодні третього тисячоліття багато держав світу активно виробляють взаємоприйнятні схеми розвитку глобального процесу інтеграції, що включають формування нових центрів геополітичного і геоекономічного впливів і моделі регіональної співпраці. Геополітичні чинники визначають своєрідне докілья кожної країни, створене як нею, так і державами-партнерами і яке впливає на її зовнішньополітичний курс.

Розпад великої імперії на окремі незалежні та самостійні держави завжди викликав потребу порозуміння цих держав. Після розпаду Радянського Союзу та створення Співдружності Незалежних Держав новий геополітичний простір відкрився перед Україною і Росією. Склалася така ситуація, виникли такі завдання і проблеми, яких раніше не було.

Як розв'язувати їх, на яких засадах і принципах формувати цей геополітичний простір, щоб він якомога ефективніше сприяв життєвим інтересам і потребам обох держав?

Роки існування незалежної України показують, що її зв'язки з Росією зберігають своє виняткове значення. В стратегічному плані Україна обрала шлях переходу від відносин залежності та підпорядкування до взаємодії рівноправних суб'єктів – незалежних держав. Величезні матеріальні ресурси Росії так само необхідні для становлення суверенної економіки України, як і передові технології розвинутих країн. Не слід забувати, що і найрозвинутіші країни світу користуються російським газом, лісом, нафтою та іншими природними багатствами. Не можна не зважати й на те, що найближчим часом Росія може перетворитися на могутню, економічно міцну країну, і нам куди вигідніше мати поряд спільника, ніж супротивника. В перспективі Україна може співпрацювати з Росією, практично в усіх галузях економіки та гуманітарної сфери. Обстоювання рівноправності у відносинах з Росією є важливим політичним завданням України на найближчий період. Реалізація такого курсу вимагатиме подолання труднощів пов'язаних зі складними процесами національної самоідентифікації, усвідомленням свого місця у світі, вдосконаленням основ зовнішньої і внутрішньої політики, подальшим реформуванням економічної системи і всього суспільного буття [1: 87].

Загальний фон взаємовідносин України з Росією визначений геополітичним становищем цих країн, а також історичними, культурними, етнодемографічними вимірами. Обидві країни можна віднести до найбільших європейських держав, але їх особливість полягає в тому, що Росія є також світовою державою з притаманними цьому статусові особливими інтересами, тоді як Україна є державою тільки європейською, тобто її власні національні інтереси виявляють себе через структури загальноєвропейських інтересів. Європейський характер України був донедавна затьмарений євразійським характером того державного утворення, що до 1917 року мало назву Російської Імперії, а після 1922 року – СРСР. Очевидно, що інтереси імперії та інтереси Української держави не можуть не відрізнитися радикально.

Створення власної економічної системи саме й потрібне для того, щоб якнайліпше врахувати інтереси України як самостійної незалежної держави. Цей процес об'єктивний, бо він враховує життєві національні інтереси України і ні в якому разі не суперечить інтересам народів Росії. Між народами обох країн нема ворожнечі, більше того, існують тісні господарські зв'язки та схожі соціальні структури. Реформація взаємовигідних стосунків між обома країнами була викликана імперською політикою правлячих кіл Росії протягом трьох століть. Україна була перетворена на фактичну колонію, навіть в умовах формально визнаного суверенітету в радянські часи. Нагромадилося багато проблем, які в наш час неможливо розв'язати безболісно і безперешкодно навіть при взаємному бажанні обох країн.

Становлення України як незалежної держави породило три пов'язані між собою головні проблеми: як поділити спільне багатство, надбане працею обох народів; як замкнути на базі власної суверенної економіки розірвані господарчі зв'язки, якою мірою і в яких формах суверенна економіка України повинна взаємодіяти з господарчою системою Росії. Не викликає сумніву, що для України було б вкрай нерозважливо ігнорувати Росію і робити ставку тільки на Захід.

Звичайно, Росія, як і будь-яка інша держава, має власні інтереси і, зрозуміло, ставить їх вище від інтересів інших країн. Проте лише з цього факту не випливає неминучість зазіхань Росії на самостійність України. Україні нічого боятися Росії, коли вона мудро, розважливо буде вести свою внутрішню і зовнішню політику. Якщо найближчим часом не вдасться стабілізувати економічне становище, а значить зняти соціальну напругу, створивши нормальні чи хоча стерпні умови життя народу. Україна неминуче буде слабнути і втрачати свою незалежність, підпадати під вплив інших держав, хоче вона того чи ні. З іншого боку, якщо Росія не зуміє вийти з внутрішньої кризи, вона почне шукати способи пом'якшити внутрішнє становище за рахунок інших держав і перш за все України. За такої ситуації приводом до конфліктів між двома країнами може стати будь-яке питання, і не тільки об'єктивне, а й надумане. Вже тепер деякі політологи та політики Росії стверджують, що сферою життєвих інтересів їх країни є вся територія колишнього

Радянського Союзу, і докоряють Б.Єльцину за нейтралітет у кавказьких проблемах, за недостатню жорсткість у кримському питанні та ін. Це дуже небезпечна тенденція, яка буде підсилюватися у випадку безрезультативності намагань уряду Росії оволодіти ситуацією, переломити хід подій у бажаному напрямку [2: 25].

Головним полем конфронтації між обома країнами є проблема правонаступництва та врегулювання таких питань як: формально борги колишнього Радянського Союзу перед комерційними банками в рамках Лондонського клубу не врегульовано, продовжує діяти меморандум про солідарну відповідальність за погашення боргу Союзу РСР та його правонаступників від 27 жовтня 1991 року; питання розподілу алмазного, золотого фонду колишнього Союзу відповідно до договору від 4 грудня 1991 року; погашення заборгованості колишнього зовнішньоекономічного банку Союзу РСР перед фізичними особами – резидентами колишнього Союзу РСР, які проживають на території України, за їх рахунками в установах банку, а також юридичних осіб України, заблокованих на рахунках в установах колишнього зовнішньоекономічного банку Союзу РСР, на 1 грудня 1992 року; не врегульовано між сторонами питання щодо зобов'язань права України на закордонну власність колишнього Союзу РСР для цілей дипломатичних консульських, торгівельних представництв.

Таким чином, Росія, проголосивши себе правонаступницею колишнього СРСР й знайшовши в цьому підтримку з боку Заходу, захопила й утримує в себе більшу частину раніше спільного майна (закордонні посольства, золотий запас, валютні фонди і т. п.), що створює значні перешкоди для утвердження Україною своєї позиції у світі. Захід, декларуючи свою нейтральну позицію щодо цих проблем, фактично став на бік Москви (розподіл боргів, Олімпійський рух, навіть у проведенні футбольного чемпіонату і т. п.). Але така несправедливість лише загострює конфронтацію, бо викликає негативні настрої в Україні [3: 34–35].

Очевидно, що всі ці заходи Росія здійснила з тим, аби зберегти важелі панування в межах колишнього СРСР. Російські лідери постійно наголошують, що до України не буде ніяких претензій, якщо вона зберігатиме проросійську орієнтацію, тобто буде «слухняною» і не проводитиме власної політики. Справа, таким чином, не в законності приєднання Криму до України (тут якраз закон стоїть на боці України), а в суто політичних і економічних міркуваннях. Чомусь ніхто з впливових сил Росії і на Заході не ставить всерйоз питання про те, наскільки справедливо з боку міжнародного права, щоб при розпаді великої країни на кілька держав всі права спадкоємця приймала на себе лише одна з них і, навіть проголосивши принцип правовласності держави на своїй території, зазіхала також на чужу власність [4: 3].

Росія проголошує своє право презентувати інтереси усіх росіян, які живуть на території колишнього СРСР (чому не в усьому світі?), навіть якщо нові держави не входять до СНД (Прибалтика, Грузія). Москва вважає для себе можливим втручання у внутрішні справи незалежних держав для «захисту росіян» аж до застосування зброї. Тобто, лаючи «націоналістів» інших країн, російські лідери вважають можливим дотримуватися подвійного стандарту і висувати саме національний принцип як провідний для своєї держави. Питання націй не є таким простим, воно ще й пов'язане з правом власності. Тобто це питання визначає, хто саме є суб'єктом власності на тій або іншій території. Якщо визнати право націй володарювати, бути господарем на своїй землі, то від влади центру мало що залишиться. Тому фактично проголошують принцип національної імперії в російському державотворенні. Правовим нонсенсом є також те, що Росія виступає на захист інтересів громадян інших держав лише за етнічною або навіть мовною ознакою тих громадян, які обрали свій власний уряд і парламент, і ніякого відношення до Росії не мають. Найбільшу політичну конфронтацію слід очікувати у зв'язку з намаганнями Росії зберегти політичне панування в просторі СНД шляхом контролю над стратегічними силами на чужій території. Фактично привласнення Росією прав на Чорноморський флот є агресією проти держави, незалежність якої Росія визнала і з якою існують договірні зобов'язання. Вимоги, що висувують російські адмірали щодо умов перебування флоту Росії в Криму, звичайно ставлять державі після її воєнної поразки і капітуляції [5: 33–35].

У цій справі Захід знову таки займає мюнхенську позицію фактичної підтримки агресора, на словах даючи заяви про своє неутручання в справі між Україною і Росією. А на сьогодні сутність стосунків України з Росією полягає в переході від відносин залежності та підпорядкування першої другій до взаємодії рівноправних суб'єктів – незалежних держав. Цей процес суперечливий, набуває інколи хворобливих форм, загрожуючи вилитись у пряму конфронтацію. Отже, відстоювання рівноправності в стосунках з Росією буде головним політичним завданням України в її взаємодії з Москвою в найближчі роки [6: 36].

Необхідно враховувати ту обставину, що в теперішньому протистоянні України з Росією за плечима України як найбільшій серед колишніх союзних республік стоять також інші, доля яких – усвідомлюють вони це чи ні – в значній мірі залежить від перебігу цього протистояння.

До основних факторів, що ускладнюють рівноправне співробітництво України з Росією, варто віднести такі: незавершеність формування національної державності в Україні, відсутність або нерозвиненість низки її важливих атрибутів, надмірна інтеграція народного господарства України з народним господарством колишнього СРСР і перш за все Росії, одностороння орієнтація на її джерела сировини, недостатня розвиненість почуття національної державності серед значної частини населення України, поширені комплекси меншовартості [7: 71–79].

Проте найбільша перешкода на шляху становлення рівноправних міждержавних взаємин – позиція самої Росії. Найважливішими чинниками, що зумовлюють виникнення та зростання напруженості між двома державами є серед населення Росії склалось і панує уявлення про Україну як про органічну частину Росії. Слов'янська спорідненість обох народів сприяє підсиленню таких уявлень. Особливо сильні ці мотиви в Москві, котра, будучи протягом тривалого часу столицею зверхцентралізованої авторитарної держави, зробила все, щоб викликати в масовій свідомості стереотип центру, якому беззастережно підпорядковані всі регіони. Достовірно те, що й нині в Москві не усвідомлена достатньою мірою нова реальність, і республіки тією чи іншою мірою сприймають як частини однієї країни, а не в як незалежні держави, після ейфорії, викликані перемогою в серпневому путчі, російські демократи починають усвідомлювати величезні втрати, які пов'язані з розпадом СРСР. Якщо Україна та інші республіки здобули справжню державність, незалежність і право вільного розпорядження нею, то Росія (що і прикривалася вивіскою СРСР) фактично втратила величезні території, майже половину населення, виявилася відгородженою від Заходу ще одним поясом держав (Україна, Білорусь, Прибалтика) і, отже, втрачає статус зверхдержави. Усвідомлення повною мірою цих реалій може викликати вибух шовіністичних настроїв у Росії, що становить загрозу для демократії; взаємини між Україною і Росією ускладнюються тим фактом, що в Україні проживає велика кількість росіян. Тут можуть виникнути труднощі подвійного плану. По-перше невдоволення цього населення, якщо уряд України допустить утискування тих чи інших його інтересів. А по-друге, можливе використання цього фактора керівництвом Росії з метою дестабілізації становища в Україні зсередини. Цю небезпеку не можна недооцінювати, оскільки шовіністичні настрої серед росіян, які проживають у республіках, досить поширені, і ці настрої використовувало в минулому союзна керівництво [8: 124–129].

Ще один важливий фактор – внутрішня нестабільність в Росії, пов'язана з прагненням автономії одержати більшу самостійність, а то й незалежність. Занепокоєність збереженням цілісності самої Росії дещо послаблює політику її керівництва щодо колишніх союзних республік. Очевидно, цей фактор в міру посилення російської державності та стабілізації внутрішнього становища буде слабшати. Тому Україна прагне скористися послабленням тиску Росії для динамічного і водночас зваженого ствердження своєї незалежності. Можна припустити й інший варіант – внутрішня нестабільність у Росії переросте в її фактичний розпад. Це тим більше вимагає негайного і поміркованого державно-економічного віддалення України від Росії. Якщо раніше шовіністичні настрої були притаманні переважно консервативним силам Росії, то нині й ті, котрі називають себе демократами, дедалі більше скочуються на цю позицію. В перспективі не виключено їхнє

зближення, а то й поєднання на ґрунті націоналізму. Цілком ймовірно, що подібні настрої все вагомніше будуть впливати на керівництво Росії, тим більше, що справді демократичний прошарок там незначний і нестійкий [3: 6].

За цих умов головною метою політики Росії буде прагнення втримати Україну у сфері свого впливу, зберегти реальні важелі тиску на неї. Здійснюватися це буде принаймні в найближчі часи, ненасильницькими методами, що не виключає можливості несподіваних «уколів» – різких, порівняно короткочасних заходів та дій, спрямованих проти України як суверенної держави. Проте головним напрямком підпорядкування України впливу Росії має бути втягування її в новий Союз через зміцнення СНД, поступове м'яке перетворення цього об'єднання із співдружності держав у державну співдружність. Для цього Росія буде висувати пропозиції щодо створення різноманітних органів СНД та розширення їх функцій. Зважаючи на реальну вагу Росії в СНД, такі органи, по суті, стануть провідниками її політики в цьому утворенні.

Деструктивний вплив з боку Росії можливий у кількох напрямках:

1. Формування південно-східної дуги нестабільності в Україні, яка б охоплювала регіони від кордону з Придністров'ям до кордону з Донським козацтвом, включаючи Крим;

2. Як приховане, так і відверте обмеження надходжень сировини і продукції життєво важливих для України. Заяви про встановлення кордонів і митниці продиктовані й цими міркуваннями;

3. Поступове зменшення залежності Росії від економіки України, що призведе до вивільнення промислових потужностей останньої і викличе поглиблення безробіття, кризових явищ в економіці в цілому;

4. Підтримка рухів, що викликають соціальну дестабілізацію в Україні, зокрема, виступів шахтарів, транспортників, про що свідчить та увага, яку їм приділяють телебаченням Останкіно, російська преса;

5. Підбурювання росіян, котрі проживають в Україні, формування в них антиукраїнських настроїв. Не виключена спроба правового обґрунтування втручання у внутрішні справи колишніх радянських республік під приводом захисту прав російськомовного населення. Серед можливих способів виправдання подібних дій – теза про те, що проголошення Росії правонаступницею СРСР дозволяє їй такі вчинки, оскільки ці люди вважають себе громадянами СРСР;

6. Використання труднощів, пов'язаних зі Збройними Силами СРСР на території України, зокрема, зі зволіканням вирішення долі Чорноморського флоту, незважаючи на існуючі домовленості [10: 7–14].

У Росії часто лунають докори на адресу України, що вона нібито привласнила велике угруповання військ, яке слугувало другою лінією оборони всього СРСР. При цьому замовчують, що Росія оголосила своїми всі війська, які становили першу лінію оборони і перебували за кордонами СРСР. Не виключено, що Росія спробує скористатися невдоволенням офіцерів-росіян (якщо воно буде) в Збройних Силах України. Зовнішньополітичні служби Росії, засоби масової інформації ревниво стежать за зовнішньополітичною діяльністю України, а то й перешкоджатимуть їй тією чи іншою мірою в реалізації зовнішньополітичного курсу, намагатися дискредитувати її зусилля в очах третіх держав. Антиукраїнські настрої Росія може підігрівати також серед деяких членів СНД, особливо тих, котрі прагнуть до тіснішого об'єднання.

Проте характер нинішніх російсько-українських взаємин, а тим більше переплетіння інтересів та історичної долі обох народів, роблять реальною можливість подолання шовіністичних тенденцій, встановлення добросусідських відносин, рівноправного співробітництва, на що й повинні бути спрямовані зусилля України.

На передній план висувається завдання: створити механізм ефективного, довгострокового співробітництва двох найбільших республік колишнього Союзу як неодмінну умову їх прогресу. Це особливо важливо нині, коли розв'язання економічних проблем набуває вирішального значення для долі України, становлення її як незалежної держави.

Різниця в характері проведення ринкових реформ, їх спрямування, зміст, швидкість приведуть до створення різних неузгоджених між собою економічних механізмів, що стане причиною конфронтації в тій або іншій галузі господарства [11: 96–100].

Спільною проблемою обох країн є конверсія військово-промислового комплексу, розбудова нових галузей промисловості, орієнтованих на випуск продукції загальноживиткового призначення. У деяких сферах військової промисловості можливе плідне співробітництво обох країн і надалі.

Сферою можливого співробітництва між обома країнами є також екологічні проблеми, що пов'язані зі структурними змінами в економічному потенціалі обох країн, створенням нових технологічних систем. На жаль, крім перспектив на майбутнє, тут ніяких рухів не відбувається. Навіть щодо чорнобильської катастрофи Москва, загарбавши собі всю допомогу із Заходу, тепер залишила Україну сам на сам із цією проблемою, заявляючи, що саме Росія є країною, яка найбільш постраждала від аварії на ЧАЕС.

Відкрита конфронтація України і Росії напевно чи буде мати місце, бо дуже тісно переплетені взаємні відносини, але час від часу приховане протистояння загострюватиметься внаслідок агресивних дій проімперських сил Росії. Росія може, зокрема, загострювати питання з постачанням енергоносіїв, деревини, створюючи політичний тиск на Україну.

Україна зі свого боку може використовувати для захисту і зворотнього тиску комунікаційну і транспортну проблему, постачання продовольства та ін.

Остаточне вирішення цієї дилеми для України пов'язане з тим, наскільки вона зуміє включитись у процеси європейської інтеграції, відірвати свою економіку від об'ємів Росії, і залежність від неї, наскільки країни Заходу здатні сприймати Україну як незалежну економічну силу. Захід розуміє, що тісне співробітництво з Україною означає посилення конфронтації з Росією і поводить досить стримано, але економічні переваги цього співробітництва надто великі, щоб він міг собі дозволяти проігнорувати це навіть із ризиком незадоволення з боку Москви.

Захід фактично є «третім співрозмовником» у діалозі України з Росією. Тобто його позицію так або інакше беруть до уваги. І тут багато виграє той, хто вміє представити власну позицію найпривабливішою.

У стосунках з Росією варто врахувати ту обставину, що в найближчі роки зв'язки з нею повинні послабитися, стати оптимальними, проте як і раніше, залишаться значно об'ємнішими, ніж з іншими країнами. Більше того, спроба згорнути зв'язки з Росією нижче від розумної межі може викликати дестабілізацію внутрішнього становища України, протест частини населення і прагнення окремих регіонів до суверенізації і навіть до виходу із складу республіки [14: 68–70].

Передбачається, що між Росією та Україною протягом тривалого часу буде відбуватися більш-менш явне суперництво змагання, важливим критерієм якого виступить життєвий рівень людей. Від перебігу цього змагання значною мірою залежатиме доля України, адже незалежність республіки частина населення підтримала з економічних міркувань, надією на підвищення життєвого рівня в Українській державі. Програш тут може призвести до важких політичних наслідків. Тому так важливо здійснити економічні й усі інші перетворення з найменшими втратами для населення. Не руйнувати того, що життєздатне, ефективно працює. Ставши на шлях реформ, слід рішуче відкинути практику насильницької руйнації та штучного насадження експериментів. Перехід від адміністративного управління до ринкової економіки повинен пройти через стадію комерціалізації, тобто переведення усіх підприємств у режим самофінансування всієї поточної господарчої та інвестиційної діяльності. З розуміння ринку потрібно зняти ореол «світлого майбутнього».

У зовнішній політиці Україні необхідно зрівноважити відносини з Росією зв'язками з іншими країнами. Найперспективнішими можуть виявитися зв'язки з Білоруссю і Балтійськими державами, що дозволять мати найкоротший вихід в Скандинавію, а також з найближчими західними сусідами та Німеччиною, на півдні – з Туреччиною. Серед країн інших континентів особливу увагу варто приділити США, Канаді, Австралії, Південній Америці та іншим державам, в яких проживає значна кількість етнічних українців, а та-

кож тим країнам «третього світу», які «зацікавлені в придбанні продукції з України і достатньо платіжнеспроможні» [15: 16–20]

Крім об'єктивних чинників, на взаємини України і Росії впливають суб'єктивні. передовсім – розподіл сил у політичних та інтелектуальних елітах. Україна і Росія мають істотні відмінності з погляду якісних характеристик еліт. Росія, по суті, успадкувала еліту СРСР, яка має значну історію становлення і багатий досвід функціонування на загальнодержавному рівні. Ця еліта впродовж тривалого часу підтримує тісні контакти з елітними групами інших держав. Тобто, вона більш-менш органічно вилетена у світову еліту. У взаєминах з Україною та іншими колишніми республіками СРСР значна частина російської еліти не відійшла від позиції державної зверхності та політичної безцеремонності, що виявляється насамперед у сприйнятті української незалежності випадковим і тимчасовим явищем, у готовності вдатися до будь-яких заходів, у тому числі насильницьких, аби ліквідувати її. Реалістичні політики в Росії усвідомлюють, що стратегію щодо України треба будувати на безумовній повазі її суверенітету, що вона має бути спрямованою не на злиття двох держав, а на максимально можливе їхнє зближення і союзництво. Україна не мала змоги виплекати повноцінний національний елітний прошарок. Він лише народжується, формується.

Проте сьогодні можна говорити про дві політичні елітні групи. Перша – сформована із числа колишніх радянських функціонерів, друга – рекрутована з більш або менш активних противників попереднього режиму. Остання включає як діячів, котрі зазнавали переслідувань та репресій у радянські часи, так і тих, хто активно співпрацював з радянською владою, але на певному етапі змінив позицію. Щодо відносин з Росією перші займають реалістичніші та прагматичніші позиції, другі ж часто абсолютизують значення національної ідеї в українському державотворенні й страждають певним політичним романтизмом. Слід зазначити, що з огляду на відносини з Росією українську еліту можна поділити також за територіальною приналежністю. Якщо східноукраїнські діячі мають здебільшого проросійські настрої, то західноукраїнські – проєвропейські орієнтації [1: 90–91].

Однією з найгостріших у російсько-українських відносинах є кримська проблема. І справа не тільки в територіальній суперечці. Кримська проблема безпосередньо пов'язана з усвідомленням і політичним формулюванням національних інтересів обох країн.

Як поза її межами, так і всередині України існують противники української незалежності. Частина їх, погоджуючись з ідеєю суверенітету України, водночас за умову нормального розвитку держави вважає глибоку інтеграцію України в СНД, розв'язання питання щодо двох державних мов, проблеми подвійного громадянства тощо. Значна кількість прихильників такої позиції є на сході та півдні України, зокрема в Криму.

Від того, наскільки успішною та швидкою буде нормалізація обстановки навколо Криму, значною мірою залежить, як багато прихильників матиме ідея федералізації України і взагалі припустимість для України в подальшому мати федеративний (земельний) устрій. У зв'язку з цим слід зазначити, що певні кола таких держав, як Польща, Румунія, Росія, Угорщина, Словаччина висувають територіальні претензії до України. Ситуація в Криму може стати тим прецедентом, який сприятиме посиленню конфліктів та вогнищ сепаратизму по всьому периметру кордонів України, а це прямо загрожує самій українській незалежності.

Зауважимо, що спершу деякі лідери кримських татар негативно ставилися до ідеї Криму в складі України, вважаючи, що федеративний устрій Росії з великою кількістю і певним досвідом функціонування національних автономій зможе забезпечити їм більший простір для маневру, проте згодом вони почали схилитися до підтримки позиції Руху, оскільки останній завжди послідовно виступав за вирішення проблеми кримських татар [16: 10–12].

Територіальні претензії Росії були і залишаються досі, після відомої тристоронньої заяви президентів Росії, України та США від 14 січня 1994 р. Ці претензії ускладнюють інтеграцію України в світове співтовариство і перспективи «стратегічного партнерства» України з найближчими сусідами (насамперед Польщею). Все це не може сприяти стабілізації в східноєвропейському регіоні.

Таким чином, кримська проблема виявляється тісно пов'язаною з формулюванням національних інтересів Росії та України з побудовою російсько-українських відносин на міждержавному рівні, а також з внутрішньополітичними процесами в обох державах [17: 93–94]

Окрім внутрішніх чинників, на взаємовідносини України і Росії істотно впливатимуть зовнішні чинники і насамперед позиція США та західноєвропейських країн. Слід констатувати, що протягом останнього періоду тут намітилася тенденція до більшої збалансованості політики. Якщо раніше ці країни, надто ж США, абсолютизували свої відносини з Росією і не визнавали Україну суб'єктом міжнародної діяльності, то приблизно з початку 1994 р. адміністрація президента Б. Клінтона почала надавати відносинам з Україною самостійного значення.

На зміну думці про те, що досить допомогти утвердженню демократії в Росії і це забезпечить цивілізований розвиток інших пострадянських держав, прийшло розуміння недостатності цієї умови. Така позиція певною мірою стримує зростання шовіністичних настроїв у певних російських колах, які розглядали колишнє ставлення США до країн СНД як визнання переважного впливу Росії в цьому регіоні світу.

Водночас оцінка сучасного стану та подальших перспектив українсько-російських відносин вимагає врахування всього комплексу проблем, пов'язаних із зовнішньополітичними завданнями РФ. Із середини 1990-х років теоретичною основою геостратегії сучасної Росії є доктрина «багатополісного світу». На думку багатьох аналітиків, висунення виконавчою владою РФ цієї доктрини мало швидше прикладне значення для обґрунтування нового тиску на Захід з тим, щоб примусити його більше рахуватися з Москвою.

Заперечуючи можливість всеохоплюючого домінування США на світовій арені, Росія наголошує на створенні такого багатополісного світоустрою, де не було б диктату однієї держави чи групи держав. Розуміючи під «полісами» інтеграційні угруповання держав, РФ вважає регіон СНД зоною винятково свого політичного впливу. У контексті російської геостратегії Україна має увійти в інтеграційне формування на пострадянському просторі під орудою Російської Федерації. Тому за умов нової політичної реальності характерною ознакою зовнішньої політики Російської Федерації є намагання контролювати ситуацію в межах пострадянського простору. А це не збігається із стратегічним європейським вибором України.

Таким чином, можливість зриву Росії у безодню масштабної конфронтації із спільнотою Заходу може стати політичною реальністю. Це створює певну загрозу намірам України інтегруватися в європейські та світові економічні структури і, безумовно, вимагає розробки та реалізації комплексу превентивних заходів з тим, щоб запобігти загостренню двосторонніх відносин. У цьому контексті одним із нагальних завдань для розвитку незалежної України є практичне забезпечення багатовекторності її зовнішньої політики [18: 43–48]

Ще суперечливий вплив на міжнародне становище України і на її відносини з Росією чинить динамічний процес європейської інтеграції. Для постсоціалістичних країн Центральної Європи, а також для нових незалежних держав пострадянського простору постала об'єктивна необхідність істотно уточнити власні геополітичні координати, які б відповідали їхнім параметрам, політичним, економічним, духовно-культурним цінностям та інтересам. У зв'язку з цим стратегічним напрямком української зовнішньої політики на найближче десятиліття має бути подальша цілеспрямована інтеграція України в європейську спільноту. Шлях до Європи є для України також шляхом зміцнення її незалежності і, на жаль, не завжди гармонізує з російськими претензіями.

Якщо європейська політика Росії як держави, що прагне стати оновленим центром сили, ставить за мету співпрацю з Європою, тобто з іншим центром впливу, то метою української політики є інтеграція в Європу. Один з мотивів такого курсу – прагнення зменшити вплив Росії на пострадянському просторі. Цим визначається найглибша суперечність в українсько-російських відносинах щодо розвитку взаємин з європейською спільнотою. Західноєвропейські держави загально декларують визнання потенційної можливості повноцінної інтеграції нашої країни в ЄС, що цілком збігається з пріоритетними намірами Києва. Однак у цій фазі розвитку східноєвропейського інтеграційного процесу на

перший план виходить економічний чинник. На жаль, незважаючи на всі європейські декларації про підтримку прагнень України інтегруватися в Європу, реалії лишаються дещо іншими.

Європі потрібна, звичайно, стабільна та економічно міцна Україна як чинник неконфліктності на східному та, можливо, південно-східному напрямках. Однак, щоб досягти такої стабільності й міцності, які в майбутньому могли б відповідати стандартам ЄС, Україну сьогодні Європа фактично підштовхує до розширення співпраці з Росією як з найближчим партнером. Смысл такої позиції коротко можна визначити так: Україна може увійти в Європу тільки через Росію [1: 90–95].

Для України, яка визначила пріоритетним європейський напрям інтеграції, не менш значущими є відносини з об'єктивно найбільшим своїм партнером – Російською Федерацією. Причому складність поєднання цих двох напрямків визначається також відмінністю у трактуванні Києвом та Москвою характеру взаємин двох держав. Російський підхід до мети відносин передбачає повномасштабну реінтеграцію. Українське ж бачення ґрунтується на засадах двосторонньої рівноправної та добросусідської співпраці двох незалежних держав, як це прийнято у світовому співтоваристві. А стратегію реінтеграції Україна розглядає насамперед щодо європейських структур. У такий самий спосіб суперечності в українсько-російських відносинах переносяться на відносини з державами Європи.

Звичайно, неусталена соціально-політична ситуація, слабка економіка не дозволяють повною мірою реалізувати концепцію багатовекторності. У перспективі все залежатиме від того, наскільки спроможною політично та економічно буде Україна, наскільки вона зможе утвердитись у системі відносин, що складаються між США, Росією, Західною та Східною Європою, мусульманським світом [2: 39–41].

Україна має шанси увійти до європейського та світового співтовариств як незалежна демократична держава, геополітика та стратегія розвитку якої визначатимуть розвиток співпраці не тільки центрально-східноєвропейських країн, держав пострадянського регіону, а й євроатлантичного простору.

Отже, Україна твердо стала на шлях незалежного розвитку, чому сприяв хід подій у серпні-грудні 1991 року. Немає жодної серйозної політичної сили, що ставить собі за мету відмовитися від незалежності в будь-якому вигляді. Тим не менше, різниця в політичних поглядах України і Росії створює багато непорозумінь, які здатні загострити протистояння. У тій мірі, в якій Росія намагається виступити як єдиний правонаступник колишнього СРСР, тобто демонструє імперські претензії в межах СНД, її інтереси різко протирічають інтересам України, яка відстоює свою державну незалежність.

Україна має всі шанси швидше увійти в Європу як її складова частина в економічному, політичному і культурному відношенні, ніж Росія, яка пов'язана зі своїми азіатськими володіннями і скоріше є самостійним політико-економічним регіоном, співмірним з Європою США, Японією та ін. Вхідження України в європейські структури матиме своїм результатом більший ступінь віддаленості від Росії. І повторимо, що – на жаль – Захід дивиться на Україну більше очима Москви, ніж з точки зору власних економічних політичних інтересів.

Ставка на демократичні кола в Росії може не виправдатись, і коли гору візьмуть проімперські й шовіністичні сили. Заходу буде важко виправдати свою короткозорість і нехтування тією обставиною, що саме Україна є найважливішим гарантом невідновлення старої імперії.

Список використаних джерел

1. Пирожков С. Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 87–95.
2. Україна і Росія в новому геополітичному просторі: аспекти взаємодії. За матеріалами «круглого столу» // Вісн. – 1995. – № 7. – С. 25–48.
3. Каміньський А. Центральна константа // Політика і час. – 1994. – № 6. – С. 33–36.
4. Кремінь В., Парахонський Б., Ситник П. Україна і Росія: сфери конфронтації і співробітництва // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 3–12.
5. Нагорна Л. Парадокси геополітики і пастки етнотетик: українсько-російський контекст // Вісн. – 1995. – № 7. – С. 33–43.
6. Лисицини Е. Поміж двома полюсами сили // Політика і час. – 1994. – № 1. – С. 36–39.
7. Герман У. Українське питання і майбутнє Росії // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 71–79.
8. Стегній О. Г. Українсько-російські відносини: спроба перспективної моделі

- 71–79. 8. Стегній О. Г. Українсько-російські відносини: спроба перспективної моделі // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 11–12. – С. 124–133. 9. Романюк П. Стати сателітами чи померти? Оцінка російсько-українських відносин // Політика і час. – 1994. – № 8. – С. 3–6. 10. А що нам робити з Росією? З «круглого столу» в редакції журналу на тему «Україна і Росія: двосторонні відносини чи стратегічне партнерство?» // Політика і час. – 1996. – № 3. – С. 7–18. 11. Шевчук А. Українське питання в російських концепціях // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 96–100. 12. Симоненко р. Грунт реалій надійніший, ніж хвиля амбіцій // Політика і час. – 1995. – № 1. – С. 35–48. 13. Рилач Ю., Свягун В. За «Нульовим Варіантом» // Політика і час. – 1998. – № 6. – С. 3–9. 14. Выдрин Д. Найдём ли общий язык? Обязаны // Віче. – 1994. – № 8. – С. 68–79. 15. Жапгожа р., Негель Л. Україна і Росія на пострадянському просторі. Інтереси спільні і специфічні // Віче. – 1998. – № 1. – С. 68–79. 16. Храмов В. Українсько-російські відносини: моделі національної безпеки // Віче. – 2000. – № 3. – С. 10–30. 17. Гарань О., Коваль Я., Шевчук А. Україна та Крим в російських геополітичних концепціях // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 93–97. 18. Кузьо Т. Назад до СРСР // Політика і час. – 1995. – № 1. – С. 43–48.

Andriy Dmytruk

THE COLLAPSE OF THE USSR AND THE FORMATION OF THE UKRAINIAN-RUSSIAN RELATIONS OF THE NEW TYPE

The paper deals with the analysis of the Ukrainian-Russian relations after the collapse of the USSR from 1991 to 1997.

РОЗДІЛ

3

**ІСТОРИОГРАФІЯ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

УДК 94 (477)

Іван Куций

ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ СТ.

У статті охарактеризовано погляди українських істориків Галичини на проблему походження слов'ян.

Стародавня епоха з-поміж усіх історичних періодів в українській історіографії Галичини ХІХ ст. була найменш дослідженим періодом. Мало хто із тогочасних істориків заглиблювався в події, що передували утворенню Давньоруської держави. Вихідною точкою в їхніх історичних концепціях була теза про давньослов'янську спільність. Згідно із усталеною традицією, галицькі історики найдавніше минуле свого народу розглядали лише у контексті історії «слов'янщини». Такий підхід обумовлювався не лише суто науковими чинниками. Причини цього слід шукати також і в суспільно-політичній ідеології тогочасного галицького суспільства. Як знаємо, вагомий вплив на інтелектуальне життя галичан мала ідеологія панславізму у різних її варіантах – як росієцентричного, так і австрославізму. Популярність панславізму значною мірою посилювала у працях галицьких істориків тенденцію до пошуку спільних генетичних коренів для всіх слов'ян. Недостатня вивченість цієї наукової проблеми спонукала нас до глибшого з'ясування поглядів істориків Галичини ХІХ ст. на походження слов'ян й українського народу.

В українській науці немає праці, яка б в повному обсязі розглядала поставлену проблему. Наукові постулати О.Партицького свого часу піддавались критичним оцінкам М.Грушевського та І.Копача. У деяких дослідженнях пізніших часів, зокрема Г.Гербільського, Г.Дем'яна, А.Королька, З.Матисякевича, охарактеризовано погляди окремих істориків на найдавніше минуле слов'ян. Пропонована стаття є спробою узагальнити та систематизувати здобутки галицької історіографії ХІХ ст. щодо періоду стародавньої історії.

Багато тогочасних істориків Галичини, перебільшуючи авторитет «Літопису временних літ» Нестора як найдостовірнішого джерела, дотримувались теорії про наддунайську прабатьківщину слов'ян. Так, Д.Зубрицький свій виклад стародавньої історії слов'ян побудував на основі переказу свідчень із згаданого літопису, доповнивши його твердженнями закарпатського історика Ю.Венеліна про слов'яно-римські війни 32 р. до н. е. – 9 р. н. е. Як аргумент на користь наддунайського походження слов'ян Д.Зубрицький навів також українські, російські та польські пісні із згадкою про Дунай [6: 114–116]. Логічний зв'язок між подіями I-го і IX-го століть у працях цього історика відсутній.

Проблема походження слов'ян займає чільне місце в науково-історичній спадщині І.Вагилевича. Цей дослідник певний час вважав, що слов'яни походять з Індії [1: 158]. Згодом предками слов'ян він почав вважати придунайські фрако-ілірійські племена, що переселялися на північ від Карпат протягом чотирьох століть, починаючи від часів війн римського імператора Трояна. Появу слов'ян на території Скіфії вчений датував 350 роком. Тут, на думку І.Вагилевича, слов'яни були підкорені готами, а згодом увійшли до складу держави гунів, разом із якими вони захопили територію Дакії. Вторгнення слов'ян на територію Римської імперії він розглядав як спробу повернути назад втрачені раніше землі [3: 55]. І.Вагилевич твердив про утворення в п'ятому столітті двох етнополітичних спільностей – слов'ян (між Дністром та Дунаєм) та антів (між Дністром та Дніпром) [3: 58]. Дослідник подав також детальний виклад походів слов'ян на Візантію.

І.Вагилевич у більшості своїх тверджень, стосовно теорії фрако-ілірійського походження слов'ян поділяв думки відомого польського вченого А.Бельовського, доповнивши їх чималою кількістю власних суджень. Наукова аргументація І.Вагилевича у з'ясуванні цих проблем в багатьох випадках була непереконливою чи сумнівною. Тотожність фрако-ілірійців і слов'ян він обґрунтував деякими етнографічними та лінгвістичними подібно-

стями. Втім І.Вагилевич не мав значного впливу на розвиток української історичної думки стосовно проблеми походження слов'ян, адже його головна праця «Вивід початків слов'ян від трако-ілірійців» так і не була опублікована в повному обсязі.

Стародавня історія слов'ян постійно знаходилась також у сфері зацікавлень Я.Головацького, який розпочинав нею виклад матеріалу у всіх своїх узагальнюючих працях. Цей дослідник був прихильником теорії автохтонності слов'ян, вважаючи їхньою прабатьківщиною Прикарпаття.

Висловлюючи лише загальні положення щодо цієї проблеми, він відзначав, що слов'яни були «первісними обивателями» Прикарпаття, «свого стародавнього отечества», бо «історія ніде не упоминає о пришествію або населенню слов'ян в сих сторонах». Вчений твердив, що слов'янський народ «доконче зріс на місці, він первобитний» [1: 157]. Прихильником автохтонної теорії походження слов'ян був і Б.Дідицький, який поділяв думку, що предки слов'ян заселяли територію Русі з «незапам'ятних часів» [4: 2]. У поглядах відомого галицького історика І.Шараневича спостерігаємо дещо суперечливе поєднання елементів автохтонної та наддунайської теорій походження слов'ян. Так, визначаючи етнічну приналежність землеробського населення Скіфії, він припускав, що скіфи-землероби були слов'янського походження [14: 2]. Але водночас цей науковець вів мову про переселення слов'ян із своїх «колибельних жилищ над Дунаєм» у зв'язку із натиском кельтів, римлян та германців [14: 3]. Із висловлених І.Шараневичем думок випливало, що слов'яни мали як автохтонних (скіфів-землеробів), так і наддунайських предків. Певний внесок у вивчення проблеми етногенезу слов'ян здійснив А.Петрушевич, який у своїх працях надав великої ваги вивченню географічної номенклатури. Цей дослідник слов'янську прабатьківщину локалізував у Карпатах [8: 13].

З-поміж галицьких дослідників етногенезу слов'ян на особливу увагу заслуговує О.Партицький, який першим зробив спробу окреслення концепції стародавньої історії та видав спеціальну узагальнюючу монографію з цього періоду. Цей вчений був єдиним у свій час, хто обрав стародавню історію як головний предмет своїх наукових зацікавлень.

Історичні студії О.Партицький розпочав із публікації розвідки «Червоная Русь в часах предісторичних» у 1863 р., у якій він висунув тезу про гетів як предків галицьких русинів [7: 7]. З цього часу й аж до кінця життя стародавня історія України стала провідною темою його наукових зацікавлень. Окремим її аспектам учений присвятив ряд спеціалізованих популярних статей, поміщених в основному у часописі «Діло».

У 1889 році О.Партицький видав працю «Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ», яка була присвячена дослідженню Скіфії. Пізніше, у 1894 році, вчений видав велику узагальнюючу монографію «Старинна історія Галичини», яка стала своєрідним підсумком багаторічних студій автора. Хронологічні рамки цієї праці охоплюють події з VII ст. до н.е. до початку II ст. н.е. Книга задумувалась автором як перший том великого видання, де виклад подій мав сягнути часів виникнення Давньоруської держави, однак автор не встиг здійснити ці плани. До О.Партицького ніхто із галицьких істориків таких ґрунтовних досліджень стародавньої історії не здійснював.

Детальнішої характеристики заслуговують наукова методологія та методика О.Партицького. В основу джерельної бази своїх досліджень він поклав матеріал «язиковий» (лінгвістичний), не приділяючи достатньої уваги при цьому іншим видам історичних джерел. Особливо помітним є нехтування з боку вченого археологічними джерелами, які, зрозуміло, для дослідження історії стародавніх часів мають чи не першорядне значення. Варто зазначити, що на середину 90-х років XIX ст. археологія вже могла похвалитися певними здобутками. Аналіз праць О.Партицького показує, що їх автор проявляв неабияку обізнаність із усною народною творчістю, міфологією, звичаями та обрядами слов'янських народів а також відзначався ґрунтовним знанням античних, візантійських давньоруських і західноєвропейських писемних пам'яток. Однак при цьому він у більшості випадків не здійснював всестороннього розгляду всіх цих джерел, а використовував їх переважно у якості матеріалу для свого «язикословного» аналізу. Опираючись на лінгвістичний матеріал, вчений обґрунтував більшу частину своїх історичних гіпотез та теорій. Головний зміст історико-дослідницької діяльності О.Партицького полягав насамперед в аналізі топонімів, етнонімів, власних назв історичних або міфічних персонажів. При

цьому часто траплялося, що лише співзвучність назв, які відносились до різних історичних періодів чи епох й стосувалися різних місцевостей, приводила дослідника до думки про спільність походження цих назв. Так генетичні корені русинів він шукав серед племен і народів стародавньої епохи лише на основі подібності їхніх назв із сучасною географічною номенклатурою. Деяка подібність звичаїв та обрядів стародавніх племен та українців за середньовічних чи нових часів була для нього достатнім аргументом для зарахування цих племен до числа безпосередніх предків свого народу. Помітним є прагнення дослідника довести причетність всіх стародавніх етносів, що проживали на території України чи суміжних регіонах, до процесу етногенезу українського народу.

Намагаючись давати ствердні відповіді на суперечливі чи дискусійні питання, вчений неодноразово робив неаргументовані й сумнівні висновки. Вже навіть для сучасників очевидною була хибність багатьох його наукових положень.

Тогочасні критики О. Партицького помічали у нього довільність й необережність у наведенні історичних аналогій та висновків, догматизм, «брак об'єктивної критики джерел й огляду на відповідну літературу, безоглядність у ставленні гіпотез й оперування ними як певними фактами науковими», але водночас відзначали у нього «самостійність вислід, любов до свого предмету... прозорість викладу і рішучість висновків» [2: 4, 7–8]. Щодо рішучості висновків, то в цьому О. Партицький серед кола своїх попередників та сучасників не мав собі рівних. Ніхто до О. Партицького не висунув такої кількості власних оригінальних гіпотез та теорій, які так сміливо суперечили б загально визнаним науковим авторитетам та історико-географічним традиціям.

Основою історичної концепції О. Партицького становить теорія про фракійців («траків») як предків слов'ян. Співставивши свідчення античних, візантійських та давньоруських пам'яток про суспільний устрій, побут, звичаї та обряди, міфологію та релігію фракійців і слов'ян та віднайшовши у них чимало подібностей, дослідник дійшов висновку про тотожність цих двох етнічних спільностей. «Людам, що привикли Траків і Слов'ян уважати за два окремі народи, – стверджував вчений, – годі якимось освоїтися з думкою, що у Слов'ян переходять у традиції старотрацька історія, міфологія, поезія» [12: 25]. Багато уваги він приділяв вивченню давньофракійської міфології, де віднаходив персонажів-відповідників пізній слов'янській міфології.

З-поміж численних фракійських народностей дослідника цікавило насамперед плем'я гетів, яких він вважав за безпосередніх предків русинів, твердячи, що «лиш Русини можуть історію Гетів уважати своєю» [12: 285]. Учений спростував поширену думку про появу гетів на півночі від Дунаю лише у IV столітті й доказував, що вони там проживали вже за часів Геродота. Гети, на його думку, були нащадками кімерійців-таргтів, які перед натиском азійських скіфів («сколотів») відійшли у межиріччя Дністра та Дунаю. Як бачимо, О. Партицький заперечив твердження Геродота про переселення кімерійців у Малу Азію. «Гети були отже тим народом, що зразу заселяв всю Скитію, а котрий лиш в пізніших часах, тиснений Сколотами, обмежився мусів на краї, що лежали на захід від Дністра» [12: 82].

Ще більш сміливою може видатися інтерпретація дослідником Геродотової розповіді про скіфо-перську війну. На його думку, війну із персами вели саме гети, й описані Геродотом події відбувалися у межиріччя Дунаю та Дністра [12: 268, 276–277]. Вчений подає також своє бачення причин хибних повідомлень Геродота. «Мовчання про Гетів на північ Дунаю дає ся єдиною тим вияснити, що за часів Геродота Гети не становили окремого державного організму, але підвласні були Скитам-Сколотам... отже за Геродота часів існували на сході Європи дві могутні держави: Тракія і Скитія. Одвітно до тих двох державних організмів Геродот всіх Гетів, як трацьке плем'я, умістив в Тракії (на полудне Дунаю) бо неможливо видавалось йому, щоби і в Скитії могли також жити Траки» [12: 80].

Не можна оминати увагою погляди О. Партицького на місце й роль скіфів в національній історії, адже цій проблемі він присвятив навіть окрему монографію. Аналізуючи опис Скіфії Геродота, дослідник виокремлював власне скіфів («скитів») та сколотів. Останні були, за О. Партицьким, іраномовними племенами азійських кочовиків, що витіснили із Північного Причорномор'я кімерійців-таргтів. Після захоплення цих земель сарматами сколоти переселились у прибалтійський регіон. На думку вченого, саме литов-

ський та латиський народи є прямими нащадками скотів [12: 214–217, 220]. Основну ж частину населення Скіфії (тобто власне «скитів») О.Партицький ототожнював із слов'янами, що були етнічно споріднені із гето-фракійцями: «Трацьких Гетів, що мешкали на північ Дунаю, Геродот зачисляє до народу Скитів. А Траки і Скити – то лиш окремі політичні організми, нарід той сам. В старину Гетів часто називали Скитами, не лиш в значеню географічним, але і народнім» [12: 29]. Він висунув гіпотезу, що етнонім Скити походить від перекрученої греками назви Гети або Гіти [10: 100]. Геродотових скіфів-землеробів О.Партицький називає скитами-полянами, вбачаючи в них предків давньоруського племені полян [12: 197]. Скіфію, як і Фракію, він вважав прабатьківщиною слов'ян [12: 13].

Геродотове плем'я андрофагів О.Партицький ототожнював із пізнішими літописними ятвягами [12: 239–241], а кробизів із кривичами [12: 282]. На його думку фракійське плем'я трибалів після розгрому його римлянами переселилось у Галичину, про що свідчить назва міста Теремовля та гір Медоборів («Недоборів», що походить від назви племені, якого «не добороли» римляни) [12: 310]. О.Партицький вважав бойків нащадками стародавнього кельтського племені боїв, що після розгрому його даками осіло у Карпатах [12: 315], а гуцулів – нащадками германського племені готів [12: 364]. В західноукраїнському регіоні вчений локалізував племена карлів, гівнів та будинів, про які повідомляв Птолемей. Будинів він ототожнював із літописним племенем бужан [12: 354]; як аргумент на користь версії про проживання в краї карлів він наводить назви гір Карпат та річки Коропець в Галичині [12: 355]; гівнів або звинів О.Партицький обґрунтовував топонімами Звенигород, Звиняч, Звинячка [12: 356–357]. На думку вченого на заході Галичини розміщувалось плем'я вінів – предків скандинавських фінів. Ця назва згодом закріпилася за місцевістю й трансформувалася у пізніші етноніми слов'ян (венеди, в'ятичі) та вестготів (тервінги). Звідси він також виводив і назву Червенські городи [12: 366–367].

До числа предків русинів О.Партицький відносив також і гунів («унів»), яких він локалізував між річками Дніпро та Дністер [12: 369]. Назва «уни», на його думку, була видозміненою формою слів «юни», «юнаки» й походить вона від «юних» гетів і даків, що переселялись у ці краї перед натиском римлян. «Оповідання істориків про Гунів-Монголів, – твердив дослідник, – належить до ряду безсовісних байок» [12: 20].

Наукову вартість історичних досліджень О.Партицького історики оцінювали неоднозначно. Так, Д.Дорошенко, згадуючи про «Старинну історію Галичини», зазначив, що вона не мала наукового значення [5: 183]. М.Грушевський, попри критичні зауваги, у своїй рецензії звернув увагу і на позитивні сторони цієї праці, маючи на увазі насамперед обширність поміщеного тут історичного, етнографічного і лінгвістичного матеріалу. Він також вказав на наукову значимість деяких дослідницьких спостережень та розвідок. Критикуючи наукові методи та підходи О.Партицького, М.Грушевський разом з цим висловлював до нього повагу та симпатію за його невтомну, совісну, тяжку й невдячну працю й посвячення до науки [Див.: 2: 4–5]. Можна погодитись із критичною думкою І.Копача про те, що праці О.Партицького «важні для нас більше зводом матеріалу й духом самостійності та енергії, чим своїми заключеннями» [7: 9]. Наукове значення історичних поглядів О.Партицького варто оцінювати у контексті розвитку науки ХІХ-го століття. Так, у 60-х роках, коли науковець-початківець опублікував свою першу історичну розвідку його наукові підходи та висновки видавались тоді час цілком сучасними, адже в них вбачали вплив поширеної в цей час анатомістичної школи Шляйхера [3: 9]. Однак на час виходу «Старинної історії Галичини» ці самі погляди автора у зв'язку із поступом науки уже сприймалися як очевидний анахронізм. Як бачимо, спроба О.Партицького створити цілісну, завершену концепцію етногенезу слов'ян виявилась невдалою з декількох причин насамперед через односторонні наукові підходи та спричинені ними хибні висновки, через непослідовність, безсистемність викладу матеріалу, нечіткість чи суперечливість висловлюваних думок. Історична схема О.Партицького хронологічно доведена лише до початку ІІ-го століття, а другого тому своєї праці автор так і не встиг написати. Мало що прояснюють його погляди на історію ІІ–ІХ століть, викладені в окремих невеликих статтях. Тому О.Партицький, як і його сучасники, не зумів логічно об'єднати в єдиний, цілісний процес гето-скіфо-сармато-римський та киево-руський періоди національної історії. Як бачимо, його теорія гето-фракійського походження слов'ян не узгоджувалась цілком ні з наддунайсько-ілірійською, ні з автохтонною теоріями, хоча і містила елементи обох цих версій.

Таким чином, серед українських істориків Галичини ХІХ ст. мали місце спроби наукового з'ясування проблем етногенезу свого народу, які розв'язувались лише у контексті загальнослов'янської історії. Більшість наукових підходів тогочасних істориків з цієї проблеми, за винятком хіба що О. Партицького, не відзначалися оригінальністю й були значною мірою запозиченнями із чеської, польської, російської та німецької історіографічних традицій. Домінували серед галицьких істориків теорії наддунайського (Д. Зубрицький, І. Вагилевич), автохтонного (Я. Головацький, Б. Дідицький) походження слов'ян, та наукові версії, що поєднували елементи обох цих теорій (І. Шараневич, О. Партицький). Жоден із названих авторів не давав вичерпної, науково-аргументованої відповіді на питання про походження слов'ян. Ця наукова проблема ще наприкінці ХІХ ст. залишалась для галичан нез'ясованою, а стародавня епоха – найменш дослідженим періодом.

Список використаних джерел

1. Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ ст. (до 1848р.). - Львів, 1964. - 253 с.
2. Грушевський М. Партицький Омелян. Старинна історія Галичини // Записки ІІІІ. - Т. V. - Кн. 1. - 1895. - С. 3-5.
3. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. - К.: Наукова думка, 1993. - 152 с.
4. Дідицький Б. Народная история Руси от начала до новейших времен. - Львов, 1875. - 224 с.
5. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. - К.: Українознавство, 1996. - 257 с.
6. Зубрицький Д. Історія древняго Галицько-Русскаго князства. Ч. I. - Львов, 1852. - 210 с.
7. Конач І. Омелян Партицький (Некролог). - Записки ІІІІ. - Т. V. - Кн. 1. - 1895. - С. 5-10.
8. Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Чернівці, 2002. - 20 с.
9. Матисякевич З. Історичні погляди Якова Федоровича Головацького. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. - Львів, 1974. - 217 с.
10. Партицький О. Велика слав'янська держава перед двома тисячами літ. - Львів, 1889. - 100 с.
11. Партицький О. Гуни – предки Русинів // Діло. - 1890. - Ч. 105, 107, 109, 110.
12. Партицький О. Старинна історія Галичини. Т. I. (Від VII-го віку перед Христом до року 110 по Христі). - Львів, 1894. - 372 + XVI с.
13. Партицький О. Грацка історія в традиції Слав'ян // Діло. - 1891. - Ч. 140.
14. Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453. - Львов, 1863. - 462 с.

Ivan Kutsyi

THE PROBLEMS OF THE ORIGIN OF THE SLAVS AND UKRAINIANS AT THE HISTORIOGRAPHY OF GALICIA OF THE 19TH CENTURY

In clause the views of the Ukrainian historians of Galicia at the origin of the Slavs are characterized.

УДК 94 (477)

Ірина Федорів

ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ

У статті проаналізовано внесок Мирона Кордуби у дослідження доби Б. Хмельницького, особливо дипломатичної діяльності гетьманської держави.

Серед багатогранної спадщини Мирона Кордуби значне місце займають праці з історії Хмельниччини. Пропонована стаття є спробою глибше з'ясувати питання місця і ролі видатного історика в дослідженні епохи гетьмана Б. Хмельницького на основі аналізу праць М. Кордуби з названої проблеми: матеріалів відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України з фонду М. Кордуби, фондів ЦДІА у Львові

З постаттю Б.Хмельницького вчений пов'язує другий етап народного піднесення в програмі здобуття державної незалежності [1 арк 11]. Як історик державницького напрямку М.Кордуба вважав рушійною силою українського історичного процесу українську еліту – провідну верству суспільства, яка розуміла вагу державності й тому була державотворчим чинником в історії України.

М.Кордуба аналізує цей переломний період історії України на основі широкої джерельної бази, робить цінну підбірку першоджерел, що стосувалися дипломатичної історії цього періоду, взяті переважно з архівів Відня, Москви, Бухареста, Львова.

Історик звернув насамперед увагу на зовнішньо-політичну діяльність Б.Хмельницького, на стосунки з урядами тих країн, з якими Козацька держава мала дипломатичні відносини, на з'ясування їх позицій в умовах гострих польсько-українських суперечностей і збройної боротьби [2:122].

На базі названих архівів М.Кордуба виділив головні аспекти зовнішньої політики Б.Хмельницького у таких працях: "Венецьке посольство до Хмельницького (1650)" [3], "Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею" [4], "Між Замостям та Зборовом (Сторінки зносин Семигороду з Україною та Польщею)" [5], "Хмельницький у Белзчині і Холмщині" [6]. У біографічному словнику, виданому Краківською Академією Наук, М.Кордуба подає біографію Б.Хмельницького, його батька Михайла, синів Юрія і Тимоша, родича Павла Яненка – Хмельницького [7:20].

Щодо закордонної політики гетьмана, то М.Кордуба у даному словнику зазначає, що вона була хаотична та непослідовна і пояснює це обставинами того часу, слабкістю державного організму, що тільки формувався. На думку історика, Б.Хмельницький хотів змінити державну систему Східної Європи, яка встановилася в 30-х рр. XVII ст., щоб серед таких держав як Польща, Москва, Туреччина, Швеція створити вільне місце для України, як нового чинника міжнародного життя [8:333].

Цікаво, як в одному з листів до М.Грушевського М.Кордуба повідомляє його про відповідь С.Томашівському на його зауваження щодо добору і поділу документів про Хмельниччину на внутрішні і зовнішні. "На мою думку, за Хмельницьким годі робити границю між *acta externa* і *interna*, бо, поза теоретичним пізнанням зверхності польського короля, Б.Хмельницький вважав Україну зовсім окремим від Польщі політичним тілом і зносився з Польщею і Польща з ним такою ж дипломатичною дорогою (посольствами) як і зі заграничними державами" [9:178].

Першою вагомою працею вченого з історії Хмельниччини, побудованою на використанні віденських архівів стала розвідка "Венецьке посольство до Хмельницького (1650)". У додатку до праці вміщено тексти листів на адресу венеціанського посольства Альберто Віміні (оригінали яких зберігаються у віденських архівах) Віміна А. (1603–1667рр.), справжнє прізвище Біанкі Мікеле, у 1650 р. був послом Венеціанської республіки з дипломатичною місією у Б.Хмельницького й залишив для української історіографії "Звідомлення про походження і звичаї козаків (1656)" яке цікаве своїм описом перебування посла у гетьмана. Переклад цієї праці з латинської мови зі своїми коментарями зробив український історик Никандр Молчановський (1858-1906) і опублікував у журналі "Киевская старина". Позитивну рецензію на перекладену Н.Молчановським статтю написав С.Томашівський, з яким постійно листувався М.Кордуба [2:122].

А.Віміна постійно знаходився у зв'язках з послом від Венеціанської республіки у Відні – Ніколо Сагредо. Лист – відповідь (від 3 червня 1650р.) Б.Хмельницького до Ніколо Сагредо на пропозицію Венеції щодо участі козаків у війні з Туреччиною виявлений вперше М.Кордубою та опублікований у збірнику "Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657 рр." (К. 1961 р., с. 171–172) [7:18].

За пропозицією А.Віміні венеціанський сенат готував офіційне посольство до гетьмана, але почалося нове загострення відносин між Польщею і козаками. Про це Н.Сагредо зазначав таке: звістка про нову невдачу поляків зробила велике враження. Завданням Віміні були: дізнатися, наскільки відверта ворожнеча між турками і татарами чи можна надіятися на похід татар з підмогою Б.Хмельницького на турків чи ні, та розвідати, як ставляться козаки до порозуміння з воєводами Молдавії та Волощини [3:58].

Але договір в той час не відбувся. Б.Хмельницький не мав наміру воювати проти Туреччини [3:63].

Зібрані у віденських і московських архівах документи і матеріали, літописи, праці істориків про Хмельниччину дали вченому поштою до підготовки і публікації в 1908 р. фундаментальної розвідки про активну зовнішньо-політичну діяльність Австрії, спрямовану на примирення між Московською державою і Військом Запорозьким з одного боку та Річчю Посполитою – з другого. Праця мала назву "Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею" [2:122]. Зв'язки Б.Хмельницького з Семигородом (Трансильванією) мали два періоди: 1648–1649 рр. і 1656–1657 рр. У другому періоді, коли у війну, яку вели Московська держава і Україна проти Польщі, у 1655 р. вступила Швеція, Польща звернулася за допомогою до Австрії. Віденський уряд вирішив помирити Москву з Польщею і посварити її зі Швецією, виступити посередником при замиренні Польщі з Козацькою державою [4:7]. Значну увагу в статті приділено місії австрійського посольства на чолі з архієпископом Петром Парчевичем до Чигирини на початку 1657 р. з метою схилити Б.Хмельницького до примирення з Польщею. Гетьман використав цю місію в інтересах Козацької держави, повідомляючи Москву і Туреччину, що Україну схилять до війни проти них [4:10]. Так, перша спроба віденського двору в справі мирного залагодження козацько-польської війни не дала позитивних результатів, але залишила відкрите поле для дальших змагань у цьому напрямі [4:31].

Важливим успіхом Археографічної комісії і передусім М.Кордуби став вихід у світ дванадцятого тому серії "Джерел до історії України - Руси" (1911р.), що був п'ятим томом історії українського козацтва.

Ще 1908 р. підбірку М.Кордуби передбачалося видати як XI том "Жерел" [10:арк.80]. Однак вже 9.11.1910 р. їх ухвалено друкувати у XII томі після того, як М.Грушевський зreferував документи [10:арк.98]. 6.4.1910 р. І.Кревецький зreferував передмову М.Кордуби до документів: "Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV" [10:арк.100].

Цей том був наслідком фахової титанічної праці М.Кордуби, який зібрав і видав у ньому "Акти до Хмельниччини 1648–1657 рр." та велику розвідку "Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV" [7:19]. Значна кількість матеріалів у цьому томі стосується відносин Б.Хмельницького з семигородським князем Юрієм II Ракоці та в'яснення його ролі проти козаків і Польщі, дипломатичних стосунків, які вела Польща з австрійським двором в справі одержання підмоги проти Б.Хмельницького; відносин між шляхтою, а також Б.Хмельницьким і турками, молдавські та волоські справи, тощо [11:5].

Велику увагу приділив історик з'ясуванню позиції Б.Хмельницького щодо кандидатури на польський престол після смерті Володислава IV, вважаючи її не зовсім ясною і нещирою (підтримка на престол однократно, як Яна Казимира, так і Сигізмунда Ракоці) [7:19]. У праці "Між Замостям та Зборовом" історик вказує на те, що хоч Б.Хмельницький під Львовом і Замостям висловлювався на знак кандидатури короля Яна Казимира, та це було нещиро, бо саме тоді в його таборі були семигородські дипломатичні агенти Моша і Рац, як послі від князя Юрія I Ракоці [5:39]. Згодом, М.Кордуба висвітлює позицію гетьмана в іншому плані – як дипломатичні дії для користі Української держави. Б.Хмельницький підтримував кандидатуру Ракоці тому, що посадження на польський трон не католика, гарантувало б права і свободи православних, до того ж гетьман хотів втягнути семигородського князя до збройного втручання з Польщею на стороні козацького війська [5:45]. Так, наміри перебудувати Річ Посполиту гетьман обмірковував у двох напрямках: зміцнення монархічної влади та посадження на польський трон не католика [5:46]. У вище згаданій статті йдеться також про жваву дипломатичну діяльність Б.Хмельницького на початку 1649 р. з Туреччиною, Кримом, Молдавією, Московією [5:42]. Активні переговори між Фесрваром і Переяславом про необхідність рішучих військових дій з боку Семигороду не принесли гетьманові бажаних результатів [7:19].

Боротьбі козацького війська під Замостям в кінці 1648р. та політиці Б.Хмельницького щодо елекції короля присвячена добре документована брошура М.Кордуби, яку видано у Кракові 1941 р. – "Хмельницький у Белзчині й Холмщині". По сьогоднішній день для істориків є загадкою, чому Б.Хмельницький не пішов на Варшаву, чому не використав

здобуті перемоги? Мирон Кордуба пояснює це так. Оскільки головною метою походу під Замостя були вимоги до Польщі санкціонувати козацькі управи на Придніпрянщині, то завданням гетьмана ставав вибір бажаного короля. Тому воєнні операції обмежувались дрібними зачіпками. До того ж, досвід під Львовом показував, що Б.Хмельницький не мав наміру поширювати свою міцну владу на західноукраїнські землі, а тим більше на такі далекі – польські [6:21]. Оскільки вибір короля відбувся за планом, то гетьман повертається на Придніпрянщину, щоб там чекати королівських комісарів [6:37]. У згадуваній вище статті М.Кордуби у Польському біографічному словнику, історик вказує на те, що, ставши паном усієї Придніпрянщини, Б.Хмельницький мусів зайнятись організацією там державного життя, не розпорошуючи сил [8:330]. Одержавши обіцянки нового короля Яна Казимира про задоволення козацьких вимог, Б.Хмельницький влаштовує гучну урочистість у с. Лабуньки під Замостям і відводить козацьке військо на Наддніпрянщину [6:38].

Оцінюючи діяльність Б.Хмельницького, М.Кордуба критично висвітлив окремі її сторінки. Зокрема, відзначає, що деякі умови Зборівського миру 1649 року були для обох сторін прикрими: для гетьмана – повернення селян до кріпацтва та згода на повернення польських панів на українські латифундії [8:311]. Негативом ж Білоцерківського миру було: обмеження території та кількості реєстрових козаків. Вказує М.Кордуба і на такий факт: коли польські війська на Чернігівщині у 1652 році піднімали в інтересах магнатів каральні експедиції, Б.Хмельницький, стараючись за будь-яку ціну втримати укладений мир, карав на смерть керівників селянських рухів. Внаслідок цього серед козацьких мас поширювались грізні заворушення проти гетьмана. Б.Хмельницький став предметом ненависті: по всій Україні проклинали його, складали проти нього пісні, називали прислужником польських магнатів [8:331].

М.Кордуба не засудив так гостро Переяславську угоду 1654 р. як М.Грушевський, однак зазначив, що Україна не знайшла в такий спосіб потрібної допомоги з боку царя, і що це не допомогло захистити український край від систематичних пљондрвань з боку об'єднаних польсько-татарських військ [8:332].

Попри все це, про самого Б.Хмельницького Мирон Кордуба писав, що це був дійсно природжений вождь – правитель, політик – дипломат, і що можна не сумніваючись, назвати його найвидатнішою постаттю тогочасної Східної Європи [8:333].

Даний життєпис Б.Хмельницького, вміщений М.Кордубою в Польському біографічному словнику, має синтетичний характер і чимало оригінальних узагальнень і оцінок автора. В листі з Варшави до І.Крип'якевича 3.02.1938 р. М.Кордуба відзначив, що доводиться збагачувати чужу літературу. Але важливий той факт, що Краківська Академія Наук доручила йому підготувати життєписи Хмельницьких і матеріал надрукувала так, як його подав учений [12:арк 3].

Історик наполегливо прагнув до пошуку нових документів з історії Хмельниччини в архівах і бібліотеках, намагався дати їх об'єктивне тлумачення. З п'ятого числа в "Записках НТШ", які почав редагувати М.Грушевський, часто друкуються цікаві підбірки, чи нові окремі документи в розділі "Miscellanea" (Повідомлення) [2:123]. У 1926 р. М.Кордуба опублікував повідомлення, що відносилось до початку Визвольної війни – "Miscellanea. Нові причинки до початків Хмельниччини" [13:209–216]. У бібліотеці Інституту ім. Оссолінських у Львові він виявив три документи, що стосувались боїв під Жовтими Водами і Корсунем. Вони вміщені в додатку до повідомлення. Зокрема, у загальній збірці під ч.2576 знаходився документ – лист одного з учасників подій – ігумена до польського князя Д.Заславського, в якому характеризувався настрої польського населення під враженням перших блискучих перемог козацької зброї. У 1948 р. ці три документи разом з іншими були передані з ВР ЛНБ ім. Стефаніка до Вроцлавського архіву в Польщі [2:123].

Як бачимо, Мирон Кордуба провів надзвичайно ґрунтовне дослідження джерельної бази доби Хмельниччини, особливо цінним є введення ним у науковий обіг ряду нових документів, а розвідки історика з названої доби тільки підтверджують об'єктивну необхідність показати власному народу і європейській громадськості, що державницькі уст-

ремління України мають глибоку історичну традицію, яка повністю пов'язана з політичними процесами, що відбувалися на Європейському континенті.

Список використаних джерел

1. Korđuba M. Geneza narodowosci ukraínskiej : ДАЮ. - Ф Р.2923. - Оп.1. - Спр.14. 2. Чуприна В., Чуприна З. Видатний дослідник Хмельниччини / Дзвін. - Львів, 2000. - № 3. - С. 121-124. 3. Кордуба М. Венецьке посольство до Б.Хмельницького (1650) // Записки НТШ. - Т.78. - Львів, 1907. - С. 51-89. 4. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. - Т.84. - Львів, 1908. - С.5-32. 5. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. - Т.133. - Львів, 1922. - С.39-56. 6. Кордуба М. Б.Хмельницький у Белзчині й Холмщині. - Краків, 1941. - 47 с. 7. Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина та її дослідники // Рукописна українська у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 20-21 вересня 1996. - Львів, 1999. - С. 11-34. 8. Korđuba M. Chmielnicki Bohdan Zenow. Polski słownik biograficzny. - T.3. - Kraków, 1937. - S. 329-334. 9. Купчинський О. Листи М.Кордуби до М.Грушевського питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя / М.Грушевський і Львівська історична школа. - Львів, 1995. - С. 178-186. 10. Центральний державний історичний архів у Львові. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.42. 11. Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648-1657). - Т.12. - Львів, 1911. - 545 с. 12. ЦДА у Львові. - Ф.357. - Оп.1. - Спр.24. 13. Кордуба М. Miscellanea. Нові причинки до початків Хмельниччини // Записки НТШ. - Т.144-145. - Львів, 1926. - С. 209-216.

Iryna Fedoriv

BOHDAN KHMELNYTSKYU'S EPOCH IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF MYRON KORĐUBA

In the article it is analysed Myron Korđuba's contribution into the investigation of B.Khmelnyskyu's epoch. Special attention is paid to the diplomatic activity of the Hetman state.

УДК 398 (477)

Igor Ivanjuta

НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА Джерельна база

У статті автор подає історіографію та джерельну базу дослідження постаті Володимира Гнатюка та його наукової і громадсько-політичної діяльності.

Володимир Гнатюк та його багатогранна творчість і громадсько-політична діяльність привертала і привертають увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Вивчення діяльності Володимира Гнатюка почалося ще на зламі XIX–XX ст., після виходу у світ перших його публікацій, які критики оцінили досить позитивно. Зокрема, Ю Дзерович висловив враження щодо 1 тому вченого «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» [1]. О.Маковей зробив позитивний аналіз статей В.Гнатюка у Записках НТШ [2].

Е. Сабов охарактеризував 1 том етнографічних матеріалів з Угорської Русі [3] та В. Доманицький розглянув статті вченого в «Етнографічному збірнику» Т. 1–5 [4].

У 1902 р. була надрукована наукова праця В. Францева [5] у якій автор проаналізував головні напрямки епохи відродження на західноукраїнських землях і вперше з науковців згадав ім'я ще зовсім молодого діяча В. Гнатюка який вже тоді починав цікавитися актуальними питаннями періоду початку ХХ ст. Як продовження цієї проблематики у 1907 р. вийшла у світ розвідка Б. Гжовського «Звідки взялися москвофіли?» [6] у якій дослідник висловив своє вороже ставлення до згаданої течії, а також розглянув погляди В. Гнатюка на течію «москвофілів» на західноукраїнських землях.

Поява матеріалів, які зібрав та упорядкував В. Гнатюк з різних фольклорних жанрів викликала низку праць, у яких дослідники охарактеризували їх значення для українського народу. Наукова критика прихильно привітала пісенний збірник народних пісень югославської Войводини В. Гнатюка. Проаналізувавши творчий доробок автора, чеський фольклорист Іржі Полієка назвав збірку «знаменитим зразком», який повинні наслідувати слов'янські, зокрема, словацькі фольклористи, записуючи пісні у досі не досліджених галузях [7]. Високо оцінив його І. Франко у дослідженні «Нові народні пісні» [8], а також сучасний український фольклорист М. Яценко у розвідці «Володимир Гнатюк і Бачванські Русини» [9].

Збиральній діяльності В. Гнатюка І. Франко присвятив ще одне дослідження, високо оцінивши збірники коломиїток, упорядковані фольклористом. Зокрема, він виділив перші два томи і підкреслив: «Гнатюкова збірка вперше викриває те нове для нас враження колосальної єдності, що таїться на дні тих розрізнених краплин, зведені до купи в систему, що гуртує їх відповідно до змісту, вони складаються на широкий образ нашого сучасного народного життя, безмірно багатий деталями і кольорами» [10].

Саме на підставі цього збірника, а також збірника народних легенд [11] та галицьких народних приповідок [12] І. Франко назвав Гнатюка «феноменально щасливим збирачем усякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніх, мабуть, не дорівнював ніхто».

Особливо цінною в контексті етнографічної діяльності вченого є праця І. Горака [13], який назвав збірку В. Гнатюка «Колядки та щедрівки» – «епохальним твором, що становить новий визначний період в історії слов'янської фольклористики». Свої оцінки цієї галузі діяльності вченого дали також А. Хатемкін [14], В. Дикарьов [15] та І. Свенціцький [16].

Серед праць про діяльність В. Гнатюка значне місце займають дослідження професора Львівського університету Ф. Колесси [17–18], який у своїх виданнях високо оцінив В. Гнатюка як наукового і громадського діяча, а найголовніше, діяча, який робив велику справу розвитку рідної мови на західноукраїнській території. Ще ґрунтовніше розкрив це питання словацький вчений Ф. Главачек у своїй статті «Спогади про мовні зв'язки з І. Франком» [19], у якій високо оцінив боротьбу В. Гнатюка за рідну мову і поряд з цим зазначив, що мова для Гнатюка не була лише одним компонентом народної культури, і тому він також важливе місце приділяв діалектологічним питанням для того, щоб глибше зрозуміти побут і культуру народу.

У контексті дослідження великий інтерес становить маніфест «І ми в Європі» І. Франка [20], де автор висловив протест з боку закарпатських українців до австро-угорського панування на їхній землі. Цінність цього маніфесту полягає в тому, що основні документи для цього протесту розробив В. Гнатюк, про що і наголошував Франко у передмові і високо оцінив національні погляди молодого науковця.

Певний внесок в історіографію теми становить праця Е. Егана «Економічне положення руських селян в Угорщині» [21] у якій автор, висвітлюючи всі проблеми західноукраїнського села проаналізував погляди з цього приводу В. Гнатюка в контексті національного відродження.

Для дослідження проблеми значення має листування між М. Коцюбинським та В. Гнатюком, яке знайшло свій відбиток у публікаціях Коцюбинського [22–23]. У них можна почерпнути цінну інформацію про найважливіші політичні події, творчі задуми та новини культурного життя на західноукраїнських землях досліджуваного періоду.

Першими спробами цілісної оцінки життя і творчості В. Гнатюка можна вважати некрологи, написані безпосередньо після смерті діяча такими провідними вченими, як М. Грушевський «Академик В. Гнатюк (1871–1926)» [24], В. Дорошенко «Пам'яті Володимира Гнатюка» [25], Л. Шевченко «Спомини про академіка В. М. Гнатюка» [26], М. Тарасенко «Пам'яті Володимира Гнатюка» [27] та М. Могилянського «Спогади про В. Гнатюка» [28]. Автори підкреслювали роль В. Гнатюка як фольклориста, етнографа,

науковця, громадсько-політичного діяча, визначали його заслуги для української культури.

У 1929 р. НТШ у Львові присвятило пам'яті вченого окремий збірник зі вступною статтею Ф. Колесси «Матеріали до етнології та антропології», у якій автор широко висвітлює діяльність В. Гнатюка [29]. Подібні записки видали також історично-філологічний відділ «Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук» та Етнографічна комісія «Етнографічний вісник». Ці збірники містили серію статей українських вчених про різні аспекти діяльності В. Гнатюка. Зокрема, В. Камінський у статті «Угорська Україна в етнографічних працях академіка Володимира Гнатюка» [30] розкрив етнографічну діяльність вченого, детально аналізуючи місця його експедиції на Закарпаття.

У 30–50-х рр. ХХ ст. ім'я Володимира Гнатюка на Україні та за кордоном майже забулося. Правда, короткі згадки про його життя і діяльність зустрічалися в «Українській загальній енциклопедії», «Українській Радянській енциклопедії», «Енциклопедії Українознавства», у підручнику «Українська народна творчість», що вийшов за редакцією М. Рильського та у низці інших посібників. Зокрема, у цей період вийшла праця М. Грицюти «М. С. Коцюбинський і народна творчість», у якій автор робить досить детальний аналіз листування між В. Гнатюком та М. Коцюбинським. Один із таких листів заслуговує на особливу увагу, саме з нього ми дізнаємося про те, що саме В. Гнатюк надихнув Коцюбинського на створення чудових «Тіней забутих предків» [31]. Також варто відзначити статтю М. Возняка «Першодруки Лесі Українки» [184], у якій дослідник вперше в українській історіографії прослідковує зв'язки і листування Лесі Українки з В. Гнатюком. Не менш важливим внеском в українську історіографію є праця М. Мочульського «З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916 рр.)» [32], де автор проаналізував значення тісної творчої співпраці І. Франка і В. Гнатюка у Науковому Товаристві ім. Шевченка для української науки, а також відзначив цінність маніфесту «І ми в Європі», створеного цими діячами.

Кілька праць у період 30–50-х рр. були опубліковані в еміграції. Серед них варто назвати розвідки К. Кисілевського «І. Панькевич» у Гряшеві [33] де автор проаналізував зв'язки молодого мовознавця із Закарпаття І. Панькевича з В. Гнатюком та А. Волошина «Спомини» у Філадельфії [34], у якій розглянуто погляди вченого на течії «народовців» та «москвофілів» на західноукраїнських землях.

Вельми цікавою і актуальною для дослідження є праця В. Дорошенка «Українська національна бібліотека» [35], у якій автор простежує зв'язки В. Гнатюка з багатьма європейськими закладами і вченими. Дорошенко у своєму дослідженні наголосив на винятково важливому значенні діяльності вченого в НТШ, охарактеризував її, як важливу сторінку в історії не лише Товариства, а й України в цілому.

З нагоди 90-ліття з дня народження В. Гнатюка та з метою популяризації етнографічної діяльності серед українського та польського громадянства В. Юзвенко у 1961 р. опублікував працю «Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці ХІХ ст.» [36], у якій вагоме місце приділив особі В. Гнатюка і його публікаціям у польських журналах «Lud», «Wisla» та «Ludoznawstwo».

З наукових праць початку 60-х рр., які стосуються діяльності вченого, насамперед, варто згадати роботу О. Дея [37], у якій автор розкрив методику збирацької діяльності В. Гнатюка. Проте найзначущішою за останні сорок років стала монографія М. Яценка «Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність» [38], яка вийшла у світ у 1964 р. Метою автора було показати, що справді зробив В. Гнатюк у галузі української етнографії та фольклористики. Окресливши в загальному життєвий і творчий шлях митця, Яценко велику увагу приділив дослідженню основних напрямків етнографічної діяльності вченого. Це йому вдалося, що не можна сказати про погляди автора на громадсько-політичну діяльність В. Гнатюка і, зокрема, на погляди вченого щодо течії «народовців» та його стосунки з М. Грушевським. Так, Яценко у своїй праці протиставляє «революційно-демократичну» концепцію В. Гнатюка «буржуазно-націоналістичній концепції М. Грушевського: взаємини між ними називає антагоністичними, а, характеризуючи погляди вченого на течію «народовців», відзначає її, як «небезпечну для української нації». Це можна пояснити, на нашу думку, двома чинниками: 1) політикою радянської держави; 2) недоступністю необхідних архівних джерел. У дійсності між В. Гнатюком та М. Грушевським панувала гідна подиву згода та єдність поглядів на благо України. Про це свідчить їхнє листування, понад сто листів, які зберігаються в архівах Львівщини, праці самого М. Грушевського [24] та низка подальших праць, які стосуються їхньої співпраці в НТШ. Стосунки та співпраця вчених досліджені у статті «В. Гнатюк та М. Грушевський»

[39], у якій зазначається, що їх поєднували щирість у стосунках, взаємодопомога і взаємодопомога та спільна боротьба за українську національну ідею.

Щодо поглядів В. Гнатюка на течію «народовців», то вчений всіляко підтримував їхні починання і говорив, що саме вони повинні відіграти визначальну роль у національному відродженні. Саме про це зазначив у своїй праці І. Мощинський [40]

Майже одночасно з вказаною монографією М. Яценка з'явилася обширна його розвідка «Славістичні інтереси та зв'язки В. Гнатюка» [41], у якій подано інформацію про взаємини діяча з російськими, білоруськими та іншими слов'янськими вченими

Цікавою для історіографії є праця О. Зілинського [42], у якій автор проаналізував збиральну діяльність В. Гнатюка на основі розповідей М. Пустая, з яким вчений підтримував досить тісні стосунки. Невелику роботу про етнографічну діяльність В. Гнатюка в Банаті подав І. Рябошапка [43]. Окреслюючи основні здобутки вченого на ниві етнографічної науки, автор відзначив велике прагнення вченого служити національним ідеалам. Так, будучи в Банаті, В. Гнатюк, окрім збирання етнографічних матеріалів, займався вихованням серед населення почуттів патріотизму і служіння інтересам власного народу.

Починаючи з кінця 60-х років ХХ ст. постать В. Гнатюка стала предметом наукових зацікавлень відомого вченого Миколи Мушинки. Досліднику належить низка праць про життя і творчість Гнатюка, його місце в українському фольклорі та культурі

Однією з перших його праць була «Кореспонденція В. Гнатюка з Панькевичем» [44], у якій автор висвітлив питання творчих взаємин і співпраці вчених. У ній автор подав цікавий матеріал для висвітлення окремих сторінок наукової та громадсько-суспільної діяльності і, зокрема, мовного питання на західноукраїнських землях та боротьбі діячів з «москвофілами». Як продовження цієї проблематики у науковому збірнику Матеріалів української етнології у 1969 р. був надрукований лист І. Панькевича до В. Гнатюка [45]. Поряд з цим М. Мушинка видав про вченого свою працю етнографічного плану «В. Гнатюк – визначний дослідник фольклору Пряшівщини» [46], яка є також цінним здобутком про наукову діяльність В. Гнатюка. Саме цю працю автор присвятив 95-річчю з дня народження славетного вченого на конференції, яка відбулася у Пряшеві (Словаччина). М. Мушинка з 1966 по 1991 рр. перебував за кордоном і тому в його працях реалістичніше відображено діяльність В. Гнатюка, ніж у радянських (М. Яценко). Так, працюючи за кордоном, він отримав досить цінні матеріали від чеських друзів В. Гнатюка: І. Полівки [7], І. Горака [13], Ф. Главачека [19], дочки В. Гнатюка Олександри Піснячевської, яку кілька разів відвідував у Парижі, та його внучки Лали Косаревич-Гардесманн, що живе у Гамбурзі.

Важливим внеском, що значно збагатив історіографію дослідження стала «Бібліографія праць В. Гнатюка» [47], яку видав М. Мушинка у 1970 р. невеликим тиражем. Проте через 17 років, будучи в Едмонтоні, він видав повну бібліографію друкованих праць В. Гнатюка, яка охоплює 1340 анотованих позицій [48].

У 1971 р. з приводу 100-річного ювілею В. Гнатюка українська історіографія поповнилася низкою статей, які без сумніву стали її здобутком. Насамперед варто назвати дослідження М. Яценка «Видатний учений і громадський діяч» [49], у якому автор подав життєвий і творчий шлях діяча через призму служіння українській ідеї. Л. Гулецька у своїй статті «Володимир Гнатюк і питання української мови» [50] зосередила свою увагу на аналізі питань мови, які в свій час порушував вчений. П. Арсенич у своїй статті «Подвиг академіка В. М. Гнатюка» [51] проаналізував культурно-просвітницьку та суспільно-громадську діяльність В. Гнатюка. У статті коротко подано завдання, які діяч ставив перед собою і високо оцінено роль В. Гнатюка у національно-культурному відродженні України. Доповнили ці студії також стаття О. Мишанича «Визначний дослідник давньої української літератури» [52] і дві статті М. Мушинки «Володимир Гнатюк і Пряшівщина» [53] та «Піонер україністики» [54], у якій автор висвітлив зв'язки В. Гнатюка з Ф. Главачеком.

Важливою подією у вивченні життя і діяльності Володимира Гнатюка стали наукові конференції у Києві, Львові та Ужгороді з нагоди 100-річчя від дня народження. У 1971 р. у його рідному селі Велесневі відкрито меморіальний музей В. Гнатюка. Найбільше прислужився цій справі О. Черемшинський, який все своє життя присвятив збиранню матеріалів про вченого. Основні питання з приводу музею проанотовано у нарисі «Музей Володимира Гнатюка» [55]. Іменем В. Гнатюка названо середню школу у Бучачі, де навчається діяч, та одну з львівських вулиць. Меморіальні дошки було урочисто відкрито у Львові, Тернополі та Криворівні – про це повідомлено у декількох статтях. Також було

випущено у 1971 р. поштові конверти з портретами В. Гнатюка. Після цього ювілею навколо імені В. Гнатюка в Україні запанувало незрозуміле мовчання.

Починаючи з 1972 р. дослідженням діяльності Володимира Гнатюка займаються в основному за кордоном. Зокрема, НТШ у Парижі та у Нью-Йорку присвятило Гнатюкові три томи «Записок НТШ» (190, 201, 207). У всіх цих томах більшість матеріалів зібрав М. Мушинка, і вони вийшли під його редакцією. Так, у 190 томі Записок НТШ «Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття» [56] висвітлюються такі важливі питання, як біографія вченого; методика збиральної діяльності В. Гнатюка; В. Гнатюк – дослідник фольклору Пряшівщини; В. Гнатюк – дослідник фольклору бачванських українців; В. Гнатюк – дослідник фольклору українців Банату. Не менше важливим і цінним для історіографії є 207 том Записок НТШ «Володимир Гнатюк: життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства» [57], у яких М. Мушинка подав вичерпну характеристику життя і діяльності вченого у перерахованих у назві галузях з погляду сучасності та аналізу нових архівних матеріалів.

Важливою подією у вивченні наукової і громадсько-політичної діяльності В. Гнатюка було те, що вийшла в світ монографія, видана Українським вільним університетом у Мюнхені «Історія НТШ» [58], у якій подано глибокий аналіз діяльності В. Гнатюка у Товаристві, зокрема, як секретаря філологічної секції та секретаря, а згодом голови, етнографічної комісії.

У 1972 р. у Пряшеві Й. Дзендзелівський опублікував велику статтю [59], у якій проаналізував листування та співробітництво В. Гнатюка з етнографом Ю. Ставровським. Свої оцінки стосовно багатогранної діяльності вченого дали такі дослідники, як М. Лакиза [60] та Б. Романенчук [61].

Серед вітчизняних науковців 70–80-х рр. ХХ ст., які цікавилися і вивчали діяльність В. Гнатюка, можна відзначити В. Маланчука. Зокрема, дві його праці, які були надруковані у 1973 р. «До питання про дослідження побуту українців Карпат Володимиром Гнатюком» [62] та «Побут українців у дослідженнях Володимира Гнатюка» [63]. У них автор високо оцінив етнографічну спадщину вченого.

У 1985 р. вийшла праця І. Дуди [64], у якій зроблено спробу проаналізувати найголовніші аспекти у формуванні світогляду В. Гнатюка. Також у праці подається біографія вченого. Досить цікавою і цінною виявилася наступна розвідка І. Дуди у співавторстві з Б. Мельничуком [65], у якій автори окреслили коло актуальних питань щодо вивчення життя і творчої спадщини вченого, проаналізували роль і місце В. Гнатюка в НТШ, а також описали цінні матеріали у музеї В. Гнатюка у Велесневі, які зібрав О. Черемшинський.

Цінним набутком української історіографії стали твори у 50-ти томах І. Франка [66–67], з яким В. Гнатюк йшов пліч-о-пліч як невтомний борець за волю України та розвиток передової науки. У зазначених працях подано детальний аналіз їхньої співпраці в НТШ, а особливо в «Літературно-Науковому Віснику».

Важливим у контексті досліджуваної теми став 10 том творів Лесі Українки, де упорядники подали листування В. Гнатюка і видатної поетеси, використавши матеріали до того часу не відомих архівних джерел [68].

Починаючи з кінця 80-х рр. у результаті політичних обставин на Україні відкрилися широкі можливості для вивчення історії українського національного культурно-державного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. та визначних постатей тієї епохи, серед яких, без сумніву, був В. Гнатюк. Так, з 1991 р. дослідження імені Гнатюка та його доробку як етнографа, науковця, громадського діяча посилилося. Саме в цьому році широко відзначалося 120-річчя від його народження. У Львові і Тернополі, Ужгороді та Пряшеві відбулися міжнародні конференції, присвячені цьому ювілею.

Цінна праця про вченого належить В. Корнійчуку «Роль В. Гнатюка у розвитку української національної культури» [69], у якій автор зосередив увагу на питанні національного відродження сучасної України і провів паралелі, торкаючись епохи кінця ХІХ – початку ХХ ст., визначивши роль і місце у цій епосі В. Гнатюка.

У працях І. Сенька [70], К. Сосенко [71], О. Голубця [72], О. Шутака [73], Л. Пархети [74] та М. Данилевича [75] зосереджена увага на аналізі фольклористичної та етнографічної діяльності В. Гнатюка у різних жанрах, зокрема, в легендах, різдвяних святах, гаївках, колядках і щедрівках, казках та новелах відповідно.

В історіографії проблеми варто назвати роботи В. Пекара «Стосунки Володимира Гнатюка з закарпатським істориком Ю. Жатковичем» [76], де автор проаналізував плідну співпрацю між двома вченими і особливо відзначив таку галузь їхньої співпраці, як пере-

кладознавство (Ю. Жаткович під впливом В. Гнатюка перекладав українські праці національного характеру і поширював їх на Закарпатті). Згодом вийшли подібні праці Ференца [77] і Мишанича [78]. Ці автори у своїх публікаціях розкрили зв'язок В. Гнатюка на Закарпатті не лише з Ю. Жатковичем, але й з іншими діячами, важливе місце серед яких посіли І. Панькевич та Г. Стрипський.

Про діяльність вченого в іншому регіоні України – Бойківщині, написав у 1992 р. З. Матисякевич [79]. У своїй розвідці автор підсумував здобутки вченого у галузі етнографії у цьому регіоні і навів приклади плідної співпраці вченого з відомим етнографом Бойківщини М. Зубрицьким.

Щодо етнографічної діяльності вченого, то в 90-х рр. вийшла ще ціла низка науково-популярних видань. Зокрема, досить цікаву публікацію підготував П. Будівський [80], у якій описав місце О. Довбуша у легендах та переказах, які видав В. Гнатюк. У праці проаналізовано зібраний фольклористом досить цінний етнографічний матеріал про дитинство Олекси і його юність та початки опришкування, героїчну боротьбу Довбуша за народну справедливість та смерть славного ватажка. Іншою, не менш значущою працею є дослідження О. Кузьменко [81], у якому автор зосередив увагу на питанні ролі творчості В. Гнатюка у пісенному репертуарі Українських Січових Стрільців. Певний внесок в етнографічне гнатюкознавство зробили також Я. Рамач, опублікувавши своє дослідження «Гнатюкові записи фольклору русинів та наукові статті про них як історичне джерело» [82] та В. Цимбал «В. Гнатюк – дослідник весілля українців Карпатського регіону» [83].

У 1993 р. Ф. Стеблій у своїй праці [84] зробив аналіз дослідження В. Гнатюка «Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.)». Ця праця Стеблія є вагомим внеском у висвітлення важливих культурно-політичних процесів на західноукраїнських землях ХІХ ст. з поясненням і оцінкою тих процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях на зламі століть.

Детальнішому вивченню специфіки роботи вченого в НТШ слугувала праця О. Бочан [85]. У монографії М. Алексієвця та В. Савенка [86] поряд з показом ролі Наукового Товариства ім. Т. Шевченка українському національному відродженню (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) висвітлюється діяльність В. Гнатюка у справі видавництва періодичних та серійних наукових видань НТШ.

Певний інтерес в українській історіографії викликала праця О. Аркуші [87], у якій автор, аналізуючи справи виборчих компаній на Західній Україні кінця ХІХ ст., звернув увагу на постать В. Гнатюка – громадського діяча, який висвітлював всі позитивні та негативні дії парламенту та звертав увагу на дуже малу кількість українських виборців у ньому.

Подібні праці, у яких висвітлювали період національного відродження, видали І. Лисяк-Рудницький [88], В. Верига [89] та М. Кугутяк [90].

Важливим етапом у вивченні життя і діяльності В. Гнатюка варто вважати наукову конференцію з нагоди 130-річчя діяча, яка відбулася 5–8 травня 2001 р. у Тернополі. Загальний огляд доповідей та повідомлень свідчить, що увагу дослідників найбільше привертає етнографічний доробок вченого.

Автор цієї праці робить спробу дослідити В. Гнатюка не лише як етнографа і фольклориста, але і як історика та громадсько-політичного діяча. Про це свідчить низка опублікованих статей [91–96].

Загалом, гнатюкознавство в Україні на сьогоднішній день вийшло поза початкову стадію, воно становить значну кількість досліджень та критичних матеріалів, у яких висвітлюється творчість В. Гнатюка. Однак, відсутність ґрунтовної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала життя та багатогранну діяльність В. М. Гнатюка, його місце у національному відродженні України кінця ХІХ – початку ХХ століть та роль у поглибленні інтеграції України у світовий культурний процес зумовила зацікавлення автора темою.

Підготовка наукового дослідження вимагала залучення широкого кола архівних джерел різних за походженням та інформаційними можливостями. Головний масив використаних документів зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника). Центральному державному історичному архіву України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові) та Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО). Це пояснюється тим, що В. Гнатюк переважну частину свого життя прожив у Львові, а тому більшість документів, що стосуються наукової та громадсько-політичної діяльності вченого знаходяться саме тут. Важливе місце у дослідженні відіграють також документи відділів рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України та рукописні матеріали Інституту рукопису Наці-

ональної бібліотеки. Певний інтерес для дослідника становлять документи Інституту археології НАН України та Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО)

Наукова праця опирається на широкий масив неопублікованих та виданих матеріалів, які умовно можна тематично згрупувати так

- особисті документи В. Гнатюка та його родини
- документи, що стосуються діяльності вченого в НТШ.
- матеріали про діяльність Гнатюка в інших товариствах та організаціях.
- листування.
- рукописи наукових і творчих матеріалів.
- документи про останні роки та вшанування пам'яті В. Гнатюка

До важливих документів щодо діяльності вченого, належать особисті документи. Серед них, зокрема, метрика про народження, свідоцтво успішності з початкової школи у Бучачі, свідоцтво про закінчення першого-четвертого класів Бучацької гімназії [ЦДІА у Львові. – Ф 309 – Спр. 2184], документи, пов'язані з наданням Гнатюкові стипендій, які він отримував, будучи учнем в гімназії у Станіславові [97] та свідоцтва за окремі роки навчання у Станіславській гімназії [ЦДІА у Львові – Ф 309. – Спр. 2185]. Збереглися також документи про навчання та закінчення Львівського університету [ЦДІА у Львові. – Ф 309. – Спр. 2184], листи В. Гнатюка та його дружини до дітей [ДАТО – Ф 3443 – Спр. 1], листи М. Гнатюка до сина В. Гнатюка [98].

Серед колекційних матеріалів відділу рукописів бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка – свідоцтво про закінчення жіночої професійної школи у Станіславі Майновської Олени – дружини вченого та шкільні свідоцтва їх дітей: Олександри, Ірини та Юрія, а також рішення про призначення їм стипендій [ДАТО – Ф 3648. – Спр. 1]

Виняткову цінність для дослідження мають архівні матеріали про подальше працевлаштування та діяльність В. Гнатюка після закінчення Львівського університету зокрема, про його обрання членом Президії НТШ у Львові й отримання посади наукового секретаря філологічної секції Товариства [99], де він здійснював величезну організаційно-адміністративну роботу [100–106]. Збереглися тут також численні протоколи засідань Президії НТШ, які свідчать про широке коло діяльності вченого. Зокрема, з цих протоколів можна почерпнути інформацію про обрання В. Гнатюка секретарем етнографічної комісії НТШ [107]; його членство в історико-філософській секції НТШ [108–112]; про призначення вченого відповідальним редактором «Записок НТШ» [113]. Велика кількість протоколів засідань НТШ написана рукою В. Гнатюка [ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Спр. 34]

До найчисельніших й найрізноманітніших за змістом джерел у вищеперерахованих архівах, безперечно, необхідно віднести листування Володимира Гнатюка, яке пов'язане з різними сферами діяльності вченого. Незначна частина цих матеріалів є опублікованою. Зокрема, видані листи В. Гнатюка до І. Панькевича [44]; окремі листи до І. Франка [114]; Ф. Вовка [115]; М. Коцюбинського [22] та Ю. Ставровського [59]

Автор широко вводить до наукового обігу неопублікований епістолярій В. М. Гнатюка, представлений у роботі архівними матеріалами з особистих фондів українських вчених та культурних і громадських діячів. Зокрема, у відділі рукописів Інституту літератури ім. Шевченка НАН України (м. Київ) зберігаються листи вченого до: О. Маковея [Ф 59 – Спр. 760–761], І. Белея [Ф 100. – Спр. 1442], Г. Барвінок [Ф 19 – Спр. 1100–1111], І. Франка [Ф 3 – Спр. 610, 611, 614, 1001, 1624, 1626, 1637, 2487, 2499, 2521]

У фонді 83 «В. Гнатюк» рукописного відділу Інституту літератури міститься 133 справи з листами українських та європейських діячів до В. Гнатюка. Зокрема, таких, як В. Балабана [спр. 1–2], К. Беднарського [спр. 4–5], С. Бердяєва [спр. 8–10], О. Маковея [спр. 55–75], М. Могиллянського [спр. 92–93], М. Мочульського [спр. 95–100], В. Дорошенка [спр. 124], М. Міхновського [спр. 86], І. Кул'ша [спр. 54] і Будза [спр. 46–49].

Цінними для дослідження є матеріали листування В. Гнатюка з відомим етнографом Ф. Вовком, який жив і працював у Парижі [116–117]. Документи цієї переписки знаходяться у відділі рукописів Інституту археології НАН України (м. Київ)

Кореспонденція Володимира Гнатюка зустрічається у всіх вищезазначених архівах, але найбільша їх кількість є у ЛНБ ім. В. Стефаника (відділ рукописів) та ЦДІА у Львові. Важливе місце займає листування вченого з отаманом українських січових стрільців Н. Гирняком [119] етнографом В. Г. Шахматовим [120–121], славістом І. Кривецьким [122]

Багатогранна діяльність В. Гнатюка в НТШ сприяла розширенню листування вченого з мешканцями різних регіонів України. Зокрема, завдяки розпочатій справі створення і розширення музею при НТШ вчений листувався з Доманицьким з Києва [123], Л. Мельником та У. Дихарьовою з Катеринограда [124], етнографом А. Онищуком з Зелениці [125–126], Л. Гарматієм з Голов [127], письменницею М. Грінченко [128], збирачем фольклору І. Волошинським з Далешева [129], які допомагали вченому у розширенні музею Товариства.

Окрім адресованих Гнатюкові листів знайомих, друзів, збирачів фольклору, мовознавців, письменників, учителів з України в архівах Львова збереглась велика кількість листів від представників європейської науки та культури і навіть цілих організацій. Так, В. Гнатюк вів вдалу кореспонденцію з приводу обміну виданнями Товариства НТШ з Нью-Йоркською публічною бібліотекою [130], Університетською бібліотекою в Упсалі [131], Російською Академією Наук [132], Болгарською Академією Наук [133], Науковими установами з Угорщини [134], Українською Академією Наук в Києві [135], М. Комаровим з Одеси [136], М. Сперанським з Москви [137] і Приятелем з Віденського університету [138].

Володимир Гнатюк листувався з багатьма європейськими та світовими вченими, які згодом визнавалися дійсними членами НТШ. Зокрема, зі шведським славістом А. Енсе-немом зі Стокгольма [139], етнографом Г. Стрипським з Будапешта [140], німецьким істориком і етнографом Р.-Ф. Кайндлем [141], етнографом О. Броксом з Осло [142], польським славістом О. Брікнером [143], австралійським мовознавцем Т. Гартнером з Фондо [144], польським славістом Я. Бодуеном де Куртене [145], істориком Р. Сембрановичем з Відня [146].

Високо оцінюючи діяльність Володимира Гнатюка, низка українських, російських і західноєвропейських установ та наукових товариств обирають вченого своїм дійсним чи почесним членом. Підтвердженням цього знову-таки служать архівні джерела. Зокрема, про членство і різноманітну діяльність В. Гнатюка в товаристві «Академічна громада» у Львові [147–152]; член-кореспондентство в Академії наук у Петербурзі (ЛНБ ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів – Ф. «В. Гнатюк», – Спр. 1), членство в Президії Товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові (ЦДІА у Львові – Ф. 309 – Спр. 2283); почесне членство в Товаристві «Просвіта» в Ужгороді і Львові (ЛНБ ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів – Ф. «В. Гнатюк» – Спр. 1), визнання академіком Всеукраїнської Академії Наук у Києві (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. 1 – Спр. 9).

Важлива інформація зберігається в автобіографії, яку написав В. Гнатюк для Товариства «Просвіта» у Львові, де вчений згадував про обрання його почесним та дійсним членом таких закордонних товариств, як «Narodopisna Spolecnost Ceskoslovenska» у Празі, «Verein für österreichische Volkskunde» у Відні, «Gesellschaft für geistige Volkerverständigung und Volkergeistforschungen» у Берліні (ЦДІА у Львові – Ф. 3448 – Спр. 139).

Джерельну основу дослідження суттєво доповнили документи і матеріали з архіву родини Гнатюків, яку на протязі усього свого життя збирав О. Черемшинський і відкрив на основі зібраних матеріалів Музей Володимира Гнатюка у с. Велесневі, Монастирського району Тернопільської області. Тут зберігаються автографи вченого, грамоти, листи та сімейні реліквії родини Гнатюків.

Важливим джерелом для дослідження обраної теми стали спогади сучасників, колег, друзів і близьких: М. Коцюбинського [153], М. Павлика [154], Ю. Жатковича [155–157], М. Грушевського [158], К. Білинського [159], І. Труша [160], І. Франка [161–162], Р. Сембрановича [146], О. Шахматова [121], В. Дорошенка [163], Лесі Українки [164] та М. Горького [165].

У дослідженні також були використані матеріали відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника, які стосуються діяльності вченого і які передав до бібліотеки у 1963 р. його родич (швагро) Іван Боднар.

До джерельної бази роботи ввійшла також періодика «Вісник Союзу Визволення України» (Відень) [166], «Діло» (Львів) [167], «Життя і слово» (Львів) [168], «Літературно-Науковий Вісник» (Львів), «Записки НТШ» (Львів), «Етнографічний збірник» (Львів), «Радикал» (Львів) [169], «Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові» [170], «В. Гнатюк. Документи і матеріали» [171–172], «Буковина» (Чернівці) [173], «Наша школа» (Львів) [174], «Україна» (Львів) [24], «Матеріали до української етнології» (Львів) [175–182] та календар товариства «Просвіта» [183].

Отже, можна констатувати, що хоч не всі джерела є рівнозначними, їх сукупність робить джерельну базу започаткованого дослідження цілком достовірною і достатньою для виконання поставлених завдань.

Список використаних джерел

1. Дзєрович Ю. Рецензія на «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» // Душпаєгир. - Львів, 1898. - № 3-4. - С. 93-94.
2. Маковей О. Рецензія на журнал «Життя і слово» // Записки Наукового товариства імені Г. Г. Шевченка (далі - Записки НТШ). - Львів, 1898. - Т. 21. - С. 4-5.
3. Сабов Е. Рецензія на «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» // Листок. - Львів, 1898. - № 4. - С. 42-44.
4. Доманицький В. Рецензія на «Етнографічний збірник» 1-5 томи // Киевская Старина. - Львів, 1899. - Т. 67. - С. 148-153.
5. Францев В. А. Из эпохи возрождения Угорской Руси // Записки НТШ. - 1902. - Т. 49. - С. 37-40.
6. Гіжковський Б. Звідки взяли ся москвофіли. - Львів, 1907. - 32 с.
7. Полівка І. Рецензія на книжку В. Гнатюка «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» // Народовий чехословацький вісник. - Прага, 1901. - С. 211-217.
8. Франко І. Нові народні пісні. - Етнографічний збірник - Львів, 1898. - Т. 5. - С. 73-75.
9. Яценко М. Руські народні пісні у записах В. М. Гнатюка. - Нови Сад, 1972. - С. 239-265.
10. Франко І. Рецензія на книгу В. Гнатюка «Коломийки» // Літературно-Науковий Вісник (далі - ЛНВ). - Львів, 1906. - Т. 25. - С. 500-504.
11. Франко І. Гнатюк В. У справі збирання народних легенд // ЛНВ. - Львів, 1899. - Т. 8. - Кн. 12. - С. 176-178.
12. Франко І. Галицько-руські народні приповідки // ЛНВ. - Львів, 1909. - Кн. 11. - С. 406-410.
13. Горак І. Рецензія на збірку Володимира Гнатюка «Колядки і щедрівки» // Народовий чехословацький вісник. - Прага, 1916. - С. 344-348.
14. Хатемкін А. Песни молодежи в современной деревне // Записки НТШ. - Львів, 1901. - Т. 25. - Кн. 5. - С. 39-40.
15. Дикарьов В. Збірка сільської молодіжні на Україні // Матеріали до української етнології. - Львів, 1918. - Т. 18. - С. 168-172.
16. Свенціцький І. Різдво христове у поході віків (Історія літературної теми і форми). - Львів, 1933. - 181 с.
17. Колесса Ф. Українські народні думи // ЛНВ. - Львів, 1922. - Т. 127. - С. 80-83.
18. Колесса Ф. Українська усна словесність. - Львів, 1938. - 645 с.
19. Главачек Ф. Спогади про мої зв'язки з Іваном Франком // Збірник з історії чехословацько-українських зв'язків. - Братіслава, 1959. - С. 625-640.
20. Франко І. Ми в Європі // Зібрання творів у 50-ти томах. - К., 1986. - Т. 46. - С. 345-350.
21. Еган Е. Економічне положення руських селян в Угорщині. - Львів, 1901. - 70 с.
22. Коцюбинський М. Листи до В. Гнатюка // Діло. - №9. - Львів, 1914. - С. 2-4.
23. Коцюбинський М. І Західна Україна // Збірник III. - Уфа, 1942. - 180 с.
24. Грушевський М. Академік Володимир Гнатюк (1871-1926) // Україна. - 1926. - № 6. - С. 189.
25. Дорошенко В. Пам'яті Володимира Гнатюка // ЛНВ. - Львів, 1926. - Т. 25. - С. 260-270.
26. Шевченко Л. Спомини про академіка В. М. Гнатюка // Первісне громадянство. - Львів, 1926. - Вип. № 3. - С. 122-124.
27. Тарасенко М. Пам'яті Володимира Гнатюка // Етнографічний вісник. - Львів, 1926. - № 3. - С. 1-5.
28. Могиляньський М. Спогади про В. Гнатюка // Записки Історично-Філологічного Відділу УАН. - Кн. 10. - Львів, 1927. - С. 258-259.
29. Колесса Ф. Передне слово // Матеріали до етнології і антропології. - Львів, 1929. - Т. XXI-XXII. - С. 3-12.
30. Каміньський В. Угорська Україна в етнографічних працях академіка Володимира Гнатюка // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. - Львів, 1929. - С. 148-174.
31. Гришота М. М. С. Коцюбинський і народна творчість // Інститут літератури ім. Г. Г. Шевченка. - К.: Вид. АН УРСР. - 1958. - 55 с.
32. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896-1916 роки) // Іван Франко у спогадах сучасників. - Львів, 1956. - 425 с.
33. Кисілевський К. М. Іван Пашкевич. - Вінніпег, 1958. - 122 с.
34. Волошин А. Спомини. - Філадельфія, 1959. - 62 с.
35. Дорошенко В. Українська національна бібліотека. - Львів, 1936. - 112 с.
36. Юзвенко В. Українська народна поетична творчість у польській фольклористичній XIX ст. - Київ, 1961. - 195 с.
37. Дей О. Ігри та пісні (весняно-літня поезія грудного року). - К., 1963. - 672 с.
38. Яценко М. Володимир Гнатюк: життя і фольклористична діяльність. - К.: Наукова думка, 1964. - 194 с.
39. Трум О. В. Гнатюк і М. Грушевський: Наукові записки. Серія. Літературознавство. - Тернопіль: ТДПУ, 2001. - Вип. IX. - С. 98-102.
40. Мочинський І.

- Про Едмунда Егана - Дукля. - Прашів, 1984. - № 6. - С. 72-80. 41. Яценко М. Т. Славянські інтереси та зв'язки В. Гнатюка // Міжслов'янські фольклористичні взаємини. - Київ, 1963. - С. 78-123. 42. Зілинський О. Володимир Гнатюк і збієвський казкарь. - Прашів, 1969. - Дукля №1. - С. 63-69. 43. Рябошапка І. Слідами Володимира Гнатюка в Банат // Науковий збірник Матеріалів української етнології у Свидику № 3. - Прашів, 1967. - С. 92-99. 44. Мушинка М. Кореспонденція В. Гнатюка з І. Панькевичем // Науковий збірник Матеріалів української етнології у Свидику. - Т. III. - Прашів, 1967. - С. 148-150. 45. Лист І. Панькевича до В. Гнатюка // Науковий збірник Матеріалів української етнології у Свидику, 1969. - Т. IV. - Кн. I. - С. 38-39. 46. Мушинка М. Володимир Гнатюк - визначний дослідник фольклору Пряшівщини // Матеріали до української етнології у Свидику. - Прашів, 1967. - Т. III. - 115 с. 47. Мушинка М. Бібліографія праць В. Гнатюка // Записки НТШ. - Т. 190. - С. 101-106. 48. Мушинка М. Володимир Гнатюк: бібліографія друкованих праць // Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1987. - 148 с. 49. Яценко М. Т. Видатний учений і громадський діяч // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 5. - С. 27-36. 50. Гулецька Л. Володимир Гнатюк і питання української мови // Мовознавство. - 1971. - № 3. - С. 74-80. 51. Арсенич П. Подвиг академіка В. М. Гнатюка // Прикарпатська правда. - 1971. - С. 4. 52. Мишанич О. Визначний дослідник давньої української літератури // Радянське літературознавство. - 1971. - №5. - С. 73-82. 53. Мушинка М. Володимир Гнатюк і Пряшівщина // Дружно вперед. - 1971. - № 4. - С. 9. 54. Мушинка М. Піонер україністики // Нове життя. - 1971. - С. 5. 55. Герета І., Черемшинський О. Музей Володимира Гнатюка: Варис-путівник. - Львів: Каменяр, 1971. - 72 с. 56. Мушинка М. Володимир Гнатюк - дослідник фольклору Закарпаття // Записки НТШ. Праці історико-філологічної секції. - Париж - Мюнхен, 1975. - 117 с. 57. Мушинка М. Володимир Гнатюк: життя та його діяльність в галузі фольклору, літератури та мовознавства // Записки НТШ. - Париж - Торонто-Мюнхен, 1987. - Т. 207. - 332 с. 58. Мушинка М. Історія НТШ // Український вільний університет. - Мюнхен, 1976. - 320 с. 59. Дзедзельський Й. О. Співробітництво В. Гнатюка з Ю. Ставровським у 1886-1899 // Зовніт наукового товариства культурного союзу українських трудящих в Чехії. - Прашів, 1972. - Т. I. - С. 43-66. 60. Лакіза М. В. Гнатюк та російська культура // Дукля. - 1972. - № 4. - С. 60-66. 61. Ромашенчук Б. Володимир Гнатюк 1871-1926 // Бучач і Бучаччина. - Нью-Йорк, 1972. - С. 128-146. 62. Маланчук В. До питання про дослідження побуту українців Карпат Володимиром Гнатюком // Культура і побут населення українських Карпат. - Ужгород, 1973. - С. 116-121. 63. Маланчук В. Побут українців у дослідженнях Володимира Гнатюка // Народна творчість та етнографія. - 1973. - № 2. - С. 28-34. 64. Дуда І. Бучач: Путівник. - Львів: Каменяр, 1995. - 64 с. 65. Дуда І., Мельничук Б. Тернопіль: Що? Де? Коли? // Фотопутівник. - Київ: Мистецтво, 1989. - 239 с. 66. Франко І. // Зібрання творів у 50-ти томах. - К., 1986. - Т. 46. - С. 339-351. 67. Франко І. Старинна романсько-германська новела в устах русько-го народу // Франко І. Твори: У 5-ти томах. - Т. 26. - К., 1980. - 330 с. 68. Листи Лесі Українки до В. Гнатюка та Ф. Колеси // Українка Леся. Твори: У 10-ти томах. - К.: Либіль, 1987. - Т. 10. - 110 с. 69. Корнійчук В. Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-ти річчю від дня народження В. Гнатюка. - Тернопіль, 1991. - С. 39-44. 70. Сенько І. В. Гнатюк як збирач і дослідник легенд про Христа // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: Матеріали міжнар. наук. конф. - Прашів-Свидик, 12-15 червня 1991 р. - Київ-Львів-Прашів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней. - 1991. - С. 78-87. 71. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора. - К., 1993. - 344 с. 72. Голубень О. Ганьки в дослідженні Володимира Гнатюка // Наукові записки. Серія: Літературознавство. - Тернопіль: ТДНУ, 2001. - Вып. IX. - С. 143-146. 73. Шулак О. Колядки і щедрівки Гнатюкового зібрання у дослідженні західноукраїнських фольклористів 20-30-их років ХХ століття // Наукові записки. Серія: Літературознавство. - Тернопіль: ТДНУ, 2001. - Вып. IX. - С. 137-143. 74. Нархета Л. Казка в збирацькій діяльності Володимира Гнатюка // Наукові записки. Серія: Літературознавство. - Те-

- ринопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. IX. – С. 156–158. 75. Данилевич М. Деякі міркування стосовно «бачварських новел», зібраних В. Гнатюком // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. IX. – С. 168–172. 76. Пекар В. Стосунки Володимира Гнатюка з закарпатським істориком Ю. Жагковичем // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: Матеріали міжнар. наук. конф. – Пряшів-Свидик, 12–15 червня 1991 р. – Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней. – С. 58–70. 77. Ференц П. До питання про зв'язки В. Гнатюка із закарпатською інтелігенцією // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: Матеріали міжнар. наук. конф. – Пряшів-Свидик, 12–15 червня 1991 р. – Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней. – С. 49–55. 78. Мишанич О. Роль В. Гнатюка в літературному процесі Закарпаття кінця XIX – першої чверті XX ст. // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: Матеріали міжнар. наук. конф. – Пряшів-Свидик, 12–15 червня 1991 р. – Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней. – С. 29–39. 79. Матисякевич З. Володимир Гнатюк і Бойківщина // Від наукового товариства імені Шевченка до Українського Вільного університету: Матеріали міжнар. наук. конф. – Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж – Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992. – С. 48–49. 80. Будівський П. Олекса Довбуш у легендах та переказах, виданих Володимиром Гнатюком // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. IX. – С. 123–128. 81. Кузьменко О. Стрілецькі пісні в архівах і дослідженнях В. Гнатюка // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. IX. – С. 187–190. 82. Рамач Я. Гнатюкові записи фольклору русинів та наукові статті про них як історичне джерело // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету: Матеріали міжнар. наук. конф. – Пряшів-Свидик, 12–15 червня 1991 р. – Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней. – 1991. – С. 88–91. 83. Цимбал Т. Володимир Гнатюк – дослідник весілля українців карпатського регіону // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. IX. – С. 147–151. 84. Стеблій Ф. Володимир Гнатюк – дослідник національного відродження на західноукраїнських землях // Україна: Культура, спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1997. – Вип. 3–4. – С. 288–307. 85. Бочан О. Діяльність В. Гнатюка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Наукові зошити № 2. – Львів, 1999. – С. 90–94. 86. Алексієвський М. М. Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с. 87. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – 173 с. 88. Лисенко-Рудницький І. Історичне есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 483 с. 89. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с. 90. Кугузяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху. – Івано-Франківськ, 1993. – 199 с. 91. Іванюта І. П. Основні віхи життя і діяльності В. Гнатюка (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 14. – С. 167–175. 92. Іванюта І. Погляди В. Гнатюка на розвиток освіти в Західній Україні вкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 55–58. 93. Іванюта І. Роль Володимира Гнатюка у дослідженні національного відродження на західноукраїнських землях // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 13. – С. 16–22. 94. Іванюта І. Етнографічна діяльність Володимира Гнатюка // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 11. – С. 39–47. 95. Іванюта І. Діяльність Володимира Гнатюка в Науковому товаристві імені Шевченка // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 12. – С. 28–31. 96. Іванюта І. Володимир Гнатюк – дійсний член Наукового Товариства

ім. Шевченка : Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. - Серія: Літературознавство. - Тернопіль, 2001. - С. 51-55. 97. Повідомлення Крайової президії у Львові В. Гнатюкові у Станіславі про призначення йому стипендії в зв'язку з успіхами в навчанні 9 квітня 1891 р. - Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДА України у Львові) - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2184. 98. Лист М. Гнатюка до сина В. Гнатюка про тяжке матеріальне становище дома і про хоровий турток, в якому В. Гнатюк брав участь 22 червня 1891 р. - ЦДА України у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2288. 99. З протоколу засідання президії Наукового товариства ім. Шевченка з ухвалою про затвердження В. Гнатюка секретарем філологічної секції та про переобрання його секретарем президії 5 квітня 1900 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 33. 100. З протоколу засідання президії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з ухвалою про призначення В. Гнатюка членом комісії з купівлі етнографічних експонатів для музею Товариства 1 вересня 1909 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 34. 101. Повідомлення президії Наукового товариства ім. Шевченка В. Гнатюкові у Львові про обрання його дійсним членом філологічної секції Товариства 12 червня 1899 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2184. 102. З протоколу засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про доповідь В. Гнатюка «Пісенні новотвори» 9 грудня 1902 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1902. - № 12. - С. 15-16. 103. З протоколу засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про доповідь В. Гнатюка «Угоруські вірші» 10 квітня 1902 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1902. - № 10. - С. 25-26. 104. З протоколу засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з викладом змісту доповіді В. Гнатюка «Хоценський співаник Левицьких» 20 листопада 1909 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1909. - № 40. - С. 12. 105. З протоколу засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про стан друку другого тому «Знадобів до української демонології» 19 січня 1913 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1913. - № 54. - С. 10. 106. З протоколу засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про пропозицію В. Гнатюка видати «Історію літератури» І. Франка та відповісти видання «Етнографічного збірника» і «Матеріалів до української етнології» 20 червня 1917 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 40. 107. З протоколу засідання Етнографічної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові з ухвалою про видання, на пропозицію В. Гнатюка, корпусу українських народних пісень та переобрання В. Гнатюка секретарем комісії 25 березня 1909 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1909. - № 38. - С. 16-17. 108. З протоколу засідання історико-філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові про реферат В. Гнатюка «Галицтво у Східній Галичині» 7 листопада 1900 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1900. - № 4. - С. 6. 109. З протоколу засідання історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з викладом змісту дослідження В. Гнатюка «Народна пожива на Бойківщині» 15 січня 1906 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1906. - № 26. - С. 5-6. 110. З протоколу засідання історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з викладом змісту дослідження В. Гнатюка «Зносини українців з сербами» 20 січня 1906 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1906. - № 26. - С. 7. 111. З протоколу засідання історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з викладом змісту доповіді В. Гнатюка про весілля бачварських українців 31 жовтня 1907 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1907. - № 31. - С. 7-9. 112. З протоколу засідання історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з викладом змісту статті В. Гнатюка «Легенда про три жіночі удачі» 1907 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1910. - № 44. - С. 6-8. 113. З протоколу засідання президії Наукового товариства ім. Шевченка у Льво-

ві з ухвалою про призначення В. Гнатюка відповідальним редактором журналу «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» 4 лютого 1914 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. Баб'як П. Творчі взаємини В. Гнатюка і І. Франка // Українське літературознавство. Львів, 1990. - С. 112-118. 115. Франко А. Д., Франко О. О. Листування В. Гнатюка з Ф. Вовком // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історично-краєзнавчої конференції. - Тернопіль, 1990 - С. 6-7. 116. Лист В. Гнатюка зі Львова до Ф. Вовка у Петербурзі про боротьбу за український університет у Львові 4 травня 1903 р. - Інститут археології АН України, науковий архів. - Ф. А. - Спр. В/1676. 117. Лист В. Гнатюка зі Львова до етнографа Ф. Вовка у Парижі про свої дослідження в ділянці матеріальної і духовної культури в Галичині та на Закарпатті 20 жовтня 1897 р. - Інститут археології АН України, науковий архів. - Ф. А. - Спр. В/1630. 118. Лист В. Гнатюка зі Львова до Ф. Вовка у Парижі про надіслання матеріалів до чергового тому «Матеріалів до українсько-руської етнології» 13 лютого 1898 р. - Інститут археології АН України, науковий архів. - Ф. А. - Спр. В/1632. 119. Лист В. Гнатюка до отамана УСС Никифора Гірняка, 24 січня 1916 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 353. - Оп. 1. - Спр. 7. 120. Лист В. Гнатюка О. Шахматову з повідомленням, що він вислав популярний варіант праці «Український народ в його минулому та сучасному» для одного з періодичних видань 16 квітня 1910. - Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. - Ф. «В. Гнатюк». - Спр. 101. 121. Лист О. Шахматова В. Гнатюку з повідомленням про причину затримки видання праці «Український народ в його минулому і сучасному» 25 червня 1910. - ЦДА України у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2266. 122. Лист В. Гнатюка зі Львова до І. Кривецького у Ряшеві про знищення особистого архіву В. Гнатюка та архіву Етнографічної комісії 7 листопада 1899 р. - ЦДА у Львові. - ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 987. 123. Лист В. Доманицького з Києва до В. Гнатюка у Львові про передачу до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові фольклористичних матеріалів Ф. Бодявського 15 червня 1903 р. - ЦДА у Львові - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2268. 124. Лист Л. Мельника та У. Дикарьової з Катеринограду до В. Гнатюка у Львові про надання рукописної спадщини етнографа М. Дикарьова для музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 17 жовтня 1900 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2289. 125. Лист етнографа А. Онищука з Зелениці до В. Гнатюка у Львові про експонати з Гуцульщини, надіслані для музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 7 червня 1909 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2279. 126. Лист А. Онищука з Карлова до В. Гнатюка у Львові про надіслання етнографічних експонатів до Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 8 лютого 1913 р. - Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів. - Ф. «В. Гнатюк». - Спр. 417. 127. Лист Л. Гарматія з Голов до В. Гнатюка у Львові про етнографічні експонати для музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 17 грудня 1909 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2267. 128. Лист письменниці М. Грінченко з Києва до В. Гнатюка у Львові про бажання передати до Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові колекцію етнографічних записів 20 січня 1913 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2267. 129. Лист збирача фольклору І. Волошинського з Далештева до В. Гнатюка у Львові про збирання фольклорних матеріалів для етнографічної комісії та експонатів для Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 13 квітня 1914 р. - Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів. - Ф. «В. Гнатюк». - Спр. 110. 130. Лист дирекції Нью-Йоркської публічної бібліотеки до В. Гнатюка у Львові з подякою за надіслані видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 8 жовтня 1904 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 259. 131. Лист управи Університетської бібліотеки в Упсалі до В. Гнатюка у Львові з подякою за надіслання видань Наукового товариства ім. Шевченка 11 вересня 1905 р. - ЦДА у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 259. 132. Лист В. Черетца з Ленінграда до В. Гнатюка у Львові про обмін виданнями Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і Російської Академії наук та з пропозицією видати матеріали до історії давньої української літератури 3 березня 1924 р. - Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, відділ рукописів. - Ф. «В. Гнатюк». - Спр. 442. 133. Лист В. Гнатюка зі Львова до І. Шиманова в

Софії про обмін виданнями Наукового товариства ім. Шевченка і Болгарської академії Наук 14 червня 1923. – Велеснівський етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка, фотодокумент № 32. 134. Листування Володимира Гнатюка з науковими установами Австро-Угорщини, Європи та Америки з приводу обміну виданнями 1915 р. – ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 140, 144, 154, 159, 155. Лист В. Гнатюка зі Львова до А. Кримського у Києві про обмін виданнями Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та Української Академії Наук у Києві 15 червня 1923 р. – Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – Спр. 22869. 136. Лист бібліографа М. Комарова з Одеси до В. Гнатюка у Львові з проханням допомогти отримати видання Наукового товариства ім. Шевченка 27 жовтня 1911 р. – ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2289. 137. Лист М. Сперанського з Москви до В. Гнатюка у Львові про виснажку своїх праць і з проханням вислати нові видання Наукового товариства ім. Шевченка. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 525. 138. Лист бібліотекаря Віденського університету І. Пріятеля до В. Гнатюка у Львові з проханням надіслати видання Наукового Товариства ім. Шевченка 24 січня 1901 р. – ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 259. 139. З листа шведського славіста А. Снесена з Стокгольму до В. Гнатюка у Львові з подякою за обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 9 березня 1909 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 206. 140. Лист Г. Стрицького з Будапешта до В. Гнатюка у Львові з повідомленням про утворення Соціографічного товариства, яка займається справами національних меншостей, та з подякою за обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 4 березня 1914 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 539. 141. Лист німецького історика й етнографа Р.-Ф. Кайндля з Чернівців до В. Гнатюка у Львів з подякою за обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 6 березня 1914 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 11. 142. Лист О. Брока з Осло до В. Гнатюка у Львові з подякою за обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 23 березня 1914 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 68. 143. Лист польського славіста О. Брікнера з Берліна до В. Гнатюка у Львові з подякою за обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 8 червня 1914 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 70. 144. Лист австралійського мовознавця Т. Гартнера з Фокло до В. Гнатюка у Львові з подякою за обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 21 червня 1914 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 129. 145. Лист польського славіста Я. Бодуена де Куртене з Петербурга до В. Гнатюка у Львові з повідомленням про надіслання біобібліографічних відомостей в зв'язку з обранням його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 21 липня 1914 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 57. 146. Лист Р. Сембратовича з Відня до В. Гнатюка у Львові з пропозицією скласти протест проти утисків українського друку 17 січня 1899 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 500. 147. З протоколу засідання президії Товариства «Академічна громада» у Львові про ухвалу, за пропозицією В. Гнатюка, купити до бібліотеки Товариства етнографічні видання 28 квітня 1896 р. – Державний архів Львівської області (СЛІ – ДАЛЮ). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 3. 148. З протоколу засідання президії Товариства «Академічна громада» у Львові про доручення В. Гнатюкові організувати комітет для видання «Антології української літератури» 23 жовтня 1897 р. – ДАЛЮ. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4. 149. З протоколу засідання президії Товариства «Академічна громада» про видавничу діяльність В. Гнатюка. – ДАЛЮ. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 5. 150. З протоколу засідання президії Товариства «Академічна громада» у Львові про оголошення, за пропозиці-

- єю В. Гнатюка. літературного конкурсу. – ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 9. 151. З протоколу загальних зборів Товариства «Академічна громада» у Львові про відмову В. Гнатюка бути головою Товариства 20 березня 1898 р. – ДАЛО. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 15. 152. З протоколу зборів української громадськості та виступу там В. Гнатюка 1898 р. ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 33. 153. Лист М. Коцюбинського з Чернігова до В. Гнатюка у Львові про реакцію на Україні після придушення революційних виступів та проханням надсилати літературні новинки 3 березня 1906 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 285. 154. Лист М. Павлика зі Львова до В. Гнатюка про те, що його стаття про Закарпаття друкуватиметься в журналі «Радикал». – ЦДА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2280. 155. Листи Ю. Жатковича до В. Гнатюка 1896 р. – ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 208. 156. Лист К.-Ю. Жатковича з Строїни до В. Гнатюка на Корфу з попередженням про вороже ставлення до нього угорської адміністрації 28 березня 1903 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 208. 157. Лист К.-Ю. Жатковича з Строїни до В. Гнатюка у Львові про розслідування, проведене угорською адміністративною владою у зв'язку з підозрою, що В. Гнатюк є «московський емісар» 14 липня 1903 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 208. 158. Посвідка М. Грушевського про працю «Руські оселі в Полудневій Угорщині», написану В. Гнатюком 1898 р. – ЦДА України у Львові. – Ф. 309, оп. 1. – Спр. 234. 159. Лист К. Білинського до В. Гнатюка 1 листопада 1897 р. – Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 83. – Спр. 14. 160. Лист І. Труша зі Львова до В. Гнатюка в Алїанді про обрання його членом президії Товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва. – ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2283. 161. Рецензія І. Франка на другий том коломийок, виданих В. Гнатюком 1908 р. – ЦДА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 286. 162. Лист І. Франка з Криворівні до В. Гнатюка у Львові з проханням допомоги зібрати матеріали про сільськогосподарські страйки в Галичині. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 582. 163. Лист В. Дорошенка В. Гнатюку з повідомленням про те, що за видання нарисів «Український народ в його минулому та сучасному» або «Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.)» взявся Союз визволення України у Відні 26 липня 1910. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 198. 164. Лист Лесі Українки з Берліна до В. Гнатюка у Львові з подякою за надіслані книги Видавничої спілки та роздуми з приводу цього видання 10 травня 1899 р. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 566. 165. Лист М. Горького з Капрі до В. Гнатюка у Львові з подякою за надіслані йому «Етнографічні збірники» та перекладені українською мовою його твори. – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. «В. Гнатюк». – Спр. 447. 166. Гнатюк В. Усна народна словесність (В справі записів українського етнографічного матеріалу). – Відень: Союз визволення України, 1917. – 48 с. 167. Гнатюк В. Ю. Жаткович // Діло. – Львів. – 1896. – № 263. – С. 1–2. 168. Гнатюк В. І ми в Європі // Життя і слово. – 1896. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 1–4. 169. Гнатюк В. Дещо про Русь Угорську // Радикал. – Львів, 1895. – № 2. – С. 14–19. 170. Телеграма Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, післана на В. Гнатюком Товариству російської словесності при імператорському Московському університеті з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження М. Гоголя 3 травня 1909 р. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1909. – № 38. – С. 17–20. 171. Гнатюк В. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – Док. № 330. 172. Гнатюк В. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – Док. № 368. 173. Гнатюк В. Відродження угорських русинів // Буковина. – 1907. – № 151. – С. 4–5. 174. Гнатюк В. В справі науки української мови в середніх школах // Наша школа. – 1913. – № 6. – С. 341–347. 175. Гнатюк В. Гаївки // Матеріали до української етнології. – Львів, 1909. – Т. 12. – 249 с. 176. Гнатюк В. Бойківське весілля в Мшанці // Матеріали до української етнології.

Львів, 1908. – Т. 10. – Ч. 2. – С. 1–5. 177. Гнатюк В. Весіле в Керестурі // Матеріали до української етнології. – Львів, 1908. – Т. 10. – Ч. 2. – С. 30–41. 178. Гнатюк В. Українські обряди і звичаї // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. 19. – Ч. 2. – С. 10. 179. Гнатюк В. Українська народна словесність // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. 19. – С. 1–4. 180. Гнатюк В. Весілля в Керестурі // Матеріали до української етнології. – Львів, 1908. – Т. 10. – С. 30–80. 181. Гнатюк В. Бойківське весілля в Мишани // Матеріали до української етнології. – Львів, 1908. – Т. 10. – С. 1–29. 182. Гнатюк В. Українські весільні обряди та звичаї // Матеріали до української етнології. – Львів, 1908. – Т. 19–20. – С. 5–198. 183. «За працю для народу» (Нові почесні члени товариства «Просвіта») // 184. Возняк М. Першодруки Жесі Українки // Записки Львівського університету. – Вип. 1. – 1951. – С.45–51.

Ihor Ivanjuta

SCIENTIFIC AND SOCIAL-AND-POLITICAL ACTIVITY OF VOLODYMYR HNATYUK: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM AND SOURCE BASIS OF THE RESEARCH

The paper presents the historiography and source basis of the research of Volodymyr Hnatyuk and its scientific and social-and-political activity.

УДК 94(477)

Віктор Вергунов

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА Г.Г. МАХОВА – ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

У статті проаналізовано місце і значення професора Г.Г.Махова та його творчої спадщини у розвитку української науки.

Видатний український ґрунтознавець, методолог, керівник (в 20–30-ті роки ХХ ст.) детального обстеження ґрунтів України, автор першої «Мапи ґрунтів України», засновник школи ґрунтознавців-генетиків. Григорій Григорович Махов народився у 1886 році. Широко відомим стало його ім'я у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття, але пізніше, по війні, на жаль, на довгі десятиріччя вилучене з наукового життя і наукової літератури. Для вузького кола ґрунтознавців праці його завжди залишалися відомими, їх вивчали, але на них ніхто не посилався, ніби такого вченого не існувало. Причина – доля під час війни. Внаслідок глибокого оточення Києва в 1941-му році він опиняється на окупованій території. У віці 55 років вибір мав бути один – продовжувати працювати, тим більше, що спочатку була надія на утвердження національної держави, а Г. Махов був завжди патріотом і потерпав, як націоналіст, за радянські часи. Під час окупації Києва у 1942–1945 рр. вчений очолює Інститут землеробства і в тих складних умовах надає можливість працювати та заробляти на життя, а також бути не відправленим у концтабори багатьом науковцям. З поверненням Червоної армії, знаючи на що можна чекати, назавжди покидає Україну у 1944 році. Тепер лише в Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН (головним чином), Національній бібліотеці ім. В.І.Вернадського НАН України, Харківській державній бібліотеці ім. Г.Короленка, бібліотеках Харківського національного аграрного університету, Інституту ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н.Соколовського УААН та Інституту землеробства УААН можна знайти окремі його праці. За що цим установам велика подяка і шана. Пішли в небуття сучасники і, зараз, відновлюючи його ім'я, надаючи ново-

го життя його працям. пригадуємо лише окремі надто обережні (такий був час) висловлювання його колег.

За свідченням «Енциклопедії українознавства» (вид. «Глобус», 1996, т. 4, с. 1493) Махов народився в Києві. Ця ж енциклопедія подає його прізвище як Махів, очевидно вважаючи, що закінчення -ов з'явилося під впливом Росії, тим більше, що є селище Махівка. Вперше натрапляємо на його ім'я у звітах робітників Київського земства за 1911 р., які вели колективні польові досліді. В групі цих співробітників він працює помічником ґрунтознавця-агрохіміка.

В 1920 році – доцент Київського університету. Згідно «Справочного листка по сільськогосподарським установам України» за 1922 рік Г. Махов значиться зав. відділом ґрунтознавства Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції, що входила в Київське обласне управління по дослідній справі, створене рішенням РНК УРСР у 1920 році, яке знаходилося у Києві за адресою вул. Фундуклеєвська 46. Головою його Правління на той час був професор О. І. Душечкін. До складу об'єднання входило 16 дослідних станцій і полів. З 1924 року Григорій Григорович – професор столичного на той час Харківського сільськогосподарського інституту.

Особливого і окремого дослідження заслуговує вивчення діяльності професора Г. Г. Махова по організації сільськогосподарської дослідної справи після подій 1917 року на Україні. Вже на першій сесії Ради по сільськогосподарській дослідній справі в Україні, що відбулася 30.12.1922 – 3.01. 1923 року у Харкові, Г. Г. Махов виступив з доповіддю «Направление работ по сельскохозяйственному районированию». Беручи її за основу, сесія доручає вченому розробити план робіт стосовно кожної області УРСР, маючи на увазі районування для потреб дослідної справи та об'єднання зусиль окремих досліджень із природничо-історичних і економічних напрямків.

15–20 квітня 1923 року у м. Києві відбувся З'їзд ґрунтознавців України, який був скликаний за ініціативою Секції ґрунтознавства сільськогосподарського наукового Комітету Наркомзему. Григорій Григорович прийняв в роботі зібрання саму активну участь. 15 квітня він виступає з доповіддю «Обзор поверхностных отложений Украины», в процесі якої була запропонована карта поверхневих порід у 25 верстному масштабі. На другий день інша доповідь – «Почвенная карта Киевской области в 10 верстном масштабе». 20 квітня Г. Г. Махов робить нове повідомлення «Почвенная карта Украины в 25 верстном масштабе». За результатами цієї доповіді з'їзд приймає рішення Карту опублікувати і розтиражувати. Створюється спеціальна комісія, якій доручено за 2 місяці підготувати карту до друку з метою подальшого представлення її на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Москві за 1923 рік. Того ж вечора професора Г. Г. Махова обрано до складу оргбюро зі створення Ґрунтового Комітету України.

Велике епохальне значення для сільськогосподарської дослідної справи держави мала Всеукраїнська нарада по дослідній справі, що відбулася 22–27 червня 1924 року при Дослідному відділі Наркомзему УРСР. В його роботі прийняли участь зав. дослідним відділом, два представники Бюро по дослідній справі, чотири уповноважених з дослідної справи і чотири представники від дослідних закладів, що обрані на обласних нарадах по дослідній справі. Крім того, було декілька представників з дослідної справи з правом дорадничого голосу. Серед учасників зібрання були такі визначні вчені, як Лещенко (Полтавська дослідна станція), Дувін (Радомишлівська дослідна станція), Представники дослідних станцій: Кулжинський (Носівська дослідна станція), Сазанов (Полтавська дослідна станція), Сімиренко (Мліївська дослідна станція), Львов (Лубенська дослідна станція), Браславський (Чорторійська дослідна станція), Левицький (Драбовська дослідна станція), Фомічов (Сумська дослідна станція). До початку роботи наради у журналі «Сельскохозяйственное опытное дело», що випускало Бюро Всеукраїнських з'їздів з сільськогосподарської дослідної справи були надруковані статті відомих вчених того часу: професорів В. В. Вінера, Б. Н. Рожественського, В. І. Сазанова, О. О. Сапегіна, О. К. Філіповського, С. П. Кульжинського із їх баченням щодо організації дослідної справи в Україні. Дві великі статті підготував і професор Г. Г. Махов.

У перший день роботи наради Г. Махов робить доповідь про ґрунтову характеристику областей, а О. Філіповський про їх економічні показники і обидва роблять загальний

висновок, що на даний час усюди, за виключенням «підзолистої зони», достовірність кордонів областей «возбуждают сомнения» і вимагають їх перегляду. Засідання 27 червня приймає рішення просити професорів Г. Махова і О. Філіповського скласти і представити до Всеукраїнського бюро тези по питанню районування областей з дослідної справи для його вирішення до 1 грудня 1924 року. Незважаючи на те, що в подальшому легативність рішень наради була поставлена під сумнів окремими вченими (в першу чергу, за тим, що в ній прийняло участь вісім представників від областей і тільки двоє від районних), вже на зібранні 20–24 грудня 1925 року Всеукраїнська нарада з дослідної справи прийняла єдину узгоджену рослинницьку програму і було затверджено 11 схем дослідів.

Якщо зробити аналіз наукової діяльності Г. Г. Махова у харківський період – то це, в першу чергу, є праця в Сільськогосподарському науково-методичному комітеті Наркомзему України, де він очолює секцію ґрунтознавства. На початку 30-х років – в Академії наук України, а після усунення з УАН – керівником картографічних досліджень, консультантом.

За архівними даними НДІ сільськогосподарської меліорації (тепер Інститут гідротехніки і меліорації УААН) починаючи з 15.03.1930 року Г. Г. Махова зараховано науковим співробітником у відділ досліджень установи. А вже з 15.04.1930 року – він заступник директора цього інституту: в разі відсутності директора Д. А. Арансона виконує його обов'язки. За пропозицією Наркомзему та постановою технаради інституту вченого з 20 травня направляють очолити експедицію дослідження пісків, захисних смуг та поддів. З 1 червня Григорію Григоровичу доручається організація експедиції дослідження подів, але з попередженням, що тільки після з'ясування справи з Меліосоюзом й Гипроводом обмежитись дослідженнями лише одного поду поза межами району зрошення, маючи на меті з'ясувати придатність площі поду під нові культури (ріжей).

З 12.07. по 20.08.1930 року Г. Г. Махов приймає участь у роботі II-го Міжнародного Конгресу ґрунтознавців і відвідує Ленінград, Москву, Харків, Київ та інші міста.

Розпорядженням НКЗС з 5.12.1930 року НДІ сільськогосподарської меліорації переводять до Одеси. Всім працівникам, що не погодились на переїзд виплачені грошові компенсації. Наказом № 1 від 1 січня 1931 року Махов Г. Г. був звільнений з посади наукового керівника по відділу досліджень.

Певний час трудова діяльність вченого була пов'язана із Українським НДІ соціалістичного землеробства (тепер Інститут землеробства УААН). У фондах бібліотеки, не зрозуміло яким чином, залишився попередній звіт за 1935 рік лабораторії агрофізики ґрунту по сектору агроґрунтознавства (зав. сектором Г. Г. Махов) по темі 3/4 а «Дослідження впливу глибини оранки та внесення добрив на врожай в сівознах бурякових та бавовняних МТС» (регістр. № 2 III – А/1 оргпланбюро – 245 с.)

Провідні наукові видання того часу в галузі сільського господарства раді бачити професора Г. Г. Махова в складі своїх редколегій. Зараз важко відтворити саме у яких наукових збірках вчений редагує, консультує і сприяє виданню наукових праць. Це пов'язано з тим, що практично у всіх виданнях, де згадується прізвище Г. Г. Махова, на підставі відповідного спеціального розпорядження контролюючих органів, цензори вирізали, замовляли не тільки саме посилання, а й авторські роботи взагалі. Тому приємно було знайти у тій же бібліотеці Інституту землеробства УААН повну редколегію «Збірника наукових праць з агрохімії та фізико-хімії ґрунту» (Труди науково-дослідного інституту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства), що видав Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства в Державному видавництві колгоспної і радгоспної літератури УРСР 1936 року в м. Полтаві: Поряд із П. В. Бірхо, Н. Б. Вернандер, О. М. Вишинським, проф. М. М. Годліним, проф. О. І. Душечкіним, проф. О. І. Калачиковим зустрічаємо і проф. Г. Г. Махова.

Протягом 1923–1927 років вчений узагальнює матеріали з обстеження ґрунтів України, проводить в ці роки і пізніше низку експедицій, перетинаючи державу в різних районах, широтному і меридіанному напрямках. В результаті складає першу мапу ґрунтів нашої держави в 25 верстному масштабі (близько 1:2500000), публікує детальний пояснювальний текст до неї. Пізніше складає оглядову мапу ґрунтів України в масштабі

1:1000000, яка практично використовувалась при підготовці ґрунтознавців до 1970-х років.

У 1925 році Г.Г.Махов видає перший в Україні підручник з ґрунтознавства для сільськогосподарських інститутів і технікумів. В 1930-му році випускає головну, знамениту свою працю «ґрунти України». До її створення залучає також кращі наукові сили з геології – професора В. Крокоса, геоботаніки – професора Є. Лавренка. Найбільш цінними речами цієї праці є розробка закономірностей утворення головних типів ґрунтів в природних зонах України, детальна морфологія ґрунтів, методика їх досліджень. Книга чудово ілюстрована прекрасними точними кольоровими малюнками профілів ґрунтів виконаних М.Волковим. Нічого подібного на той час в колишньому СРСР не видавалось, хоча Росія мала потужну школу генетичного ґрунтознавства, та й не мали ми подібного видання аж до виходу в 1979 році «Атласа почв Украинской ССР», створеного за ініціативою М.Полупана великим колективом авторів.

Кольорове відображення профілів великої кількості поширених в Україні ґрунтів – мало величезне значення для підготовки ґрунтознавців і популяризації генетичного ґрунтознавства серед спеціалістів і керівних органів в ті далекі тридцять роки.

Книга була доступною іноземному читачу, так як текст в таблицях подавався українською і англійською мовами, велика узагальнююча частина також подана англійською мовою.

Вперше була створена англійська термінологія з ґрунтознавства. На жаль, деякі з вдалим чисто українських термінів в зв'язку з політикою наближення української мови до російської, не закріпилися – як «ґрунтова поволока» /тепер – покрів/, «попільняковий ґрунт» «спопільнений ґрунт» /опідзолений/, позем /горизонт/, верствуватий, пісковий та ін.

Книга справила величезний вплив на подальший розвиток генетичного ґрунтознавства в Україні, не менший, ніж свого часу «Русский чернозем» В.В. Докучаєва.

В кінці 1920-х на початку 1930-х років розгорнулася гостра дискусія між видатним ґрунтознавцем академіком О.Н.Соколовським і Г.Г.Маховим. Г.Г.Махов пропонував в основу обстеження і визначення ґрунтів з метою як найшвидшої їх державної інвентаризації покласти морфологічний метод. Це переконливо підтверджувалось вищезгаданою його монографією «ґрунти України». О.Соколовський наполягав на обов'язковому одночасному хіміко-аналітичному вивченню ґрунтів. Уявляється, що дискусія була взаємно корисною.

В 1934 році Наркомзем приймає рішення про суцільну інвентаризацію земель України. Враховуючи, що на той час морфологічна діагностика вже була достатньо розробленою і ґрунтувалась на відповідних надійних хімічних, фізичних, колоїдних, мінералогічних показниках, а також беручи до уваги нестачу вітчизняних надійних аналітиків, а також потрібної лабораторної бази, перевага була віддана саме морфологічній концепції і програмі Г.Махова.

Роботи з картування ґрунтів були покладені на створений на початку 1930-х років в Харкові науково-дослідний інститут агроґрунтознавства. Науковим керівником робіт призначили Г.Махова. В 1935 році інститут переводиться до Києва і розміщають його в приміщенні колишньої Центральної агрохімічної лабораторії (колишня вул. Леніна, 45). Велика група харківських науковців разом з Г.Маховим також переводиться до Києва. Серед них, ті, хто за висловом професора О.М.Грінченка «захворів» концепцією морфологічного методу послідовники Н.Б. Вернандер, Г.Г.Гринь, Г. Самбур, М.Колесников – майбутні професори відповідно Харківського сільськогосподарського інституту, Київського університету, Інституту землеробства. До великих інвентаризаційних робіт залучається також широке коло спеціалістів з усіх регіонів України. Керівниками фізико-хімічних досліджень призначаються харківці М.Крупський, О.Грінченко. Останнім випало очолювати ґрунтознавчу науку в Україні в 1960–70-х роках.

На жаль, великі наміри далеких 1930-х років обмежувались економічними труднощами, затримувалась виплата зарплати, обіцяні квартири не надавалися і більшість «харківців» повернулася до «першої» столиці під крило академіка О.Н.Соколовського. Нова карта ґрунтів з'явилась лише в 1949 році. Але серед авторів головного її творця

Г. Махова немає. В 1951 році виходить з друку монографія «Почвы: УССР» під редакцією М. М. Годліна, в якій використовуються всі принципові підходи і досягнення Г. Г. Махова. Результати досліджень отримані в основному під його керівництвом, але ніякої згадки про професора Махова немає. З іншого боку, очевидно, що за 2–3 повоєнні роки створити оригінальну карту і напрацювати матеріал для монографії неможливо.

Варто уваги, що монографія «Почвы УССР» написана російською мовою, що полегшувало авторам уникнути звинувачень в запозиченнях та й одночасно засвідчити свою лояльність до Москви. До цього часу сільськогосподарська література випускалась українською мовою. Для Г. Махова це був удар великої сили, і чи не саме це прискорило його смерть. Він помер у віці 66 років, в наступному 1952 році.

Вплив праці Г. Махова «ґрунти України» відчувається і на прекрасний підручник «Почвоведение», виданий в Москві у 1954 році Д. Віленським для підготовки ґрунтознавців. Але жодної посилки на Г. Махова немає, хоча Д. Віленський довгий час працював разом з Г. Маховим. По війні цей професор перебрався у Москву і працював в МГУ.

Г. Г. Махов починаючи з 1920-х років, знімає білі плями з карти ґрунтового покриття України, наприклад регіону Донбасу, Олешківських пісків. Продуктивно працює для полізахисного лісорозведення і боротьби з посухами на півдні України, для вирощування на Херсонщині бавовнику, допомагає хатам-лабораторіям налагодити вивчення ґрунтів, провести найпростіші аналізи.

Вивчає проблеми деградації ґрунтів, меліорації солонців, явищ ерозії, веде дослідження з новими культурами – бавовником і ріпідом. Після приєднання Західних областей України в 1939 році першим організовує експедицію в цей регіон і встигає до війни опублікувати наукові матеріали по Волинському Поліссю, Західноукраїнському Лісостепу, Прикарпаттю, подає журнальну карту ґрунтів цього регіону.

Г. Махов разом з О. Н. Соколовським бере участь у всіх довоєнних конгресах ґрунтознавців, в тому числі у США, Римі.

З 1947 року він професор Українського технічно-господарського інституту в США, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Наукового товариства Міхновського. Помер і похований в США. Опублікував близько 100 праць, в тому числі 70 – українською мовою. На жаль, на сьогоднішній день, автору цієї статті пропонується для повернення у науковий кругообіг тільки 36 статей вченого.

Хотілось також висловити подяку і надати шану доктору с.-г. наук професору В. І. Канівцю, який у своїй чудовій книзі «Життя ґрунту» (Київ, Аграрна наука, 2001) мабуть вперше за повоєнний період дає об'єктивну оцінку вкладу професора Г. Г. Махова для української сільськогосподарської науки, а також «Енциклопедії сучасної України» (Київ, 2001, т. 1) де віддане належне вченому, як одному з організаторів вітчизняної агрономії.

Отже, Г. Г. Маховим закладені добротні підвалини в генетичне ґрунтознавство. Вони й сьогодні мають наукове значення. Повернено Україні забуте ім'я першого українського вченого – ґрунтознавця, вченого закоханого в профіль ґрунту, вченого, який не тільки полишив Україні школу ґрунтознавців-генетиків, а й зробив значний особистий внесок у становлення вітчизняної сільськогосподарської науки та дослідної справи взагалі.

Список наукових праць Г. Г. Махова:

1. Махов Г. Г., Флоров Н. П. Коллективные опыты в Киевской губернии – К., 1914. – Ч. 2 / Сост. Флоров Н. П. и др. (регистрационный номер В 159492/2)
2. Махов Г. Г., Флоров Н. П. Коллективные опыты с минеральными удобрениями в Киевской губернии: Сводные результаты опытов 3-х лет 1910/1911, 1911/ 1912 и 1912/1913 гг. / Сост. Флоров Н. П. и др. – К., 1915
3. Махов Г. Г. Естественно-историческое районирование Украины в интересах сельского хозяйства. – Х., 1922. – 36 с.
4. Махов Г. Г. Почвенные условия Украины. – Х., 1922. – 32 с.
5. Махов Г. Г. Почвенные условия Украины и обслуживание их сельскохозяйственными опытными станциями. – К., 1923. – 13 с.
6. Махов Г. Г. Питання генези та еволюції ґрунтів України. – Х., Друкарня Книгоспілки, 1924.

7. Махов Г.Г. Питання генези та еволюції ґрунтів в Україні // Вісник сільськогосподарської науки. – Х.-К., 1924. – Т.3. – № 3–4.
8. Махов Г.Г. Естественные-исторические районы Киевской области обслуживающая их сеть сельскохозяйственных опытных станций // Сельскохозяйственное опытное дело. – Х., 1924. – № 5. – С. 52–58.
9. Махов Г.Г. Почвенные районы Екатеринославской области и обслуживающая их сеть сельскохозяйственных станций // Сельскохозяйственное опытное дело. – Х., 1924. – № 5. – С. 92–97.
10. Махов Г.Г. Районирование Украины на основе характера её почвогрунтов // Сельскохозяйственное опытное дело. – Х., 1924. – № 4.
11. Махов Г.Г., професор Харківського інституту сільського господарства та лісівництва. Питання генези та еволюції ґрунтів України: Доп. на IV міжнар. конф. ґрунтознавців в Римі 12–19 травня 1924 року. – Х.: Сільськогосподарський науковий комітет секції ґрунтознавства, 1924. – С. 10.: 1 мал.
12. Махов Г.Г. Ґрунтознавство з 60-ти верстною мапою ґрунтів України – Х., 1925.
13. Махов Г.Г. Ґрунтознавство: Підручник для інститутів та технікумів. – Х.: Державне вид-во України, 1925. – 159 с.
14. Махов Г.Г. Естественные границы областей Украины, выделяемые в целях научного опытного изучения её территории // Сельскохозяйственное опытное дело. Бюро Всеукраинских съездов по сельскохозяйственному опытному делу. – Х., 1925. – № 6. – С. 47–53.
15. Махов Г. Естественное-историческое районирование Украины в интересах сельского хозяйства // Сельскохозяйственное опытное дело. Бюро Всеукраинских съездов по сельскохозяйственному опытному делу. – Х., 1925. – № 6. – С. 53–86.
16. Махов Г.Г. Почвы Донецкого края // Почвоведение. – 1926. – № 3–4
17. Махов Г.Г. Почвы Нижнеднепровских песков та смежной лесовой степи // Почвоведение. – 1926. – № 2.
18. Махов Г.Г. Ґрунти Нижньодніпряньських піскових масивів та лісового степу, що з ними межує: Окремий відбиток з матеріалів по дослідженню ґрунтів України. – Х.: Сільськогосподарський науковий комітет Наркомзему 1926 – Вип 1. – С. 29–120.
19. Махов Г.Г. Почвы Донецкого края. Артёмовская опытная станция. – Артёмовск: Тип. Изд-ва «Укр. рабочий», 1926. – 40 с.
20. Махов Г., Лавренко Е. Почвоведение и геоботаника. Почвоведение. – 1927
21. Махов Г.Г. Мапа ґрунтів України в 25-ти верстному масштабі: Пояснювальний текст до мапи. – Х.: Сільськогосподарський науковий комітет секції ґрунтознавства НКЗС, 1927. – 69 с.
22. Махов Г.Г. Досягнення ґрунтознавства за останні п'ять років. – Х., 1927
23. G. Makhov. The fundamental moments of the genesis and geography of loes soils of the Ukraina and their relation to cartographical and agricultur work. – Матеріали дослідження ґрунтів України. Х., 1927. – Вип.6.
24. Махов Г.Г. Мапа ґрунтів України. – М 1:1000000. – 1927.
25. Махов Г. Основні моменти генези і географії лесових ґрунтів України та облік їх в картографічній і агрономічній роботі. – К.: Вид-во Центральної агрохімічної лабораторії, 1928. – Ч.2. – С.77–78.
26. Махов Г.Г. Територіальні дослідження ґрунтів України за період 1887–1927 рр та найближчі перспективи // Вісник природознавства. – 1928. – № 1.
27. Махов Г.Г. Основні моменти генези і географії лесових ґрунтів України та облік їх в картографічній і агрономічній роботі. Матеріали досліджень ґрунтів України. – К., 1928. – Вип. 2
28. Махов Г. Нарис ґрунтів Дарницької дослідно-лісової станції. – К., 1929.
29. Махов Г.Г. Ґрунти України. – Х.: «Радянський селянин», 1930. – 332 с.: 39 кольор. мал. профілів. 8 мап. (Нарис геології Крокоса В., рослинності Лавренка Є., кольор. мал. Волкова М.)
30. Махов Г.Г. Почвенный очерк Мариупольской сельскохозяйственной станции. – Мариуполь: МСХОС, 1930. – 18 с.

31. Махов Г.Г., Притулько О.М. Дослідження ґрунтів колгоспів хатами-лабораторіями // Праці Українського науково-дослідного інституту землеробства – К-Х Держвидав колгосп. і радгосп літератури. 1937. – 78 с.
32. Махов Г.Г. Агровиробнича характеристика ґрунтів зони бавовникосіння УРСР // Праці Українського науково-дослідного інституту землеробства – К-Полтава Держвидав колгосп. і радгосп літератури. 1937. – Т.3. – 144 с.
33. Махов Г.Г. Ґрунти Західних областей УРСР і основні завдання раціональної агротехніки // Соціалістичне сільське господарство – 1941. – № 1 – С. 51–57.
34. Махов Г.Г. Природне та агрикультурне районування укр. земель // Наукові записки УТГВ-США. – 1948. – Т.1.
35. G.G. Makhov. The Nature of Ukraine and its influence on the Material Culture of the Ukrainian People in Prehistoric Times – 1951 – Т.1 – («Proceedings», іст. – філос. секція НТШ).
36. G.G. Makhov. A New Soil Map of the Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy. – 1951. – Т.1.

Victor Vergunov

SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR G.MAKHOV: RETURNING FROM THE OBLIVION

The paper deals with the analysis of the role of professor G.Makhov and his heritage in the development of Ukrainian science.

УДК 94 (477)

Анатолій Павко

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНІ УГРУПОВАННЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ

У статті висвітлено напрями радянської історіографії про проблеми українських та російських партійно-політичних угруповань модерної доби.

Особливістю наукових досліджень з історії партійно-політичних структур України кінця ХІХ – початку ХХ ст., які були опубліковані в радянську добу, стали різке зменшення кількості спеціальних праць з цієї проблематики, звуження тематики, зниження інтенсивності й якісних характеристик наукового пошуку. На зміну вільному вияву авторської думки прийшли тенденційність та відверта фальсифікація історії процесів партіогенезу України, у тому числі її політичних сторінок. Нове покоління істориків, добре вишколених у володінні марксистською методологією, не виходило за межі інструкцій і вказівок центру й обминало небезпечні теми, що могли бути загрозою для їх життя або причиною заслання [1].

З кінця 30-х рр. фактично було призупинено науковий процес вивчення партій та політичних рухів Східної Галичини. Однією з перших публікацій повоєнного періоду, де з класових позицій фрагментарно висвітлено участь партій Галичини в громадсько-політичному житті краю у 1905 – 1907 рр., є брошура І.Довгала [2]. В ній автор наводить фактичний матеріал, який розкриває тактичну лінію українських партійних угруповань у роки першої російської революції. Однак ефективність використання такого матеріалу зводиться нанівець заідеологізованою позицією автора УСДП, УНДП, Християнсько-суспільну партію і москвофілів І.Довгаль відніс до буржуазно-націоналістичного табору. Основне завдання цих партійно-політичних структур автор вбачав у тому, щоб «затуманити класову свідомість робітників і селян Галичини, підмінити класову боротьбу трудя-

щих проти Габсбурзької монархії, проти «своєї» й «чужої» буржуазії парламентською боротьбою, міжнародною ворожнечею» [3].

Схематизм, політична агресивність, упередженість в оцінках програм та діяльності партій Галичини стали домінуючими рисами досліджень, які були опубліковані у 50–80-х рр. Серед небагатьох праць, в яких висвітлюється діяльність галицьких партій на межі ХІХ і ХХ ст., заслуговують на увагу передусім статті М.Кравця [4]. У них автор проаналізував виникнення в Східній Галичині радикального руху, програмні засади та становлення РУРП. Важливим, на наш погляд, є звернення М.Кравця до істориків щодо активізації та поглиблення наукових досліджень з історії соціалістичних партій Галичини.

Суть соціально-економічних програм галицьких партій, їх ідейно-політичну боротьбу навколо аграрно-селянського питання в краї у досліджуваній період розкрито в монографіях С.Злупка [5] та П.Свежинського [6].

В статтях В.Осечинського [7], О.Лисенка [8], С.Возняка [9] показано місце і роль лівих партій Галичини та їх лідерів у революційному русі доби капіталізму. Політичним зв'язкам галицьких радикалів та соціал-демократів з РСДРП на межі ХІХ й ХХ ст. присвячено наукову розвідку М.Волянюка [10]. В монографії С.Макарчука [11] висвітлено боротьбу політичних партій Східної Галичини за розв'язання національного питання, демократизацію виборчої системи в краї на початку ХХ ст.

В контексті дослідження суспільно-політичних процесів в західноукраїнському регіоні на межі ХІХ – ХХ ст. історії партійних угруповань Галичини побіжно торкалися І.Компанієць [12], Є.Яцкевич [13], А.Ярошенко [14].

Певний фактичний матеріал з історії партій Галичини вказаного періоду міститься в деяких колективних виданнях [15].

Незважаючи на залучення значного документального матеріалу, радянська історіографія, яка була затиснута в лещата ідеологічного догматизму, не змогла послідовно, з наукових позицій і неупереджено підійти до вивчення актуальних проблем політичної історії Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. На основі тенденційного підбору фактів впливові політичні партії краю незмінно трактувалися радянськими істориками як буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партійні угруповання, які нібито проводили «зрадницьку» політику щодо робітничого класу і трудового селянства. При цьому явно недооцінювалась, а нерідко просто замовчувалася конструктивна роль РУРП, УСДП та УНДП у громадському житті Галичини, в організації масової боротьби за демократизацію суспільства, національне визволення.

Певною мірою прогалини радянської історіографії у дослідженні політичних партій Галичини, її відступи від принципів історизму та об'єктивності намагалися заповнити вчені-фахівці із зарубіжної діаспори. Зокрема в працях С.Волинця [16] та І.Сохоцького [17] простежено життєвий шлях лідерів українських галицьких партій. У книзі П.Феденка [18], опублікованій в 1959 р. у Лондоні, висвітлено український політичний рух в Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни.

В умовах сталінізації історичної науки вітчизняна історіографія не залишила якихось помітних спеціальних праць з історії українських політичних партій та організацій Наддніпрянщини. Виняток у цьому відношенні становить лише велика за обсягом стаття Л.Іванова [19], побудована на методологічних засадах «Короткого курсу історії ВКП(б)». Розглядаючи діяльність українських партій напередодні та в роки першої російської революції, автор приходить до висновку, що вона полягала в спробах «отруїти націоналістичним дурманом свідомість українського народу, відколоти його від загальноросійського революційного руху» [20].

З середини 50-х до кінця 60-х років відбулася певна активізація наукових досліджень із суспільно-політичної проблематики. Вона була обумовлена лібералізмом політичного режиму, пом'якшенням ідеологічного клімату. На жаль, радянські історики не повною мірою скористалися такою можливістю. Навіть у період так званої хрущовської «відлиги» радянські вчені у дослідженні історії українських партій робили надто обережні кроки. Вітчизняний історик Ю.Гамрецький пояснював це тим, що «власна безпека вимагала обходити цю проблематику стороною, обмежуватися загальними міркуваннями або спиратися на безпрограшну схему «про керівну і спрямовуючу роль». У противному разі з'яв-

лялася пряма загроза звинувачення в націоналізмі з відповідними службово-партійними висновками» [21]

Пізніше через тотальну несвободу й засилля однієї ідеологічної доктрини українські вчені не мали змоги проводити спеціальні дослідження з історії несоціалістичних політичних партій та рухів.

В 50–70-х роках було опубліковано монографії Ф. Лося [22], М. Лещенка [23], А. Буцика [24], присвячені історії робітничого та селянського руху в Україні в зазначений період. Певне місце в цих дослідженнях, написаних на багатому архівному матеріалі, відведено й діяльності українських партій серед робітників та селян. Характерною рисою праць вказаних авторів, як і переважної більшості українських радянських дослідників, які побіжно торкалися проблем національно-політичного руху, є те, що на них позначилася сувора ідеологічна регламентація державно-партійних установ. У зв'язку з цим історики характеризували ліворадикальні та ліберально-демократичні партії як «антинародні», «контрреволюційні», «націоналістичні», а тактику партійних угруповань оцінювали як «угодовську» та «опортуністичну». Взагалі висвітлення радянською історіографією діяльності українських політичних партій початку ХХ ст. фактично вкладалося в традиційну консервативну схему згідно з якою «більшовики рішуче викривали угодовську роль ліберально-буржуазних партій, опортуністичну діяльність меншовиків, псевдосоціалізм есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп» [25]. Критично аналізуючи праці радянських істориків, в яких опосередковано і досить фрагментарно було висвітлено окремі питання політичної історії України розглядуваного періоду, потрібно зазначити, що всі вони були написані з позицій партійно-класового підходу, марксистсько-ленінської методології, що обумовило тенденційність, упередженість їх оцінок та висновків.

У 70–80-х рр. спеціальному дослідженню історії українських політичних партій Наддніпрянщини фактично було присвячено лише дві монографії І. Кураса [26]. Автор, залучаючи невідомі документи українських партій різної політичної орієнтації, показав їх соціальні та ідейні джерела, історичний шлях, результати діяльності, політичну долю. Але перебуваючи в полоні ленінської теоретичної спадщини, яка, за словами І. Кураса є «єдино правильним методологічним ключем» до наукової оцінки політичних партій, автор уже на перших сторінках однієї із своїх праць чітко визначив завдання монографічного дослідження, яке він вбачав у тому, щоб «простежити історію політичного краху Української соціал-демократичної робітничої партії» [27]. Творчі зусилля відомого історика були спрямовані на те, щоб переконати читачів і насамперед самого себе в тому, що УСДРП поєднала у собі ідеологію і політику реформізму, дрібнобуржуазного націоналізму, значною мірою «визначала обличчя націоналістичної контрреволюції» й цілком закономірно зазнала фіаско. Такі методологічно одноманітні положення з певними модифікаціями були досить типовими для публікацій 60–80-х років, в яких показано політичний курс і тактичну лінію більшовиків щодо українських партій, зокрема УСДРП [28].

На відміну від радянських дослідників зарубіжні вчені на третьому історіографічному етапі продовжили і відповідним чином поглибили розробку важливих проблем історії партійного руху Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Значення Революційної української партії в пробудженні й розвитку національно-політичної думки переконливо показав у власному дослідженні І. Мазепа [29]. В ньому він звернув особливу увагу на значний вплив, який мали на процес формування українських партійних структур дві російські політичні ідеології – революційне народництво і соціал-демократичний рух.

Формуванню політичних й ідеологічних засад національно-радикальних, соціалістичних і ліберальних партій Наддніпрянської України з'ясуванню їх історичних коренів та джерел присвячено праці Д. Дорошенка [30], Ю. Колларда [31], М. Ковалевського [32], Р. Млиновецького [33], І. Майстренка [34], Ю. Лавріненка [35]. На відміну від заідеологізованих підходів до теоретичних і практично-політичних проблем історії українського партійного руху досліджуваний період радянських фахівців-істориків, зарубіжні дослідники переважно з поміркованих, виважених позицій підійшли до висвітлення місця й ролі наддніпрянських партійних угруповань у національно-визвольному русі. Важливе значення для висвітлення різних аспектів зазначеної наукової проблеми мало опублікування за

кордоном вченими з діаспори документів та матеріалів з історії української суспільно-політичної думки у ХХ ст. [36]. Вони проливають світло на програмні засади та політичну діяльність українських партійних структур.

Низку наукових розвідок присвятили зарубіжні вчені визченню життєвого шляху лідерів та провідних діячів українських партій, формуванню їх політичного світогляду, громадської діяльності [37].

Одну з перших спроб у післявоєнній зарубіжній історіографії комплексного вивчення історії українських політичних партій та організацій було зроблено відомим дослідником П.Феденком [38]. У його працях міститься значний систематизований фактичний матеріал з партійно-політичної історії України зазначеного періоду, проте рівень його теоретичного осмислення є невисоким. П.Феденко, як й інші українські історики, що опинилися в еміграції, не змогли подолати політичну заангажованість стосовно інтерпретації окремих питань українського партійного руху. Зокрема це знайшло свій вияв у стереотипних трактуваннях національно-радикальних партійних угруповань. Однак, незважаючи на неоднозначні оцінки зарубіжних видань з партійно-політичної проблематики, вони і сьогодні займають належне місце в історіографії й зберігають своє науково-пізнавальне значення.

З середини 50-х до кінця 80-х рр. радянська історіографія, досліджуючи актуальні проблеми російської політичної історії кінця ХІХ – початку ХХ ст., виключну увагу приділяло РСДРП та її місцевим організаціям.

В окремих спеціальних дослідженнях, опублікованих у той період, на основі вивчення, узагальнення та аналізу великого документального матеріалу мемуарної й історичної літератури було висвітлено питання поширення марксизму, виникнення і розвитку перших соціал-демократичних організацій України в розглядуваний період [39]. Радянські дослідники, керуючись догматичною марксистсько-ленінською методологією, не змогли дати об'єктивну оцінку альтернативним революційному соціал-демократизму політичним течіям – «економізму» та «легальному марксизму». Зокрема О.Юрченко та М.Демченко, відступаючи від історичної дійсності, стверджували в своїй монографії, що «легальні марксистки» діставали широку можливість отруєвати незміцнілу свідомість молодих учасників соціал-демократичних гуртків і організацій перекрученими уявленнями про марксистське вчення» [40]. Виключно як опортуністичну течію, спрямовану на дезорганізацію революційного руху, оцінили автори монографічного дослідження й політичну суть «економізму».

Діяльність більшовицьких організацій України напередодні та в роки першої російської революції, у міжреволюційний період, їх боротьбу з буржуазними й дрібнобуржуазними партіями висвітлено в монографіях і публікаціях П.Шморгуна [41], П.Варгатюка [42], О.Юрченка [43], О.Михайлюка [44], на сторінках колективних суспільно-політичних видань [45].

Характерною рисою цих та інших досліджень з даної проблеми є абсолютизація більшовицьких організацій України у національному та загальноросійському визвольному русі, перебільшення їх впливу на соціальні верстви населення, різко негативне ставлення до непролетарських партій.

Про це красномовно свідчить одне з положень монографії П.Шморгуна «Більшовицькі організації України в революції 1905–1907 років» (К., 1975). Аналізуючи агітаційно-пропагандистську роботу революційної демократії серед українського селянства, автор зокрема вказував, що більшовики проводили її «в процесі непримиренної боротьби проти кадетів, меншовиків, есерів і українських буржуазних націоналістів, які користувалися підтримкою куркульства і значної частини сільської інтелігенції. Всі ці партії і групи прагнули роз'єднати робітничий клас і трудове селянство, відвернути селян від боротьби за поміщицькі землі, обмежити розмах і глибину селянського руху» [46].

Винятком із цього загального правила є монографія М.Козицького [47], присвячена теоретичним аспектам тактики «лівого блоку» та її практичному застосуванню більшовиками в революції 1905 – 1907 рр.

Спроби критичного осмислення політичної теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні були здійснені дослідниками з української діаспори. Вони показа-

ли суперечливість і нелогічність у поглядах В І Леніна на національне питання, напружені стосунки між російською та українською гілками соціал-демократії напередодні Першої світової війни [48].

Боротьбу більшовиків проти ідеології й політики впливових єврейських політичних партій – Бунду і «Поалей-Ціону» – відтворено в працях Т Бурмістрової [49], Ч.Панаваса [50], Ю.Шестака [51], Л.Дадіані [52] та інших науковців. Основний акцент у цих дослідженнях зроблено на розкритті розкольніцької, націоналістичної теорії й практики єврейських дрібнобуржуазних партій. Зрозуміло, що при такому підході неможливо було дати об'єктивну оцінку місця і ролі Бунду, «Поалей-Ціону», іншим єврейським партійним угрупованням у загальноросійському визвольному русі.

В 60–70-х роках у багатьох спеціальних працях висвітлювалася соціальна спрямованість політичної лінії непролетарських партій, їх класова природа, стратегія і тактика на різних історичних етапах російського визвольного руху. За підрахунками відомого радянського історика Л.Спіріна, у зазначений період було опубліковано 40 книг і 400 статей, присвячених історії непролетарських партій, стратегії й тактиці більшовиків щодо них [53].

60–80-ті роки стали зокрема періодом плідного вивчення історії російських неонародницьких партій. У 1968 р. вийшла в світ монографія К.Гусєва та Х.Єрицяна, яка з точки зору введеного до наукового обігу великого масиву фактичного матеріалу та його теоретичного узагальнення стала одним з перших у радянській історіографії досліджень партії соціалістів-революціонерів [54].

Автори вказаного монографічного дослідження поставили собі за мету розкрити антинаукову, псевдосоціалістичну, дрібнобуржуазну сутність теоретичних поглядів есерів, розглянути внутрішню історію кризи цієї партії, показати на конкретно-історичному матеріалі еволюційні процеси в середовищі есерів, їх політичне банкрутство. Подібні тенденційні завдання визначали характер й інших наукових досліджень, опублікованих у наступні десятиліття. В працях К.Гусєва [55], В.Гіньова [56], Б.Леванова [57], Н.Єрофєєва [58], А.Жукова [59], Д.Павлова [60] простежено складний процес виникнення неонародницьких партій, проаналізовано їх аграрні програми, соціальну базу, організаційну мережу, чисельність, причини поразок та політичну долю ліворадикальних угруповань. Певне місце в зазначених дослідженнях відведено й діяльності партій неонародницького спрямування у досліджуваній період в Україні.

У повоєнні десятиліття значно зріс якісний рівень досліджень з історії російського анархізму кінця XIX – початку XX ст. Широке залучення архівних документів, періодичних видань дало змогу радянським історикам суттєво розширити джерельну базу досліджень з анархістської проблематики. У працях В.Коміна [61], С.Канєва [62], Є.Корноухова [63] висвітлено формування анархізму як ліворадикальної політичної течії, діяльність анархістських груп та організацій як у цілому по Росії, так і в Україні. Зазначимо, що у цих монографіях помітний вплив ідеологічних штампів і догматичних підходів до вивчення історії анархізму, закладених ще в 20–30-х роках. Зокрема питання історичного розвитку анархізму автори аналізують лише через призму боротьби з ним більшовицької партії.

У 80-х рр. було опубліковано цікаві, насичені архівним та іншим документальним матеріалом монографії К.Шацилла [64] й В.Шелохаєва [65] з історії російського лібералізму. В цих працях автори розкрили класову природу кадетів та октябристів, проаналізували їх програми, тактику в рр. першої російської революції, відношення до царського уряду. Певне місце у вказаних монографічних ставленнях відведено організаційній структурі та чисельності місцевих відділень ліберально-буржуазних партій, у тому числі й в Україні. Варто звернути увагу на те, що у працях відомих російських істориків відбилися як нові підходи у вивченні ліберальних партій, так містилися і застарілі положення про контрреволюційний характер політичної діяльності конституційно-демократичної партії та «Союза 17 октября».

Незважаючи на те, що історія чорносотенного руху на всіх етапах історіографічного процесу завжди була гострою в політичному відношенні науковою проблемою, проте у 50–60-х рр. радянськими істориками вона майже не розроблялася. В 70–80-х рр. у зв'яз-

ку з необхідністю створення узагальнюючих праць з історії політичних партій Росії було поновлено науковий інтерес до вивчення партійно-політичних структур консервативно-монархічного табору. Створення і діяльність поміщицько-монархічних партій та організацій напередодні й у роки першої російської революції проаналізовано в працях В. Коміна [66] і Л. Спіріна [67]. Характерними рисами цих досліджень є широке залучення невідомого або маловідомого документального матеріалу, а з іншого боку, – стереотипні трактування монархічних угруповань виключно як контрреволюційних політичних об'єднань.

Варто підкреслити, що з середини 70-х рр. розгорнулося комплексне вивчення політичних партій та організацій Росії. Партійно-політична проблематика кінця XIX – початку XX ст. стала предметом активного обговорення на наукових конференціях і симпозиумах. Вони були присвячені питанням марксистсько-ленінської методології вивчення непролетарських партій та течій, їх ідейної еволюції, політичному краху, стану історіографічних досліджень цієї проблематики [68].

В своїх наукових працях радянські історики проаналізували національне та аграрне питання в програмах російських політичних партій, тактику більшовиків щодо своїх політичних противників [69].

В середині 80-х рр. побачили світ кваліфіковано підготовлені монографії [70] й збірники статей [71], які базувалися на результатах уже опублікованих досліджень. У цих наукових виданнях висвітлено важливі питання функціонування російських політичних партій та організацій: їх класову природу, програмні засади, ідеологію, стратегію і тактику, чисельність, територіальне розміщення. Розробка таких питань дозволила поглибити наукові знання про загальні закономірності й провідні тенденції діяльності політичних партій, їх місце і роль на арені визвольного руху початку XX ст. Разом з тим у зазначених дослідженнях мало місце застосування ілюстративно-описових методів при вивченні політичних подій, явищ та процесів російської історії, нерідко зустрічалися ідеологічні штампи, які знайшли свій вияв у прагненні радянських істориків розкрити процес банкрутства буржуазних і дрібнобуржуазних партій, їх ідеологічний та організаційний крах.

Список використаних джерел

1. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. – Мюнхен, 1957. 2. Довгаль І. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині. – К., 1952. 3. Там же: С. 21. 4. Кравець М. До питання про Русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст // З історії західноукраїнських земель. 36. ст. – К., 1957. – Вип. 2. – С. 124 – 140; його ж. Початок робітничого руху в Східній Галичині // З історії західноукраїнських земель. 36. ст. – К., 1958. – Вип. 3. – С. 23 – 59; його ж. Робітничий рух у Східній Галичині наприкінці XIX ст (1892 – 1900 роки) // З історії західноукраїнських земель. 36. ст. – К., 1960. – Вип. 4. – С. 40 – 65. 5. Заулко С. Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) – Львів, 1960; його ж. Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. – Львів, 1969. 6. Свежинський П. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Львів, 1966. 7. Осечницький В. До питання про роль соціал-демократії Галичини в революційному русі доби імперіалізму // Вісн. – Львів, ун-ту. Серія історична. – 1967. – Вип. 4. – С. 32 – 43. 8. Лисенко О. Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст // Укр. іст. журн. – 1960. – № 1. – С. 36–45. 9. Возняк С. Революційні демократи України другої половини XIX – початку XX ст. – поборники ідеї возз'єднання українського народу // Укр. іст. журн. – 1979. – № 8. – С. 15–26. 10. Воляшок М. Зв'язки російської соціал-демократії з прогресивними діячами Галичини // Укр. іст. журн. – 1963. – № 3. – С. 39 – 48. 11. Макаруч С. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. 12. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900 – 1919 рр.) – К., 1960. 13. Яцкевич Є. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848 – 1900). Нарис. – К., 1958. 14. Ярошенко А. В.І.Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. – Львів, 1969. 15. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968; Історія Української РСР. У 8 тт. – К., 1978.

- Г.З. 16. Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву: західноукраїнські громадські і політичні діячі. – Вінніпег, 1965. 17. Сохоцький І. Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1967. 18. Феденко І. Український рух у 20 столітті. – Лондон, 1959. 19. Иванов Л. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине/ Революция 1905 – 1907 годов в национальных районах России. Сборник статей. – М., 1949. – С. 14 – 106. 20. Там же. – С. 61. 21. Гамрецький Ю. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.: Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 60. 22. Лось Ф. Революція 1905 – 1907 років на Україні. – К., 1955; його же. Формування робочого класу на Україні и его революционная боротьба в конце XIX – в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 гг.) – К., 1955. 23. Лещенко М. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956; його ж. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968; його ж. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1977. 24. Буцик А. Селяни і селянський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957. 25. Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1977. – С. 128 – 129. 26. Курас Н. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине – К., 1978, його ж. Повчальний урок історії: Цейнополітичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К., 1986. 27. Курас І. Повчальний урок історії – К., 1986. – С. 6. 28. Сарбей В. Критика В.І.Ленінінм буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення? Укр. іст. журн. – 1966. – №3. – С.53-59; Юрченко О. В.І.Ленін і більшовицькі організації України. – К., 1970; Шморгул П. В.І.Ленін і більшовицькі організації України. – К., 1980; його же. Украинские мелкобуржуазные националистические партии в советской историографии// Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. – М., 1982. – С. 68 – 76. 29. Мазена І. Підстави нашого відродження – Б.м., 1946. 30. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє – минуле (1901 – 1914 роки). – Вінніпег, Манітоба, 1949. 31. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897 – 1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП) – Торонто, 1972. 32. Ковалевський М. Три джерела боротьби. – Ізєбрук, 1960. 33. Млиновський Р. Нариси з історії визвольних змагань 1917 – 1918. – Львів, 1972. 34. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Частина перша. – Нью-Йорк, 1967. 35. Давриденко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка? Сучасність. – 1971. – № 5. – С. 68 – 86. 36. Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. Міхновський М. Самостійна Україна. – Лондон, 1967; Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали. – Б.м., 1983. – Т.1. 37. Феденко П. Ісаак Мазена. – Лондон, 1954; Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича? Сучасність. – 1961. – № 1. – С. 103 – 114; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності. – Філадельфія, 1960; Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії)// Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 6. – С. 588 – 607; Соєновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк – Торонто, 1974; Світ І. Федір Павлович Матушевський (1869 – 1919)? Укр. історик. – 1978. – № 1 – 3. – С. 76 – 79. 38. Феденко П. Український рух у XX столітті. – Лондон, 1950; його ж. Соціалізм давній і новочасний. – Лондон – Париж – Мюнхен, 1968. 39. Шевченко І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні – К., 1956; Бистренко П. Київський «Союз» боротьби за визволення робітничого класу. – К., 1947; його ж. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX століття). – К., 1958; Шморгул П. Распространение марксизма на Украине – Вопр. истории КПСС. – 1957. – № 4. – С. 88 – 101; Юрченко О., Демченко М. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні – К., 1983. – С. 94. 40. Юрченко О., Демченко М. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні – К., 1983. – С. 94. 41. Шморгул П. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. – М., 1955; його ж. З історії більшовицьких організацій України (1905 р.)// Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 41 – 53, його ж. Більшовицькі організації України 1905 – 1907

рр. – К., 1975; його ж. 1905-й рік на Україні – К., 1980; його ж. Соціал-демократичні організації України в період V (Лондонського) з'їзду РСДРП// Укр. іст. журн. – 1987. – №5. – С. 20 – 31, 42. Варгатюк П. В.І.Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961; його ж. В.І.Ленін і більшовицькі організації України (1894 – початок 1918 рр.)// Укр. іст. журн. – 1980. – №4. – С.53-64, 43. Юрченко О. Ленін і більшовицькі організації України в 1905 – 1907 рр. – К., 1960; його ж. В.І.Ленін і здійснення союзу більшовиків та меншовиків – партійців// Укр. іст. журн. – 1967. – №4. – С. 26 – 37; його ж. В.І.Ленін і більшовицькі організації України. – К., 1970. 44. Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917). – Львів, 1967. 45. Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. – К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977; Варгатюк П., Солдатенко В., Шморгул П. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. 46. Шморгул П. Більшовицькі організації України в революції 1905 – 1907 років. – К., 1975. – С. 87. 47. Козицкий П. В. И. Ленин о единстве действий левых сил: Разработка левоблокнистской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой российской революции. – М., 1979. 48. Бойко Ю. Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання. – Париж, 1964; Костюк Г. Георгія і дійсність: До проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні. Історико-критичний нарис. – Мюнхен, 1971. 49. Бурмистрова Г. Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905 – 1907 гг. – Л., 1962. 50. Панавак Ч. Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903 – октябрь 1917 гг.) – М., 1972. 51. Шестак Ю. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. – М., 1980; його ж. Банкротство мелкобуржуазного сионизма в Советской России// История СССР. – 1984. – №1. – С.149-162. 52. Дадянани Л. Критика идеологии и политики социал-сионизма. – М., 1986. 53. Спириш Л. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) – М., 1977. – С. 71. 54. Гусев К., Ерицян Х. От соглашательства к контрреволюции (Очерки истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров). – М., 1968. 55. Гусев К. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. – М., 1975. 56. Гинёв В. Аграрный вопрос в мелкобуржуазные партии в России в 1917г. К истории банкротства неонародничества. – Л., 1977; його же. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. – М., 1983. 57. Леванов Б. Из истории борьбы большевистской партии против эсеров. – Л., 1978. 58. Ерофеев Н. Народные социалисты в первой русской революции. – М., 1979. 59. Жуков А. Идеино-политический крах эсеро-вского максимализма. – Л., 1979. 60. Павлов Д. Эсеры-максималисты в первой русской революции. – М., 1989. 61. Комин В. Анархизм в России. – Калинин, 1969. 62. Канев С. Революция и анархия: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840 – 1917). – М., 1987. 63. Корноухов Е. Борьба партии большевиков против анархизма в России. – М., 1981. 64. Шацкио К. Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг. – М., 1985. 65. Шелохаев В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. – М., 1983; його же. Партия октябристов в период первой российской революции. – М., 1987. 66. Комин В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. Факультативный курс для студентов исторического факультета педагогического института. Часть первая (1900 – июнь 1917 гг.) – Калинин, 1970. 67. Спириш Л. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX – 1920 г.) – М., 1977; його же. Россия: 1917 год. Выбор исторического пути. – М., 1989. 68. Непролетарские партии России в 1917 году и в годы гражданской войны. Материалы научного симпозиума. – М., 1980; Непролетарские партии России в годы буржуазно-демократических революций и в период назревания социалистической революции. Материалы конференции. – М., 1982. 69. Бурмистрова Г., Гусакова В. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России 1905 – 1917 гг. – М., 1976. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и

политики не proletарских партий в России. – М., 1981. 70. Не proletарские партии России: Урок истории. – М., 1984. 79. Политические партии России в период революции 1905 – 1907 гг. (Количественный анализ). Сб. статей. – М., 1987; Борьба ленинской партии против не proletарских партий и течений (дооктябрьский период). Историкографические очерки. – М., 1987; Не proletарские партии России в трех революциях. Сб. статей. – М., 1989.

Anatoliy Pavko

THE SOVIET HISTORIOGRAPHY ON THE UKRAINIAN AND RUSSIAN PARTY-AND-POLITICAL GROUPS OF THE MODERN EPOCH

The article presents the main trends of the Soviet historiography on the problems of the Ukrainian and Russian party-and-political groups of the modern epoch.

РОЗДІЛ

4

**РЕЦЕНЗІЇ
ТА ОГЛЯДИ**

УДК 94 (477)

Борис Білецький, Анатолій Коцур, Андрій Федорук

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. – КИЇВ: ГЕНЕЗА; ЗАПОРІЖЖЯ: ПРЕМ'ЄР, 2002. – 568 С.

У статті подано рецензію на наукову працю «Українське козацтво: мала енциклопедія».

Українське козацтво було і залишається одним із найяскравіших феноменів в історії України. Це явище явно не обділене увагою практично на всіх без винятку соціальних рівнях ним цікавляться і в Україні, і поза її межами. рядові громадяни, ентузіасти-дослідники, цією проблемою цікавляться чимало вчених-професіоналів. В Україні створено науково-дослідні структури, профіль діяльності яких безпосередньо зорієнтований на вивчення історії козацтва, його місця і ролі в долі українського народу. Його історія, як і історія взагалі, з одного боку, все більше наближається до істини, з іншого – піддається фальсифікації. Як це, наприклад, спостерігається в працях польських та російських істориків минулих століть і сьогодення.

Російський історик ХХ століття М. І. Ульянов у монографії «Походження українського сепаратизму» вказує: «Запорізьке козацтво давно поставлено в прямий генетичний зв'язок з хижими печенігами, половцями і татарами, що бушували в південних степах впродовж ледве чи не всієї російської історії...» [11:24]. Польські історики (Окольський, Стрийковський, Грондський, Квятковський та ін.) бачили в українському козацтві «багатоголового звіра», а козацькі війни для них не що інше, як «воєнні бунти», «заколоти черні», «найповніша розгнuzданість» [12:119-120] тощо.

Д. І. Яворницький, спростовуючи ці та інші перекирчення, в лекції, яку він прочитав студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р., наголосував: «В нашій вітчизняній історії запорозькі козаки мали величезне і політичне, і культурне і військове і релігійне значення. При її чисто народному суспільному ладі, якого не знала навіть давня Греція з її демократичним способом правління, запорожці тримали в своїх руках нитки майже всіх політичних подій XVI, XVII і навіть початку XVIII ст. і притому майже на всьому просторі обширної території Південно-Західної Русі... В Смі і нколи зав'язувалися вузли таких подій, які потім доводилось розв'язувати у Варшаві, Бахчисараї, Константинополі, Відні і навіть, у католицькому Римі» [12:125].

Але, як би то не було, на думку професора Запорізького держуніверситету, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України Ф. Турченка, в будь-якому разі це не виключає необхідності глибокого і комплексного вивчення минулого, без ідеалізації, звеличування чи замовчування тих чи інших аспектів історії козацтва з погляду їх об'єктивної оцінки.

Саме з таких позицій підготовлено унікальну наукову працю «Українське козацтво: мала енциклопедія» [10], авторський колектив якої становить близько 120 учених, дослідників і загалом зацікавлених нашою історією людей із Запоріжжя, Донецька, Києва, Львова, Харкова та інших міст України.

Ідея створення цього колективного дослідження виникла із заснуванням у Запорізькому держуніверситеті науково-дослідного інституту козацтва. В ньому зроблено спробу дослідити козацтво з часу його виникнення до періоду відродження в наші дні. У книзі досить повно показано військове мистецтво українського козацтва, його побут, звичаї, вплив на формування національного характеру й менталітету, представлено чимало історичних постатей.

«Мала енциклопедія» містить 1376 статей, 283 ілюстрації, 79 карт, цілий ряд із яких є досить оригінальними і опубліковані вперше. Поміщені в енциклопедії статті взаємно доповнюють одна одну, в комплексі дають широке уявлення про найважливіші історичні

події, пов'язані з виникненням українського козацтва, перетворенням його в особливий стан суспільства, його місце у вітчизняній історії, міжнародному житті.

За цілим рядом статей можна простежити складні історичні умови українського середньовіччя, в яких відбулося становлення козацтва і його вихід на історичну арену. Виникнення українського козацтва розглядається на тлі наступу Речі Посполитої на політичні, національно-релігійні, економічні права українців. В полі зору авторів найважливіші зовнішні фактори, які впливали на формування українського козацтва.

Читач «Малого енциклопедії» детально ознайомиться з наростанням військово-політичного потенціалу козацтва в кінці XVI – першій половині XVII ст., блискучими перемогами у битвах з військом і флотом Туреччини, тривалою боротьбою з Кримським ханством. Низка матеріалів розкриває вплив козацтва на релігійно-церковне і культурне життя України даного періоду.

Значна увага у фундаментальному виданні приділяється Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Ряд статей розкриває хід найкровопролитніших битв козацького війська з арміями Речі Посполитої. В центрі уваги – відомий політичний, військовий, державний діяч Б. Хмельницький.

Заслугує на увагу об'єктивне наукове трактування Переяславської ради 1654 р., Березневих статей, взаємин України з Московським царством.

В статтях енциклопедії знайшов відображення і той трагічний період історії України, коли вона поринула у світ самознищення, а сусіди, виходячи зі своїх власних інтересів, підтримували нестабільність і конфлікти всередині українського суспільства. Територія України була розшматована, втрачені здобутки Визвольної війни. В «Малій енциклопедії» висвітлено ліквідацію Гетьманщини 1764 р., руйнацію Запорізької Січі 1775 р., знищення полково-сотенного адміністративного устрою 1781 р. та ін. Ці події оцінюються авторами видання як чергова трагедія українського народу, який втратив свою державність та національну еліту. В книзі звертається увага й на ті козацькі формування, які існували і пізніше (Бузьке козацьке військо, Задунайська Січ, Чорноморське, Кубанське, Азовське козацьке військо тощо).

Цілий комплекс статей присвячений військовій діяльності козаків. Особливо цінними є матеріали про військове мистецтво українського козацтва, морські походи, прикордонну службу, розвідку, контррозвідку. Окремими статтями відображені бойові порядки і прийоми, що використовувались козаками. В «Малій енциклопедії» описані всі найбільші битви козацьких військ. Відображено також організаційну структуру козацького війська. Низка статей характеризує переважну більшість козацьких полків (всього 40), де подається історія полку, називаються його сотні та найвідоміші полковники. Розкривається питання використання козаками холодної та вогнепальної зброї; описуються найпоширеніші зразки вогнепальної та холодної зброї, розглядаються і певні види спорядження, які забезпечували використання зброї; характеризуються козацькі бойові мистецтва.

Комплекс статей розкриває соціально-політичну організацію козацтва. Окремо представлено всі відомі Січі, організацію управління Військом Запорізьким, подається характеристика кожної з паланок.

Важливими є матеріали, що стосуються державотворчого потенціалу козацтва. Зокрема розповіді про козацьку державу – Гетьманщину, її устрій та історію. Подається ґрунтовна стаття, присвячена конституції Пилипа Орлика.

Автори енциклопедії присвячують ряд статей характеристиці козацької старшини, описують конкретні старшинські посади, їх повноваження і права. Розглядається історія утвердження символів козацького війська. Читачеві пропонуються цікаві статті про козацьку судову систему, місце і роль православної церкви в житті козацтва, його побут, педагогіку, медицину.

Фундаментальна енциклопедія подає сотні біографічних статей відомих гетьманів, козацьких полковників, козацьких старшин, визначних діячів історії українського козацтва, розкриває їхній внесок у національно-визвольну боротьбу. Окремі статті присвячені противникам козацтва, чия діяльність мала свій відбиток на його історії.

Десятки коротких історичних нарисів описують різноманітні географічні об'єкти, пов'язані з історією козацтва. Це найвідоміші річки, урочища, переправи, місця найбіль-

ших битв козацького війська, міста й села України, Дніпрові пороги, держави-сусіди тощо

У статті «Історіографія українського козацтва» висвітлено розвиток досліджень історії козаччини. Окремо аналізуються історичні джерела з козацької тематики: археологічні пам'ятки козацької доби. Цілий ряд матеріалів присвячено науковому доробку в галузі козакознавства українських вчених XIX – XX ст. Особливий інтерес викликають статті про внесок іноземців у дослідження українського козацтва

Читач має змогу ознайомитись із відображенням козацької тематики в українській, російській, польській, німецькій та інших літературах. Проаналізовано козацьку тематику у живописі і скульптурі, музичному та вокальному мистецтві, кіноматографії, українському театральному житті, фольклорі. Цілий ряд статей присвячено музейним закладам, пов'язаних з українським козацтвом.

Підсумовуючи огляд наукових статей енциклопедичного видання, повністю можна погодитись із думкою, що «з його сторінок перед читачем постає надзвичайно яскрава картина динамічного, напруженого і повнокровного життя українського козацтва», «... немає сумніву, що сучасна українська державна нація не склалася б, коли б у неї не було козацького минулого»[10 9]

Водночас при ознайомленні з енциклопедією неможливо знайти чітку відповідь на ряд питань. Хоча, як відзначено у виданні, «редколегія енциклопедії свідомо того, що ряд питань козацької історії висвітлено не досить повно, залишено широке поле для дискусій та корективів». Та, зваживши навіть на таке виправдання, неможливо повністю відмовитися від критики дуже принципових як нам здається моментів, які відразу впадають у вічі читача, що не має спеціальної історичної освіти.

Так, на с. 247–248 вміщено статтю, яка називається «Козацькі війни», у ній автор цілком справедливо вважає, що так слід називати «масштабні збройні виступи українського козацтва кінця 16 першої половини 17 ст.». Та при цьому автор стверджує, що козацтво «у союзі із селянськими масами» виступало «проти режиму польської влади». Отже, знову «союз». Цього разу «союз» між козацтвом і селянством. Усе це дуже співзвучно із тими формулюваннями, які ще зовсім недавно, а подекуди ще й сьогодні як гасла майорять на транспарантах відповідних політичних сил. Такий «пролетарський» підхід у висвітленні українського пізнього середньовіччя, призводить до викривлення суті його розуміння. Адже відомо, що розбіжності світоглядного порядку, які відрізняли професійних козаків від щойно покозаченого населення – селян чи міщан, не могли призвести до укладення якихось угод, навіть тимчасових, а тим більше союзів. Не менш виразним, у даному випадку, «є і поділ на «добрих» козаків, тобто професійних воїнів, та «мотлох» – міщан і селян, що пристали до козацького війська.» Принагідно зауважимо, що «класового» презирства в слові «мотлох» немає, оскільки таку назву давали не бойовим формуванням, які використовувались як обслуговуючий супровід у війську на марші. Російські джерела називають цей випадковий серед професійних військових частин елемент «охочие всякие сборные люди, а не черкесы», тобто не козаки.

Іншою недоречністю є те, що так чітко і не зрозуміло, як правильно називати ці великі соціально-станові збройні конфлікти. Одні автори називають їх «козацькі війни», а інші – ще «козацькими (селянсько-козацькими, козацькими) повстаннями. То врешті-решт, це були «війни», «повстання» чи «рухи»? З приводу цього слід було приділити більшу увагу проблемі термінології в українській історичній науці. У радянській та українській історіографії широко використовувались терміни «козацькі бунти», «козацькі повстання», «козацькі рухи», «козацькі війни», які вживалися паралельно, як синоніми, без спеціальних роз'яснень з цього приводу. Радянська історіографія, виходячи з об'єктивної причини вдосконалення наукового апарату і суб'єктивних умов ідеологічного характеру, переглянула термінологію і змінила її на єдину – «селянсько-козацькі повстання». В 60-х роках XX ст. в українській радянській історіографії було зроблено спробу ввести в науковий обіг для позначення конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. термін «національно-визвольні війни» (О.М. Апанович, І.Д. Бойко), але він не прижився. На думку С. А. Леп'явка, у цьому питанні слід повернутися до термінології, яка була в українській історіографії до початку XX ст., оскільки вона цілком придатна до наукового

вжитку «Одночасно, слід обережніше ставитися до визначень «селянсько-козацькі», і, особливо «національно-визвольні» повстання (війни), оскільки вони були насамперед вузько становими, козацькими»

Крім цього, укладачам енциклопедії більше уваги слід було приділити міжнародній військовій діяльності українського козацтва у другій половині XVI – XVII ст. Особливо це стосується активної участі козацьких підрозділів у тридцятилітній війні на боці Габсбургів і «Католицької ліги». Для цього авторам потрібно було використати комплексну двотомну працю О. Барана і Ю. Гаєцького «Козаки у Тридцятилітній війні».

В енциклопедії зовсім відсутні окремі статті про битви Визвольної війни середини XVII ст. Так, читач в ній не зможе знайти інформацію про битви під Старокостянтиновом (1648р.), під Ріпками (1651 р.), під Городком (1655 р.), на Озерні (1656 р.).

В ряді статей, присвячених найвідомішим дослідникам козацтва XX ст. незаслужено пропущено польського історика Владислава Томкевича. Саме ним у 30–40-х роках було написано ряд фундаментальних досліджень, які значно вплинули на методологію дослідження козацької тематики в сучасній польській історіографії. Зовсім не згадано, що про військову та міжнародну діяльність козацтва писали й румунські науковці Н. Йорга, І. Нистор, Б. П. Гаждеу, К. Д. Джуреску, В. Атанасіу, Л. П. Панаїтеску та ряд інших. Також слід було звернути увагу на працю англійського історика Ф. Лонгворта, яка і до сьогодні є однією з домінуючих концепцій історії козацтва у західному науковому світі.

В підсумку потрібно сказати, що енциклопедичне видання про українське козацтво, попри усі недоліки та зауваження, є надзвичайно позитивною подією в українській історичній науці. У більшості випадків вона суттєво збагачує новими важливими деталями строкату картину господарського, політичного та духовного буття українського козацтва, а також глибше і об'єктивніше пояснює особливості виникнення, становлення, становища, статусу та діяльності (особливо її мотивації) козацької держави – Гетьманщини, її окремих діячів у окремих країнах Європи та Азії протягом XVI – XVII ст.

Список використаних джерел

1. Воссоєдиненне України с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. Т.2. – 560 с.
2. Атанасіу В. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. жур. – 1965. – № 12. – С. 29–38.
3. Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. жур. – 1966. – № 2. – С. 84–87.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. – 628 с.; – Т. 8. – 856 с.
5. Історія Української ССР. Глав. ред. А. К. Косищенко. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – Т. 1. – 840 с.
6. Історія Української РСР. Гол. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наук. Думка, 1979. – Т. 1. – Кн. 2. – 345 с.
7. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні // Чернівці. Сіверян думка, 1996. – 288 с.
8. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та дій в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
9. Ніковий В. Велика більшість малої енциклопедії // Дзеркало тижня. – 2002. – № 21. – 8–14 черв. – С. 8.
10. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, – 2002. – 568 с.
11. Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М.: Индрек, 1996. – 278 с.
12. Яворницький Д. І. Вступна лекція про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901р. // Укр. іст. журн. – 1968. – № 7. – С. 118–127.
13. Baran A., Gajesky G. The Cossacks in the Thirty Years War. – Rome 1969. – Vol. 1. – 140 p.; 1983. – Vol. 2. – 124 p.
14. Longworth Ph. The Cossacks. – London, 1971. – 408 p.

Borys Biletskyi, Anatoliy Kotsur, Andriy Fedoruk

THE UKRAINIAN COSSAKS: THE SMALL ENCYCLOPAEDIA. – KYIV: GENEZA; ZAPORIZHA: PREMIER, 2002. – 568 P.

The paper presents the review on the scientific work "The Ukrainian cossaks: the small encyclopaedia".

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Олег Дерех ПРЕДМЕТИ КІНСЬКОЇ ЗБРУЇ ТАЛЬНАТІСЬКОГО ПЕРІОДУ ПОДІСТРОВ'Я.....	4
Лілія Справедлива РИМСЬКІ МОНЕТИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. Н. Е. НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	10
Наталія Заставецька РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН.....	13
Софія Дольна ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ: ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ІДЕОЛОГІЧНА ВИГАДКА?.....	19
Оксана Чубата НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ).....	23
Зоряна Погоріла-Улич РОЗВИТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ОСВІТИ (КІН. XIX СТ. ДО 1939 Р.).....	27
Інна Чуйко ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ЗУНР У 1918-1919 РР.....	31
Іван Зуляк ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1919-1939).....	36
Володимир Іващук ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ УНА ВОЮЮЧОЮ СТОРОНОЮ У II СВІТОВІЙ ВІЙНІ	41
Микола Сивирин ВІДОБРАЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В 1944 ТА СЕРЕДНІЙ 50-Х РОКІВ В АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ	46
Ольга Кобельська ЖІНКИ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (XX СТОЛІТТЯ).....	50
Богдан Трофим'як ГІМНАСТИЧНО-СПОРТИВНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПІД ТИСКОМ КОЛОНІАЛЬНИХ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ СИСТЕМ.....	55
Олена Рега НОВІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧИННИ У ПІСЛЯНАЦІФІКАЦІЙНИЙ ПЕРІОД.....	65
Сергій Бондаренко ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	70
Ярослав Секо ДІЯЛЬНІСТЬ ВУТ «ПРОСВІТА» В УМОВАХ НОВІНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	74
Христина Шкіра РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ.....	79

Леся Костюк ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.....	82
Ярослав Дзісяк ІНФЛЯЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА.....	87
Розділ 2. Всесвітня історія.....	93
Сергій Мороз ВІЧЕ ЯК СИМВОЛ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НОВГОРОДА ТА ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ РОСІЇ.....	94
Роман Саган «ТАЄМНА КНИГА АЛЬБГОЙЦІВ» – ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ВІРОВЧЕННЯ МАНХЕЇВ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЗАХОДУ.....	97
Ігор Гордіюк БИТВА НА КОСОВОМУ ПОЛІ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ.....	101
Мар'ян Васнечко ГУСИТСЬКИЙ РУХ. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В ЄВРОПІ.....	108
Олена Цуп ЯН ГУС І ЙОГО РОЛЬ В ЧЕСЬКІЙ ІСТОРІЇ.....	112
Михайло Града ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV - XVII СТОЛІТТЯХ.....	117
Іван Юрцевич ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В КІНЦІ XV – XVI СТ.....	120
Ігор Ільницький РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СТАНОВЛЕННІ Й ЗМІЦНЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	125
Віталій Лесняк ІСПАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1812 РОКУ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ІСПАНІЇ В XIX СТОЛІТТІ.....	129
Сергій Троян КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ НІМЕЦЬКОГО ЕКОНОМІСТА ФРІДРІХА ЛІСТА.....	133
Валентин Терешенко РОЛЬ ШОТЛАНДСЬКИХ БАНКІВ В ПРОВЕДЕННІ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕФОРМИ.....	138
Андрій Грубінко РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ СИСТЕМИ АНГЛІЇ В КОНТЕКСТІ СИНІРАЦІЇ ЛІБЕРАЛІВ І ЛЕЙБОРИСТІВ (1910-1911 РОКИ).....	144
Вікторія Генко ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	149
Леся Алексієвець ОСНОВНІ ЕТАПИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1918–1939 РР.).....	152

Андрій Дмитрук РОЗПАД СРСР ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НОВОГО ТИПУ	154
Розділ 3. Історіографія та джерелознавство	164
Іван Кушій ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЦЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІІ ХІХ СТ.	165
Ірина Федорів ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ	169
Ігор Іванюта НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ПІАТЮКА: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	173
Віктор Вергунов НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА Г.Г. МАХОВА . ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ ..	188
Анатолій Павко РАДЯЦЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ ПАРТІЙНО- ПОЛІТИЧНІ УГРУПОВАННЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ	194
Розділ 4. Рецензії та огляди	203
Борис Білецький, Анатолій Кошур, Андрій Федорук УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. – КИЇВ: ГЕНЕЗА; ЗАПОРІЖЖЯ: ПРЕМСР, 2002. – 568 С.	204

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. Алексівця М.М. – Вип. 3. – Тернопіль. – 2002. – 213 с.

Комп'ютерний набір: Юрій Древніцький
Комп'ютерне оформлення: Богдан Луговий

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. м. Кривоноса, 2
Тел. (0352) 33 78 88

Здано до складання 24.04.2002. Підписано до друку 4.06.2002. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 20,25. Обліково-видавничих аркушів 26,5.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР №241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6.0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishynec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman. Arial
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1,5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1,25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920)
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М.М.; М.М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання («[14: 23]») ставляться непереносимі пробіли
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де «12» та «14» порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ «56–57, 23» – номери сторінок;
 - ✓ арк.23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ «:» – ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ «,» – між номерами сторінок.
 - ✓ «;» – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел.
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы – Отд II – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова. 1908 – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф – К.: НАУКМА. – 1995 – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С.О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України) – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

один з найстаріших вищих навчальних закладів на Тернопільщині. Ректором університету є член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України Володимир Кравець

Сьогодні колектив університету становить майже 10 тис. чол. понад 8 тис. студентів та аспірантів, близько 400 викладачів, з них 30 докторів наук, професорів, 235 кандидатів наук, доцентів, які готують фахівців із 20 спеціальностей на таких факультетах: історичному, хіміко-біологічному, філологічному, фізико-математичному, індустріально-педагогічному, підготовки вчителів початкових класів, фізичного виховання, географічному, іноземних мов, музично-педагогічному, психолого-педагогічному післядипломної освіти.

Університет підготував понад 30 тис. учителів, які працюють практично в усіх областях України. Понад 150 випускників захистили кандидатські й докторські дисертації і працюють у вузах та науково-дослідних установах України і за її межами.

В УНІВЕРСИТЕТІ ФУНКЦІОНУЄ ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Він заснований у 1940 р. Діяв до 1951 р. і був закритий. Справжнє відродження історичного факультету розпочинається з 1993 р. Він готує

фахівців за спеціальністю «7 010 103 Педагогіка і методика середньої освіти. Історія» зі спеціалізаціями: історія, основи правознавства і суспільствознавства. Нині на денній і заочній формах навчання здобувають фах історика понад 700 чол. Діють магістратура та аспірантура. Деканом факультету є доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України Микола Алексієвець.

Структура факультету: 4 кафедри - історія України, стародавньої та середньовічної історії, нової і новітньої історії та методики викладання історії; філософія та економічної теорії. Має кваліфіковані кадри: професорсько-викладацького складу, серед яких 5 докторів наук, професорів, 35 кандидатів наук, доцентів. Факультет підтримує зв'язки з визнаними у світі університетами Парижа, Мюнхена, Праги, Варшави, Москви та іншими навчальними закладами США, Канади, Німеччини, Франції, Польщі, Росії, Білорусі.

Історики плідно займаються науковою роботою. Викладачі лише за 1998-2001 рр. опублікували понад 850 наукових праць загальним обсягом близько 750 друк. арк., 24 науково-тематичні збірники, провели 15 всеукраїнських міжнародних конференцій. Протягом 1997-2001 рр. студенти займали призові місця на всеукраїнських олімпіадах з історії.

Вихованці факультету беруть активну участь у спортивно-масових заходах, очолюють громадські організації міста й області, щаво проводять дозвілля, діють художня самодіяльність, пошукові групи та інформаційно-видавничий центр «Літопис» виходять часописи факультету «Історик», «Вісник НСТ» і «Сторінки Літопису».

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА СЕРІЯ: ІСТОРІЯ

Адреса редакції: Історичний факультет
ТДПУ ім. В. Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2
м. Тернопіль, 46004
тел. (0352) 337889

При використанні матеріалів
посилання на «Наукові записки Тернопільського
державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка»
Серія: Історія і обов'язкове

© Тернопільський державний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка
2002

© Редакційно-видавничий центр історич-
ного факультету Тернопільського
державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Львів
2002